ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 540

ORHON YAZITLARI

TALÂT TEKİN

TÜRK TARİH KURUMU BASIM EVİ, ANKARA
1988

ISBN 975-16-0065-0

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

I. Orhon Yazıtları araştırmalarının tarihçesi

Güney Sibirya'da, Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca İskandinav "runik" yazısına benzer bir yazı ile yazılmış bazı mezar yazıtlarının bulunduğu daha 18'inci yüzyıl başlarında, başlıca Johann von Strahlenberg'in eseri aracılığı ile biliniyordu. Fakat Sibirya'ya araştırma amacı ile ilk bilimsel heyetler ancak geçen yüzyılın sonlarına doğru gönderilebilmiştir. Bu ilk heyetler 1887 ile 1888'de Finlandiya'dan Sibirya'ya gönderilen Fin araştırma heyetleri idi. Fin heyetlerinin bu bilimsel gezileri sonucu Yenisey mezar yazıtlarının kopyaları ilk kez olarak yayımlanmıştır: *Inscriptions de l'Iénisséi, recueilles et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie,* Helsingfors 1889. Aynı yıl Rus arkeologlarından N. M. Yadrintsev Moğolistan'da, Orhon ırmağı kıyılarında aynı yazı ile yazılmış çok daha büyük iki yazıt buldu. Yadrintsev'in Orhon yazıtları adı verilen bu iki büyük yazıt ile ilgili eseri 1890 yılında yayımlandı: *Anciens caractères trouvés sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon,* St. Petersburg 1890. Moğolistan'daki bu yeni keşif üzerine A. O. Heikel başkanlığında bir Fin araştırma heyeti Orhon ırmağı kıyılarına gitti. Fin heyetinin yaptığı bu bilimsel gezi sonunda Orhon yazıtlarının mükemmel kopyaları yayımlandı: *Inscriptions de l'Orkhon, recueilles par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne,* Helsingfors 1892.

Orhon yazıtları aynı yıl Rusya'da da yayımlandı. Bu ikinci yayın, W. Radloff'un başkanlığında yapılan Rus bilim heyetinin gezisi sonucu ortaya çıkmıştı: *Atlas der Altertümer der Mongolei,* St. Petersburg 1892-1899.

Orhon yazıtlarının Finlandiya'da yayımlanan atlası bu taşlardan biri üzerinde bulunan Çince yazıtın okunabilen kısımlarının bir çevirisini de içeriyordu. Bu kısa Çince metin, şüphesiz ki, bilinmeyen bir yazı ve dille yazılmış olan asıl metnin çevirisi olamazdı; fakat bu Çince metin bize bu iki anıttan birinin 732 yılında ölen bir Türk prensinin anısına dikilmiş olduğunu haber veriyordu. Böylece, bu yazıtların kimlere ait olduğu ve hangi dilde yazılmış bulunduğu sorunu çözümlenmiş oluyordu: Bu iki yazıt Türklerin atalarından kalma idi; bunlarda kullanılan dil de eski bir Türk lehçesinden başka bir şey olamazdı.

Bu husus, ünlü Danimarkalı dilci Vilhelm Thomsen'in 15 Aralık 1893'te Kopenhag Bilimler Akademisinin bir toplantısında Orhon ve Yenisey yazıtlarında kullanılan "runik" yazıyı çözümlediğini bilim dünyasına duyurduğu zaman hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde aydınlanmıştı. Thomsen'in eski Türk "runik" yazısının çözümü ile ilgili ilk raporu çok geçmeden Danimarka Bilim ve Edebiyat Akademisi Bülteninde yayımlandı: "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, Notice préliminaire", *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark*, Copenhague 1893, ss. 285-299 (= *Afh.*, ss. 3-19).

Thomsen'in eski Türk "runik" yazısını çözümü bilim dünyasında, özellikle Türkoglar arasında büyük bir heyecan yaratmıştı. W. Radloff, daha 1894 Martında Orhon yazıtları üzerine hazırlayacağı eserinin ilk kısmını yayımladı: *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Erste Lieferung, St. Petersburg 1894. Bu eserin ikinci kısmı aynı yılın, Mayıs ayında, üçüncü kısmı da 1985'te yayımlanmıştır. Orhon ve Yenisey yazıtlarının bu yayını acele ile hazırlanmış bir eser olduğundan okuma ve açıklama yanlışları ile doludur.

Radloff gibi aceleci davranmayan Thomsen iki büyük yazıtın yayınını 1986'da gerçekleştirmiştir: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (= *MSFOu* V), Helsingfors 1896. Orhon yazıtlarının bu ilk mükemmel yayını iki kısımdan oluşur. Birinci kısımda eski Türk "runik" yazısı ve yazım sistemi "runik" harfli örneklerle ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir (ss. 7-44). Bu kısımda ayrıca eski Türk yazısının kökeni sorunu da ele alınmıştır (ss. 44-54). Eserin ikinci kısmı eski Türk tarihi ile ilgili bir inceleme yazısı ile başlamakta (ss. 57-96), bundan sonra da iki yazıtın yazı çevrimli metinleri ve Fransızca çevirileri verilmektedir (ss. 97-134). Metin ve çevirileri açıklama notları ve yazıtlarda geçen kelimelerin alfabetik dizini izler (ss. 135-211). Thomsen'in yayını, ayrıca, Kül Tigin anıtındaki Çince yazıtın E. H. Parker tarafından yapılmış İngilizce bir çevirisini de (ss. 212-216) içermektedir: "The Decased Köl Tegin's Tablet" (ss. 212-216). Thomsen'in bu yayını gerçekten çok başarılıdır. Orhon yazıtları üzerinde daha sonra çalışan bilginler bu eseri kendi araştırmaları ve yayınları için örnek almışlardır.

Radloff 1897'de yazıtların ikinci basımını yayımlamıştır: *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg 1897. Kül Tigin yazıtının Rusça bir yayını da 1899'da P. M. Melioranskiy tarafından yapılmıştır: *Pamyatnik v çest Kyul-Tegina* (= *ZVO* XII, 2-3), Sanktpeterburg 1899 (ss. 1-144). Aynı yıl, Radloff yazıtların yeni basımının ikinci cildini yayımlamıştır: *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St. Petersburg 1899. Radloff'un bu eseri F. Klementz tarafından Bain-Tsokto mevkiinde bulunan Tunyukuk yazıtının "runik" harfli metni ile yazı çevrimini ve Almanca çevirisini içerir (ss. 1-27). Bunları açıklamalar (ss. 28-85) ve sözlük bölümleri izler (ss. 86-115). Bu esere, ayrıca, çok önemli iki inceleme yazısı da eklenmiştir: Friedrich Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" (140 s.), W. Barthold "Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen" (29 s.).

Orhon yazıtları Türkiye'de ilk kez Necib Asım tarafından yayımlanmıştır: *Orhon Abideleri*, İstanbul 1340 (= 1924). Necib Asım bu kitabını Radloff ile Thomsen'in eserlerinden yararlanarak hazırlamıştır. Yazı devriminden önce Arap harfleri ile yayımlanmış olan bu eserin bugün ancak tarihî bir değeri vardır.

Orhon yazıtları Türkiye'de ikinci kez H. N. Orkun tarafından yayımlanmıştır: *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, İstanbul 1936-1941. Dört cilt olarak yayımlanan bu eserin I. cildi Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına ayrılmıştır. Orkun, Thomsen'in yayınını örnek almış, onun daha sonra yaptığı düzeltmelerle Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünden yararlanmıştır. Orkun, Thomsen'in bazı okuyuşlarını düzeltmek istemiş ise de bu işte pek başarılı olamamış, Thomsen'in doğru okuduğu bazı kelimeleri düzeltmek isterken yeni yanlışlar yapmıştır.

Orhon yazıtları üzerinde A. von Gabain de çalışmış, 1941'de yayımlanan ünlü eski Türkçe gramerinin antoloji kısmında Kül Tigin yazıtının metnini yayımlamıştır: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, ss. (247-257). Gabain, Kül Tigin yazıtının metnini hazırlarken Thomsen'in 1896'da yayımlanan ilk eserini esas almakla birlikte onun daha sonra yapmış olduğu düzeltmeleri de (*Turcia*, *MSFOu* 1916, ss. 1-107; "Alttürksiche Inschriften aus der Mongolei", *ZDMG* 1924/25, ss. 121-175) göz önünde bulundurmuştur.

Orhon yazıtları Gabain'den sonra Rus Türkologlarından S. Ye. Malov tarafından yayımlanmıştır. Malov 1951'de yayımlanan eserinde Kül Tigin ve Tunyukuk yazıtlarının "runik" harfli orijinal metinleri ile Kiril harfli yazı çevrimlerini ve Rusça çevirilerini vermiştir: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva 1951, ss. 19-73. Malov, 1959 yılında yayımlanan ikinci eserinde de Küli Çor ve Ongin yazıtları ile birlikte Bilge Kağan yazıtının Kül Tigin yazıtı ile ortak olmayan kısımlarının "runik" harfli metnini, yazı çevrimini ve Rusça çevrisini vermiştir. Malov, Orhon yazıtlarının ya-

yınında Thomsen'in ve Radloff'un yayınlarından yararlanmış ve bazı düzeltmeler yapmıştır.

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ilk yayınlarından sonra yazıtların türlü yerlerinde farklı okunan ve anlaşılan veya anlaşılmayıp bırakılan kelime ve ibareler üzerine türlü araştırıcılar tarafından incelemeler yayımlanmıştır. Orhon yazıtlarının dili üzerine bir gramer denemesi daha Radloff tarafından yapılmıştı: "Materialien zum Verständniss der Morphologie des alttürkischen Dialektes", *Dritte Lieferung,* St. Petersburg 1895, ss. 388-422. Thomsen'in yayını da gramerle ilgili notlarla (ss. 135-198) gramer ve kelime dizinlerini içermektedir (199-211). Ancak Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ilk grameri yine Radloff tarafından hazırlanmıştır: "Grammatische Skizze der alttürkischen Sprache", *Neue Folge* St. Petersburg 1897, ss. 1-129.

Orhon yazıtlarının belirli bazı kısımları ile ilgili düzeltme denemeleri de Bang tarafından yapılmıştır: *Über die kök-türkische Inschrift auf der Südseite des Kül-tägin-Denkmals,* Leipzig 1896; "Zu den köktürkischen Inschriften der Mongolei", *T'oung Pao* 1896, 325-348; "Zur köktürkischen Inschrift IE 19-21", *T'oung Pao* 1896, s. 611; "Köktürkisches", *WZKM* 1897, 198-200; "Zu den köktürkischen Inschriften", *T'oung Pao* 1898, 117-141.

XX. yüzyıl başında Karl Foy Orhon Türkçesinde kelimenin kök hecesindeki *ä, e* ve *i* ünlüleri ve bunların ayırımı ile ilgili çok önemli bir araştırma yayımlamıştır: "Türkische Vokalstudien",*MSOS* 1900, 180-215. 1913'te Thomsen Yenisey yazıtlarında geçen ve ses değeri daha önce bilinmeyen bir "runik" harf (kapalı *ė* ünlüsünü gösteren işaret) üzerine olan ünlü makalesini yayımladı: "Une lettre meconnue des inscriptions de l'Ienissei", *JSFOu* 30, 9 s. Thomsen'in bu makalesini onun yazıtların türlü yerlerinde düzeltmeler yaptığı eseri izledi: *Turcica,* études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie (= *MSFOu* XXXVII), Helsingfors 1916 (= *Afh.,* 92-198).

1932'de Martti Räsänen Türkçede ünlü uyumunun tarihsel gelişimi ile ilgili çok önemli bir makale yayımlamıştır: "Beiträge zur Frage der türkischen Vokalharmonie", *JSFOu,* XLV, Helsinki 1932, 1-10. Räsänen bu makalesinde Orhon Türkçesinde 3. kişi iyelik ekinin sadece *-i /-si* olduğu görüşünü destekleyen kanıtlar getirmiştir. Ne var ki bu görüş de yeni değildi; otuz küsur yıl önce Radloff tarafından ileri sürülmüştü. Radloff, 3. kişi iyelik ekinden sonra gelen belirli nesne (akuzatif) ekinin yazıtlarda daima *N²* (ince *n*) harfi ile yazılmış olduğuna bakarak bu görüşü savunmuştu (*Neue Folge,* s. 9).

1936'da Türk dilinin gramer yapısı üzerine son derece önemli ve öğretici bir araştırma, Kaare Grønbech'in doktora tezi, yayımladı: *Der türkische Sprachbau,* Kopenhagen 1936. Bu eserde Orhon Türkçesi ile ilgili pek çok sorun tartışılmış ve doyurucu bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur.

1939'da Macar Türologlarından Julius Németh Türk dilinde kapalı *e* (*ė*) sorunu üzerine önemli bir araştırma yayımladı: "Zur Kenntnis des gechlossenen *e* im Türkischen", *KCsA,* I, Supplement, Budapest und Leipzig 1939, 515-531. İki yıl sonra Eski Türkçenin ilk grameri A. von Gabain tarafından yayımlandı: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig 1941. Bu gramerin malzemesini "runik" harfli yazıtlarla, Mani, Soğd, Uygur ve Brâhmî alfabeleri ile yazılmış Uygurca eserler oluşturur. Başka bir deyişle, Gabain VIII-XIII yüzyıllar arasındaki bütün Türkçe eserlerin dilini "Eski Türkçe" olarak tanımlamıştır. Gabain bu eserinin antoloji kısmında, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Kül Tigin yazıtının yazı çevrimli metnini de vermiştir.

1941'de H. N. Orkun Orhon ve Yenisey yazıtlarının sözlüğünü yayımlamıştır (*Eski Türk Yazıtları, IV,* İstanbul 1941. Aynı yıl Németh Orhon yazıtlarında geçen ve pek iyi anlaşılmayan iki cümleyi açıklayan bir makale yayımlamıştır: "Zur Erklärung der Orhon-inschriften", *Festschrift Friedrich Giese* (= *Die Welt des Islams,* Sonderband, 1941), ss. 35-45.

1947'de Martti Räsänen Bilge Kağan yazıtının batı yüzündeki son parçayı yeniden incelemiş ve yorumlamıştır: "Regenbogen-Himmelsbrücke", *Studia Orientalia,* XIV, 1, Helsingfors 1947, ss. 3-11. İki yıl sonra, Orhon Türkçesinin kısa fakat ilginç bir fonolojisini A. Cevat Emre yayımlamıştır: *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap: Fonetik,* İstanbul 1949, ss. 25-55.

1950'de Gabain Eski Türkçedeki bazı yer zarfları ile ilgili bir araştırma yayımlamıştır: "Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen", *Studia Orientalia,* XIV, 5, Helsinki 1950. Bundan iki yıl sonra, Eski Türkçede ünlü uyumu sorununu ele alan iki araştırma yayımlandı: A. von Gabain, "Zur Geschihte der türkischen Vokalharmonie", *UAJb,* XXIV, 1-2, ss. 105-11; Alessio Bombaci, "Probleme der historischen Lautlehre der türkischen Sprache", *UAJb.,* XXIV, 3-4, ss. 89-105.

Gabain 1955'te Eski Türkçede tarihlendirme sistemi üzerine ilginç bir araştırma yayımladı: "Alttürkische Datierungsformen", *UAJb,* XXVII, 3-4, ss. 191-203. Ertesi yıl Ahmet Temir'in Eski Türkçedeki bağlama edatları

ile ilgili önemli bir makalesi yayımlandı: "Die Konjuktionen und Satzeinleitungen im Alttürkischen", *Oriens*, IX (Leiden 1956), ss. 41-85 ve 233-280. 1957'de Osman Nedim Tuna Orhon kitabelerinde uygulanan bazı yazım kuralları ile ilgili bir araştırma yayımladı: "Bazı imlâ gelenekleri", *TDAY* 1957, ss. 41-81. Aynı araştırmacının 1960'ta iki makalesi daha yayımlandı: "Köktürk yazıtlarında 'ölüm' kavramı ile ilgili kelimeler ve 'kergek bol-' deyiminin izahı", *Bilimsel Bildiriler*, TDK yayını: 179, ss. 131-148; "Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller", *TDAY*, 1960, ss. 213-282.

1959'da Gabain Eski Türkçenin bir gramer özetini yayımlamıştı: "Das Alttürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, ss. 21-45. Ertesi yıl V. M. Nasilov'un Orhon ve Yenisey kitabelerinin grameri yayımlandı: *Yazık orḫono-yeniseyskiḫ pamyatnikov*, Moskva 1960. Nasilov, SSCB dışında bu konuda yayımlanmış olan eserleri ne yazık ki pek dikkate almamış, bu nedenle de daha sonra düzeltilmiş olan bazı eski okuma yanlışları bu gramere öylece girmiştir.

1963'te Pritsak Orhon Türkçesi üzerine çok önemli ve ilginç bir araştırma yayımlamıştır: "Das Alttürkische", *Handbuch der Orientalistik, Fünfter Band: Altaistik, Erster Abschnitt: Turkologie*, Leiden/Köln 1963, ss. 27-52.

1968'de bu satırların yazarının "Orhon Türkçesi Grameri" adlı çalışması yayımlanmıştır: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, c. 69, Bloomington 1968. Eser beş yazıtın (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Ongin ve Küli Çor yazıtları) yazı çevrimli metinleri, ve İngilizce çevirileri ile yazıtlarda geçen kelimelerin analitik bir sözlüğünü de içermektedir.

1970'te Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* adlı küçük eseri yayımlanmıştır. Bu eser, Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarının metinleri ve Türkçe çevirileri ile küçük bir sözlüğü içermektedir.

Joseph Matuz 1972'de Çek-Moğol arkeologlarının 1958 yılında Kül Tigin anıtında yaptıkları bilimsel araştırmalarda buldukları Kül Tigin yazıtından kopmuş parçalarla anıta ait mermer kaplumbağa heykeli üzerindeki sekiz kelimelik yazıtı yayımladı: "Trois fragmens inconnues de l'Orkhon", *Turcica IV* (1972), ss. 15-24. Matuz'un yayımladığı parçalardan birinde, üstte, *b(i)t(i)d(i)im(i)z* "yazdık" kelimesi okunmaktadır. Bu kelime, Matuz'un haklı olarak tespit ettiği gibi, Kül Tigin yazıtının Güney-Batı kenarındaki *...t(a)ş bit(i)d(i)m yoll(u)g tig(i)n* ibaresinden sonra gelmelidir.

Bunun altındaki $Ig^2n^2 : b^2$ harfleri ise aynı yazıtın Güney yüzünün sonuna aittir: *Bu bit(i)g bit(i)gme (a)tısi yol(lu)g* t^2*[ig(i)n* b^2*]* ... Sonuncu harf b^2 ile başlayan kelime de, hiç şüphesiz, *b[it(i)d(i)m]* "yazdım" kelimesidir.

İkinci parçada üst satırda $r^2I : b^1Ul^1çA$ harfleri okunmaktadır. Bu harf dizisi yazıtın yine Güney-Batı kenarındaki *b(e)g(i)m tig(i)n yüg(e)rü t(e)ñ...* ibaresinin devamı olacaktır: *t(e)ñ[ri bolça]* ...

Kül Tigin anıtının kaidesi mermer kablumbağa üzerindeki yazıt parçasının okunabilen kısmı için adı geçen yazıta bakınız.

1974 yılında Norveçli Türkolog Even Hovdhaugen Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak kısımlarındaki ufak fakat önemli farklarla yazım yanlışlarını inceleyen değerli bir arıştırma yayımladı: "The relationship between the two Orkhon inscriptions" *Acta Orientalia, XXXVI* (Copenhagen 1974), ss. 52-82. Ne var ki bu makalede ileri sürülen görüşlerin ve önerilen okuyuşların hepsine katılmak mümkün değildir.

Aynı yıl Fransız Türkologu Louis Bazin'in 12 hayvanlı eski Türk takvimi üzerine 800 sayfalık ünlü araştırması yayımlandı (*Le calendrier turcs anciens et medievaux*, Service de Reproduction des Theses Universite de Lille III, 1974). Bazin, profesörlük tezi olan bu derin ve yoğun araştırmasında, başkaları arasında, Orhon yazıtlarının yazılış ve dikiliş tarihleri ile Kül Tigin'in ve Bilge Kağan'ın ölüm ve cenaze törenleri tarihlerini de tam olarak saptamayı başarmıştır.

1980 yılında, Sovyet Türkologlarından A. N. Kononov'un Orhon yazıtları ile "runik" harfli bütün eski Türk yazıtlarının grameri yayımlandı (*Grammatika yazıka tyurkskiḫ runiçeskiḫ pamyatnikov*, Leningrad 1980, 255 s.). Kononov, bu eserinde Orhon yazıtları üzerine yalnız SSCB'de değil, SSCB dışında yapılmış araştırmaları da dikkate almış ve yazıtların metninde gerekli birçok değişiklikler yapmışsa da, bazı tartışmalı cümle ve ibarelerde yine eski okuyuşlara bağlı kalmaktan kendini alamamıştır.

1983'te Osman F. Sertkaya Kül Tigin ve Küli Çor yazıtlarında sık sık geçen *oplayu teg-* deyimi üzerine küçük fakat ilginç bir yazı yayımlamıştır ("Göktürk tarihinin meseleleri: Köl Tigin ve Köl-İç-Çor kitabelerinde geçen *oplayu tegmek* deyimi üzerine", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 7, 1983, ss. 369-375).

II. Orhon Yazıtlarının tanımı ve nitelikleri

Kül Tigin ve Bilge Kağan anıtları Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Orhon ırmağının eski yatağı yakınlarında, Koço Çaydam adlı göl civarındadır (aşağı-yukarı 47° enlem ve 102° boylam). Anıtlar arasındaki uzaklık 1 km kadardır.

A. Kül Tigin anıtı

Kül Tigin anıtı düşük nitelikli kireç taşı veya mermerden yapılmış dört yüzlü tek parça büyük bir taştır. Taşın yüksekliği 3.75 m'dir. Taşın doğu ve batı yüzleri dipte 1.32 m, üstte ise 1.22 m genişliğindedir. Anıtın kuzey ve güney yüzlerinin eni de 46 ile 44 cm'dir.

Kül Tigin anıtının bütün yüzleri 2.75 m boyunda yazıtlarla kaplıdır. Batı yüzünde uzun bir Çince yazıt vardır. Anıtın öbür yüzleri baştan başa Türkçe yazıtlarla doludur. Anıtın doğu yüzünde 40 satır, güney ve kuzey yüzlerinde de 13'er satır vardır. Ayrıca, anıtın kuzey ve doğu, güney ve doğu yüzleri ile güney ve batı yüzleri arasındaki kenar kısımlarında da küçük yazıtlar bulunmaktadır. Türkçe küçük bir yazıt anıtın batı yüzüne kazınmıştır.

Anıtın kablumbağa heykeli biçimindeki mermer kaidesi üzerinde de 8 satırlık, fakat ancak 7-8 kelimesi okunabilen küçük bir yazıt vardır.

Bu anıt, *koń yılka yiti yigirmike,* yani "Koyun yılının on yedisinde" (= 27 Şubat 731) ölen ve hükümdar Bilge Kağanın kardeşi olan Kül Tigin'in anısına dikilmiştir. Kül Tigin'in cenaze töreni *tokuzunç ay yeti otuzka,* yani "Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde" (= 1 Kasım 731) yapılmıştır. Batı yüzündeki Çince yazıt 1 Ağustos 732 tarihinde, Türkçe yazıtlar ise bundan yirmi gün sonra, yani 21 Ağustos 732'de tamamlanmıştır. Buna göre anıtın dikiliş tarihi de 21 Ağustos 732 olmalıdır (Bazin 1974: 244).

B. Bilge Kağan anıtı

Bilge Kağan anıtı Kül Tigin anıtından birkaç cm daha yüksektir. Ancak, bu anıt, Kül Tigin anıtına göre çok daha kötü durumdadır. Anıtın doğu yüzünde 41 satırlık, çok daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde ise 15'er satırlık Türkçe yazıt bulunmaktadır. Bilge Kağan anıtının batı yüzünde de Kül Tigin anıtında olduğu gibi, Çince bir yazıt vardır. Ancak, bu yazıt büyük ölçüde tahribata uğradığından pek az bir kısmı okunabilmiştir.

Bilge Kağan anıtının kuzey yüzündeki yazıt, son 7 satırı dışında, Kül Tigin anıtının güney yüzündeki yazıt ile bir ve aynıdır. Anıtın doğu yüzündeki 2.-24. satırlar da, ufak tefek bazı farklarla, Kül Tigin anıtının doğu yüzündeki 1.-30. satırlarla aynıdır.

Bu anıt, *ıt yıl onunç ay altı otuzka,* yani "Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında" ölen hükümdar Bilge Kağan'ın anısına dikilmiştir. Bilge Kağan'ın ölüm tarihi, Bazin'in hesaplamalarına göre, 25 Kasım 734 gününe rastlanmaktadır. Bilge Kağan'ın cenaze töreni, yazıta göre, *lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka,* yani "Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde" (22 Haziran 735) yapılmıştır. Bazin, anıtın batı yüzündeki Çince yazıtın 19 Ağustos 735 tarihinde yazıldığından ve Türkçe yazıtların otuz dört günde tamamlandığından hareketle Bilge Kağan anıtının 20 Eylül 735 tarihinde dikilmiş olması gerektiği sonucuna varıyor (Bazin 1974: 248).

Bilge Kağan anıtı, Bilge Kağanın küçük oğlu Tenri Kağan (734-741) tarafından diktirilmiştir.

III. Orhon Yazıtlarının yazıcısı

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıcısı Kül Tigin'in *atı*'sı, yani yeğeni, Yolluğ Tigin'dir. Moğolca karşılığı *açi* olan *atı* kelimesinin oradaki anlamları "kız veya erkek torun; birinin oğlunun veya erkek kardeşinin çocuğu"dur (Lessing 1960: 8). Kelime bugün yalnızca Sarı Uygurcada *ati, hati* şekillerinde yaşamakta olup "küçük çocuk, torun" anlamınadır (Tenişev 1976: 180).

Kül Tigin anıtının güney-doğu ve güney-batı kenarlarındaki yazıtlarla Bilge Kağan anıtının güney-batı kenarındaki kısa yazıt Yolluğ Tigin'in sözleridir. Kül Tigin yazıtının güney yüzündeki son cümle de Yollug Tigin tarafından yazılmıştır.

Kül Tigin anıtının doğu, güney, kuzey yüzleri ile kuzey-doğu kenarındaki yazıtlar ve Çince yazıtının bulunduğu batı yüzündeki iki satırlık Türkçe yazıt Bilge Kağanın ağzındandır. Bilge Kağan yazıtının büyük kısmı da onun ağzından olmakla birlikte, anıtın güney yüzünde 10. satırın altıncı kelimesinden sonra anıtı diktiren Tenri Kağan konuşmaktadır. Anıtın Çince yazıtının bulunduğu batı yüzünün üst kısmındaki lirik yazıt da Tenri Kağanın ağzındandır.

Yolluğ Tigin, Kül Tigin yazıtını yirmi günde (bk. güney-doğu yüzü), Bilge Kağan yazıtını da otuz dört günde (bk. güney-doğu yüzü) yazmıştır.

IV. Eski Türk runik yazısı

Orhon yazıtlarında kullanılan eski Türk "runik" yazısı 38 harf veya işaretten oluşur. Bu harflerin dört tanesi ünlü işaretleridir. Her ünlü işareti Türkçenin 8 temel ünlüsünden ikisini yazmakta kullanılır. Başka bir deyişle, eski Türk runik yazısında *a/e* için bir harf, *ı/i* için bir harf, *o/u* için bir harf ve *ö/ü* için bir harf vardır.

Geri kalan 34 işaretin 20 tanesi *b, d, g, k, l, n, r, s, t* ve *y* ünsüzlerinin çifte harfleridir. Başka bir deyişle, eski Türk runik yazısında bu ünsüzlerin her biri için, biri art (kalın) öbürü de ön (ince) olmak üzere ikişer harf vardır. Art (kalın) ünsüz işaretleri art ünlülü kelimelerin, ön (ince) ünsüz işaretleri de ön ünlülü kelimelerin yazımında kullanılır.

Geri kalan 14 işaretin 7'si gerek art ünlülü gerekse ön ünlülü kelimelerdeki *ç, m, ń, ñ, p, s,* ve *y* ünsüzlerinin yazımında kullanalır. Başka bir deyişle, bu ünsüz harfleri ünlü bakımından yansızdır.

Geri kalan 7 işaretin dört tanesi yuvarlak ve düz-dar ünlülerle bir ünsüzden oluşan ses gruplarını yazmakta kullanılır. Yuvarlak ünlülerle kurulan ses gruplarını gösteren işaretler *ok/ko* işareti ile *ök/kö* işareti, düz-dar ünlülerle kurulan ses gruplarını gösteren işaretler de *ık/kı* ve *iç/çi* işaretleridir. Bu işaretlerden ilk ikisi, aynı zamanda *uk/ku* ve *ük/kü* ses gruplarını yazmakta da kullanılır. Kelime içinde bu ses grupları varsa, bunlar ünlüyü de içeren bu işaretlerle yazıldığı gibi, ilgili ünsüz ve ünlü işaretleri ile de yazılabilir.

Geri kalan 3 işaret "çift ünsüz işaretleri" olarak adlandırılabilir. Bunlar, *lt, nç* ve *nt* işaretleridir. Birinci çift ünsüz işareti yalnızca art ünlülü kelimelerdeki *lt* ünsüz çiftini, ikinci ve üçüncü işaretler ise gerek art gerekse ön ünlülü kelimelerdeki *nç* ve *nt* ünsüz çiftlerini yazmakta kullanılır.

V. Orhon yazıtlarında uygulanan yazım kuralları

Orhon yazıtlarında uygulanan yazı sistemi, hece yazısı ile alfabetik sistemin bir karışımı gibidir. Ünlü işaretlerinin kullanılışı sınırlı olup belirli yazım kurallarına bağlıdır. Ünsüz işaretleri de çoğu kez ünlü ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren heceleri veya ses gruplarını gösterir. Belirli bazı durumlarda ise ünsüz işaretleri yalnızca tek ünsüz veya ünsüz çifti değerindedir.

ORHON ALFABESİ TABLOSU

Harfler	Yazı Çevrimi	Ses Değerleri	Harfler	Yazı Çevrimi	Ses Değerleri
𐰀	A	a, e	𐰾	S^2	s, ş
𐰃	I	ı, i	𐱃	T^1	t
𐰆	W	o, u	𐱅	T^2	t
𐰇	Ẇ	ö, ü	𐰖	Y^1	y
𐰉	B^1	b	𐰘	Y^2	y
𐰋	B^2	b	𐰲	Ç	ç
𐰑	D^1	d	𐰢	M	m
𐰓	D^2	d	𐰭	NG	ñ
𐰍	G^1	ġ, ğ	𐰪	NY	ń
𐰏	G^2	g, ğ	𐰯	P	p
𐰴	K^1	ḳ (q)	𐱁	Ş	ş
𐰚	K^2	k	𐰔	Z	z
𐰞	L^1	l	𐰸	^wK	ok/uk, ko/ku
𐰠	L^2	l	𐰜	^{ẅ}K	ök/ük, kö/kü
𐰣	N^1	n	𐰶	^ıK	ık/kı
𐰤	N^2	n	𐰱	$^iÇ$	iç/çi
𐰺	R^1	r	𐰡	LT	lt
𐰼	R^2	r	𐰨	NÇ	nç
𐰽	S^1	s	𐰦	NT	nt

Ünlüler

Orhon yazıtlarında uygulanan ünlülerle ilgili yazım kuralları şunlardır:

1. Söz başı ve içindeki *a* ve *e* ünlüleri, genellikle yazılmaz. Bunun sebebi, ünsüz işaretlerinin çoğunun *a* veya *e* ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece veya ses grubu değerinde olmalarıdır: D^1K^1 = *(a)d(a)k* "ayak", R^2N^2 = *(e)r(e)n* "adamlar" vb.

2. Söz başındaki ve ilk hecedeki düz-dar *ı* ve *i* ünlüleri ile yuvarlak *o, u, ö* ve *ü* ünlüleri daima yazılır: IR^1K^1 = *ır(a)k*, $B^1I\text{Ç}DI$ = *bıçdı* "biçti", $I\text{Ç}R^2A$ = *içre* "içinde", B^2IL^2MZ = *bilm(e)z*, WT^1Z = *ot(u)z*, $B^1WD^1N^1$ = *bod(u)n* "halk", WL^1G^1 = *ul(u)g* "ulu", $B^1WL^1\tilde{N}$ = *bul(u)ñ* "bucak", $\ddot{W}L^2T^2I$ = *ölti* "öldü", $K^2\ddot{W}L^2T^2A$ = *költe* "gölde", $\ddot{W}ZA$ = *üze* "yukarıda", $Y^2\ddot{W}G^2R^2T^2I$ = *yüg(ü)rti* "aktı" vb.

3. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler, genellikle, yazılmaz: $D^1G^1R^1G^1$ = *(a)dg(ı)r(ı)g* "aygırı", $B^1\text{Ş}L^1G^1G^1$ = *b(a)şl(ı)g(ı)g* "başlıyı, mağruru", $K^1IL^1N^1M\text{Ş}$ = *kıl(ı)nm(ı)ş* "yaratılmış", $T^2IZL^2G^2G^2$ *tizl(i)g(i)g* "dizliyi, güçlüyü", $S^2B^2N^2P$ = *s(e)b(i)n(i)p* "sevinip" vb.

4. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler, genellikle, gösterilir: $L^1T^1WN^1$ = *(a)ltun* "altın", $ID^{1w}K$ = *ıduk* "kutsal", $K^2L^2\ddot{W}R^2T^2M$ = *k(e)lürt(ü)m* "getirdim", $K^2IK^2S^2\ddot{W}^2R^2$- = *kikşür-* "kışkırtmak" vb.

5. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler, genellikle, gösterilir: $WG^1L^1IT^1I$ = *oglıtı* "oğulları", ${}^wKWR^1IG^1R^1W$ = *kurıg(a)ru* "geriye doğru", $T^2\ddot{W}L^2IS^2$ = *tölis* "Tölis", $S^2\ddot{W}\text{Ç}IG^2$ = *süçig* "tatlı" vb.

6. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler, genellikle, yazılmaz: $B^1WD^1N^1$ = *bod(u)n* "halk" , WL^1G^1 = *ul(u)g* "ulu", $K^2\ddot{W}\tilde{N}L^2$ = *köñ(ü)l* "gönül", $\ddot{W}\text{Ç}N^2$ = *üç(ü)n* "için", $\ddot{W}L^2G^2M$ = *ül(ü)g(ü)m* "talihim" vb.

7. Söz sonundaki bütün ünlüler yazılır: K^1R^1A = *k(a)ra*, $B^2IL^2G^2A$ = *bilge* "Bilge", Y^1ZI = *y(a)zı* "ova", $D^2G^2\ddot{W}T^2I$ = *(e)dgüti* "iyice", $I\text{Ç}G^1N^1W$ = *ıçg(ı)nu* "kaybedip", $B^2\tilde{N}G^2\ddot{W}$ = *b(e)ñgü* "ebedî" vb.

Orhon yazıtlarında, doğal olarak, bu yazım kurallarına aykırı yazılışlar da vardır.

1. Birinci kurala aykırı olarak, *at* "ad, unvan", *aç* "aç" ve *aç-* "acıkmak" kelimelerinin ünlüsü ara-sıra yazılmıştır. bu yazım, söz konusu kelimelerdeki *a* ünlüsünün uzun olmasındandır: $A\text{Ç}$ = *āç* (BK D 32), $A\text{Ç}S^1R^1$ = *āçs(a)r* "acıkırsan, acıkınca" (KT G 8, BK K 6), $A\text{Ç}S^1K^1$ = *āçs(ı)k* "acıkma" AT^1 = āt "ad, unvan" (BK D41) AT^1G^1 = *āt(ı)g* "unvanı" (KT B 2), AT^1IN^2 = *ātin* "adını, unvanını" (KT D 7, 7).

"Duvar" anlamındaki *tam* kelimesinin ünlüsü de, kurala aykırı olarak, yazılmıştır. Bu yazılış da ünlü uzunluğu nedeniyledir: T^1AMKA = *tāmka* "duvara" (KT G-D).

Şu kelimelerdeki *a* ünlüsünün yazılışı da ünlü uzunluğu nedeniyle olabilir: PAM = *(a)pam* "dedelerim", $PAMZ$ = *(a)pam(ı)z* "dedelerimiz", $S^1IG^1T^1AMS^2$ (KT D 4) = $S^2IG^1T^1AM\text{Ş}$ = *sıgtam(ı)ş* "yas tutmuş" (BK D 5), $T^1PL^1AMD^1I$ = *t(a)plam(a)dı* "beğenmedi" (BK D 35).

2. İkinci kurala aykırı olarak şu kelimelerin başındaki *i* ünlüsü yazılmamıştır: $L^2G^2R^2\ddot{W}$ = *(i)lg(e)rü* "ileri, doğuya doğru" (KT D 21), L^2K^2I = *(i)lki* (KT D 32). Sonuncu kelime kendinden önceki $\tilde{N}$ = *(e)ñ* "en" kelimesi ile birlikte yazılmış olduğundan ($\tilde{N}L^2K^2I$ = *(e)ñ(i)lki* "en önce") bir kelime sayılmış ve ünlüsü bu nedenle yazılmamış olabilir (krş. 3. kural).

Yine ikinci kurala aykırı olarak şu kelimenin ilk hecesindeki yuvarlak *u* ünlüsü yazılmamıştır: $B^1L^1\tilde{N}$ = *b(u)l(u)ñ* "bucak" (KT D 2). Bu, hiç şüphesiz, bir yazım yanlışıdır.

3. Üçüncü kurala aykırı yazılışlar epeycedir. Ancak, örneklerin çoğunda yazılan ünlü kelime veya gövde sonu ünlüsüdür: $\text{Ç}IM$ = *(e)çim* "amcam", $K^2IS^2IG^2$ = *kişig* "kişiyi", $B^2IT^2ID^2M$ = *bitid(i)m* "yazdım", $Y^1G^1IG^1$ = *y(a)gıg* "düşmanı", $B^2IL^2IR^2$ = *bilir* vb.

Bu kurala aykırı kelimelerin çoğunu 3. kişi iyelik eki almış olanlar oluşturmaktadır. Bu ekin ünlüsü *i*, kural olarak, hemen daima yazılır: $D^1G^1R^1IN^2$ = *(a)dg(ı)rin* "aygırını", $K^1G^1N^1IN^2$ = *k(a)g(a)nın* "hakanını", $Y^1IL^1K^1IS^2IN^2$ = *yılkısin* "sürülerini", $\text{Ç}IS^2IN^2$ = *(e)çisin* "ağabeyini" vb. vb.

4. Dördüncü kurala aykırı olarak da şu örnekler vardır: $T^2IR^2G^2R^2\ddot{W}$ = *tirg(ü)rü* "diriltip" (KT D 29), $Y^2IT^2R^2\ddot{W}$ = *yit(ü)rü* "yitirip" (KT D 7, BK D 7), Y^1NTR^1W = *y(a)nt(u)ru* "yeniden (KT K 11). Sonuncu kelime, orta hece ünlüsü düşmüş olduğundan (krş. MK *yandru)*, böyle yazılmış olabilir.

5. Beşinci kurala aykırı yazım veya yazılışlar da vardır: $S^2\ddot{W}ÇG^2$ = *süç(i)g* "tatlı", $T^2\ddot{W}L^2S^2$ = *töl(i)s* "Tölis", WD^1MD^1M = *ud(ı)m(a)d(ı)m* "uyumadım", Y^1WR^1- = *yor(ı)-* "yürümek", $Y^1WR^1T^1$- = *yor(ı)t-* "yürütmek, ilerletmek", $^{w}KWT^1\tilde{N}A$ = *kut(ı)ña* "kutu sayesinde", $WG^1L^1N^2$ = *ogl(i)n* "oğlu", $Y^2\ddot{W}Z\tilde{N}A$ = *yüz(i)ñe* "yüzüne", B^1WMN^1 = *bum(ı)n* "Bumın" vb.

6. Altıncı kurala aykırı olarak, kelimedeki yuvarlak ünlüden sonra gelen yuvarlak ünlünün yazıldığı birçok örnek vardır. Bunlar genellikle, kelime veya gövde sonu ünlüler ile belirli eklerin yuvarlak ünlüleridir: $B^1WD^1WN^1$ = *bodun* "halk" (KT D 4), $K^1R^1L^{1w}KWG^1$ = *k(a)rlukug* "Karluk'u" (KT K 2), $^{w}KWNÇY^1WG^1$ = *kunç(u)yug* "prensesi" (KT D 20), $^{w}KWN^1$ = *okun* "ok ile" (KT D 33), $^{\ddot{w}}K\ddot{W}Ş$ = *üküş* "çok" (KT G 10), $\ddot{W}Ç\ddot{W}N^2$ = *üçün* "için" (KT D 27 vb.), $B^1WŞG^1WR^1$- = *boşgur-* "öğretmek" (KT D 13, BK D 12), $^{w}KWNTWR^1$- = *kontur-* "kondurmak" (KT D 21), $\ddot{W}L^2\ddot{W}R^2$- = *ölür-* "öldürmek" (KT D 10 vb.), $S^2\ddot{W}K\ddot{W}R^2$- = *sökür-* "çöktürmek" (KT D 2, 15), $B^1WŞG^1WR^1WR^1$ = *boşgurur* "öğretir" (KT G 7 vb.), $WL^1R^1WR^1$ = *ol(u)rur* "oturur" (KT D 3 vb.), $K^2\ddot{W}R^2\ddot{W}R^2$ = *körür* "görür" (KT K 10, BK K 10), $\ddot{W}Y^2\ddot{W}R^2$ = *öyür* "düşünür" (KT G 5) vb.

Ünsüzler

Art (kalın) ünsüz işaretleri (B^1, D^1, G^1 vb.) art ünlülü kelimelerdeki, ön (ince) ünsüz işaretleri de (B^2, D^2, G^2 vb.) ön ünlülü kelimelerdeki ünsüzleri yazmakta kullanılır: $B^1R^1WR^1$ = *b(a)rur* "varır", $B^{12}IR^2\ddot{W}R^2$ = *birür* "verir" vb.

Ancak, art ünlülü bir kelimede ünlüsü artlık-önlük uyumuna girmeyen veya incelme sonucu uyumdan çıkmış bir ek varsa o ekin ünsüzü veya o ekten sonraki ünsüz ince ünsüz işareti ile yazılır: $Y^1G^1IS^2I$ = *y(a)gısı* "düşmanı", $K^1G^1N^1IN^2$ = *k(a)g(a)nin* "hakanını", $s^1b^1mn^2$ = *s(a)b(ı)m(i)n*

"sözümü" (KT G 2), $^{w}KWN^1Y^1IN^2$ = *kon(a)yin* "yerleşeyim" (KT G 7), $WR^1G^1S^1R^1T^1Y^1IN^2$ = *ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yin* "dölsüz bırakayım" (KT D 10) vb.

S^2 İşareti

Ön ünlülü kelimelerindeki *s* ünsüzünü göstermek için kullanılan S^2 işaretinin bir de şu görevi vardır: 1. Art düz-dar *ı* ünlüsü komşuluğundaki *s* ünsüzü ince S^2 işareti ile yazılabilir: $S^2IG^1T^1AMŞ$ = *sıgtam(ı)ş* "yaş tutmuş" (BK D 5) = $S^1IG^1T^1AMS^2$ (KT D 4), $AÇS^2K^1$ = *açs(ı)k* "acıkma" (KT G 8, 8) = $AÇS^1K^1$ (BK K 6) vb.

2. Ön ünlülü kelimelerdeki *ş* ünsüzü ile *-mış/-miş* ekindeki *ş* ünsüzü *Ş* işareti yerine S^2 işareti ile yazılabilir: K^2IS^2I = *kişi* (genellikle), B^2IS^2 = *biş* "beş" (genellikle), $^{\ddot{w}}K\ddot{W}S$ = "çok" (KT G 6) = $^{\ddot{w}}K\ddot{W}Ş$, $\ddot{W}K^2Ş$ (genellikle), $K^2\ddot{W}MS^2$ = *küm(ü)ş* (BK G 11) = $K^2\ddot{W}MŞ$ (genellikle), $S^2\ddot{W}\tilde{N}S^2$ = *süñ(ü)ş* "savaş" (genellikle $S^2\ddot{W}\tilde{N}Ş$) vb.

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki *-mış/-miş* Kül Tigin yazıtında genellikle S^2 işareti ile yazılmıştır: $B^1R^1MS^2$ = *b(a)rm(ı)ş* (BK $B^1R^1MŞ$), $B^2IR^2MS^2$ = *birm(i)ş* "vermiş" (BK $B^2IR^2MŞ$), $B^1WL^1MS^2$ = *bolm(ı)ş* (BK $B^1WL^1MŞ$), R^2MS^2 = *(e)rm(i)ş* "imiş" (BK D 6: $R^2MŞ$, fakat genellikle R^2MS^2) vb.

Y^2 İşareti

Ön ünlülü kelimelerdeki *y* ünsüzünü göstermek için kullanılan Y^2 işareti art ünlülü kelimelerde söz başında ve *ı* ünlüsünden önceki *y* sesini yazmak için de kullanılabilir: Y^2IL^1 = *yıl* (genellikle), $Y^2IL^1K^1I^1$ = *yılkı* "at sürüsü" (genellikle), $Y^2IR^1Y^1A$ = *yır(ı)ya* "kuzeyde" (genellikle, fakat KT G 1: $Y^1IR^1Y^1A$), $Y^2IR^1G^1R^1W$ = *yır(ı)g(a)ru* "kuzeye doğru" (genellikle), $Y^2IŞ$ = *yış* "ormanlı dağ" (genellikle) vb.

Sonuncu $Y^2IŞ$ kelimesi Tunyukuk yazıtında daima Y^1 işareti ile Y^1IS^1 şeklinde yazılmıştır. Orhon yazıtlarında bu kelimenin daima Y^2 işareti ile yazılması fonetik bir gerçeği, başka bir deyişle, kelimedeki *ı* ünlüsünün *y* ve *ş* arasında incelmiş olduğunu gösteriyor olabilir (krş. Alt. *cış*, Hak. *çıs* vb.): $Y^2IŞG^1$ = *yış(ı)g*, $Y^2IŞD^1A$ = *yışda*, $Y^2IŞK^1A$ = *yışka*.

^{w}K İşareti

^{w}K işaretinin kullanılış yerleri şöylece sıralanabilir:

1. Kelimedeki *ok* ses grubunu göstermek için: $^{w}KWN^{1}$ = *okun* "ok ile" (KT D 33, 36), $^{w}KG^{1}L^{1}I$ = *ok(ı)g(a)lı* "çağırmak için" (BK D 38), $T^{1w}KID^{1}I$ = *tokıdı* "dövdü" (BK K 6), $T^{1w}KWZ$ = *tokuz* "9" (KT K 4 vb.), $T^{1w}KZ$ = *tok(u)z* (BK D 34), $Y^{1w}K$ = *yok* (genellikle) vb.

Yok kelimesi Kül Tigin yazıtının iki yerinde $Y^{1}W\ ^{w}K$, yani *yook* şeklinde yazılmıştır (KT D 11, 39). *W* ünlüsünden sonra ^{w}K işaretinin kullanıldığı bu yazım kelimedeki *o* ünlüsünün uzun olduğunu gösterir (krş. Trkm. *yōk*, Yak. *suoḫ* <**yōk*).

2. Kelime içi ve sonundaki *uk* ses grubunu göstermek için: $R^{1}T^{1w}K$ = *(a)rtuk* "fazla" (KT D 33, $B^{1}R^{1}D^{w}K$ = *b(a)rduk* "vardığ(ın)" (KT D 24), $K^{1}IL^{1}NT^{w}KD^{1}A$ = *kıl(ı)ntukda* "yaratıldığında" (KT D 1), $B^{1}WY^{1}R^{1w}K$ = *buyruk* "kumandan" (KT G 1) vb.

3. Kelime ve hece başında *o* ve *u* ünlülerinden önceki *k* ünsüzünü göstermek için: $^{w}KWNTR^{1}$- = *kont(u)r-* "yerleştirmek" (genellikle), $^{w}KWT^{1}I$ = *ko(d)tı* "bıraktı" (BK G 12), $^{w}KWB^{1}R^{1}T^{1}$- = *kubr(a)t-* "toplamak" (KT G 10 vb.), $^{w}KWL^{1}$ = *kul* (genellikle), $^{w}KWN\c{C}Y^{1}L^{1}R^{1}M$ = *kunç(u)yl(a)r(ı)m* "prenseslerim" (KT K 9), $^{w}KWL^{1}K^{1}K^{1}N^{1}$ = *kulk(a)k(ı)n* "kulak ile" (BK K 11), $^{w}KWT^{1}M$ = *kut(u)m* "talihim" (KT D 29 vb.) vb.; $B^{1}Y^{1}R^{1w}KW$ = *b(a)y(ı)rku* "Bayırku" (KT D 34), $B^{1}Y^{1}R^{1w}KWN^{2}\tilde{N}$ = *b(a)y(ı)rkun(i)ñ* "Bayırku'nun" (KT D 36) vb.

$^{\ddot{w}}K$ İşareti

$^{\ddot{w}}K$ işaretinin kullanılış yerleri şöylece sıralanabilir:

1. Kelimedeki *ök* ses grubunu göstermek için: $^{\ddot{w}}K\ddot{W}N^{2}$ = *ökün* "pişman ol!" (BK D 19), $^{\ddot{w}}KN^{2}P$ = *ök(ü)n(ü)p* "pişman olup" (KT D 40, BK D 38), $S^{2\ddot{w}}KPN^{2}$ = *sök(ü)p(e)n* "sökerek" (KT D 15, BK D 27) vb.

2. Kelime içi ve sonundaki *ük* ses grubunu göstermek için: $B^{2}IL^{2}$-$MD^{2\ddot{w}}K$ = *bilm(e)dük* "bilmedik" (KT D 24), $S^{2}D^{2}MD^{2\ddot{w}}K$ = *(e)ş(i)dm(e)dük* "işitmedik" (BK K 11), $T^{2}\ddot{W}R^{2\ddot{w}}K$ = *türük* "Türk" (genellikle), $Y^{2\ddot{w}}KNTR^{2}$- = *yük(ü)nt(ü)r-* "boyun eğdirmek" (KT D 2), $\ddot{W}T^{2\ddot{w}}KN^{2}$ = *ötük(e)n* "Ötüken" (KT G 3) vb.

3. Kelime başında *ö* ve *ü* ünlülerinden önceki *k* ünsüzünü göstermek için: $^{\ddot{w}}K\ddot{W}K$ = *kök* *"mavi"* (KT D 3), $^{\ddot{w}}K\ddot{W}\c{C}$ = küç (KT D 12), $^{\ddot{w}}K\ddot{W}N^{2}$ = *kün* "gün" (KT D 4, 8), $^{\ddot{w}}K\ddot{W}ZD^{2}\ddot{W}$ = *küz(e)dü* "koruyarak" (KT B 1) vb.

^{ı}K İşareti

Bu işaretin kullanılış yerleri şöylece sıralanabilir:

1. Kelime içi ve sonundaki *ık* ses grubunu göstermek için: $B^{1}T^{1}S^{2ı}KI$-$\tilde{N}A$ = *b(a)tsıkıña* *"batısında"* (KT G 2), $T^{1}G^{1ı}K$- = *t(a)gık-* "dağa çıkmak" (KT D 12), $T^{1}\c{S}^{1ı}K$- = *t(a)şık-* "çıkmak" BK D 32), $B^{1}L^{1ı}KD^{1ı}K^{1}$ = *b(a)lık-d(a)kı* "şehirdeki" (KT D 12) vb.

2. Kelime içindeki *kı* ses grubunu göstermek için: $Z^{1ı}K\acute{N}A$ = *(a)zkıña* "azıcık" (KT D 34).

3. Kelime başında *ı* ünlüsünden önceki *k* ünsüzünü göstermek için: $^{ı}KILTI$ = *kıltı* "kıldı" (BK D 34), $^{ı}KIL^{1}\c{C}L^{1}D^{1}I$ = *kıl(ı)çl(a)dı* (KT K 5), $^{ı}KIR^{1}K^{1}$ = *kırk* (KT D 15, K-D), $^{ı}KIR^{1}K^{1}Z$ = *kırk(ı)z* "Kırgız" (genellikle), $^{ı}KI\c{S}N^{1}$ = *kış(ı)n* (BK G 2), $^{ı}KI\c{S}L^{1}D^{1w}KD^{1}A$ = *kışl(a)dukda* "kışladıkta" (BK D 31), $^{ı}KIT^{1}\acute{N}$ = *kıt(a)ń* "Kıtay" (genellikle) vb.

$^{i}\c{C}$ İşareti

Bu işaret kelime başındaki *iç* ses grubunu göstermek için seyrek olarak kullanılır: $^{i}\c{C}G^{2}R^{2}T^{2}M$ = *içg(e)rt(i)m* "bağımlı kıldım" (BK D 25), $^{i}\c{C}K^{2}D^{2}I$ = *iç(i)kdi* "bağımlı oldu" (BK D 37), $^{i}\c{C}K^{2}M\c{S}$ = *iç(i)km(i)ş* "bağımlı olmuş" (BK D 9).

LT İşareti

Bu çift ünsüz işareti yalnız art ünlülü kelimelerdeki *lt* ünsüz çiftini göstermek için kullanılabilir: $LTZD^{1}I$ = *(a)lt(ı)zdı* "aldırdı"(KT D 38), $K^{1}LT\c{C}I$ = *k(a)lt(a)çı* "kalacak" (KT K 9), $B^{1}WLT\c{C}I$ = *bolt(a)çı* "olacak" (genelikle), $B^{1}WLT^{w}KINTA$ = *boltukınta* "olduğunda" (KT K 3, 3), $B^{1}WLTI$ = *bultı* "buldu" (KT D 31), $^{ı}KILTI$ = *kıltı* "kıldı" (BK D 7, 14), $KILTM$ = *kılt(ı)m* "kıldım" (genellikle), $Y^{1}\tilde{N}LTI$ = *y(a)ñ(ı)ltı* "yanıldı" (KT D 20) vb.

NT İşareti

Bu çift ünsüz işareti gerek art gerekse ön önlülü kelimelerdeki *nt* ünsüz çiftini göstermek için kullanılır: NTA = *(a)nta* "orada, o zaman" (genellikle, $L^1K^1NTG^1$ = *(a)lk(ı)nt(ı)g* "tükendin" (KT G 9, BK K 7), B^1WNTA = *bunta* "burada" (genellikle, $K^1IL^1NT^{w}KD^1A$ = *kıl(ı)ntukda* "yaratıldığında" (KT D 1), $K^2NT\ddot{W}$; = *k(e)ntü* "kendi" (KT D 23, BK D 19), $K^2\ddot{W}NTZ$ = *künt(ü)z* "gündüz" (BK D 22), $Y^2\ddot{W}K^2NTR^2$- = *yük(ü)nt(ü)r-* "boyun eğdirmek" (genellikle) vb.

NÇ İşareti

Bu ünsüz işareti de ünlü bakımından yansızdır. Gerek art gerekse ön ünlülü kelimelerdeki *nç* ünsüz çifti daima bu işaretle gösterilir: $NÇA$ = *(a)nça* "öyle, şöyle" (genellikle), $S^1NÇ$- = *s(a)nç-* "mızraklamak" (genellikle), $N^2NÇA$ = *n(e)nçe* "nice" (BK K 9), $B^1WNÇA$ = *bunça* "bunca, bu kadar" (genellikle), $B^2IS^2NÇ$ = *biş(i)nç* "beşinci olarak" (KT K 2, BK G 10), $WN^1NÇ$ = *on(u)nç* "onuncu" (BK G 10), $Y^2IT^2NÇ$ = *yit(i)nç* "yedinci" (KT K 5) vb.

İkiz Ünsüzler

Orhon yazıtlarında kelime içinde eklenme veya benzeşme sonucu oluşan ikiz (uzun) ünsüzler, genellikle, tek ünsüz işareti ile gösterilir. Bu yazım kuralının uygulandığı ikiz ünsüzler ve örnekleri şunlardır:

1. *t(t)< td*: G^1T^1M = *(a)g(ı)t(tı)m* "kaçırttım" (BK D 31), K^1IT^1MZ = *(a)kıt(tı)m(ı)z* "akın ettik" (KT K 8), $B^2D^2ZT^2M$ = *b(e)d(i)z(e)t(ti)m* "süslettim" (KT G 11), $^{w}KWB^1R^1T^1M$ = *kubr(a)t(tı)m* "topladım" (BK K 7).

2. *t(t)< dt*: IT^1I = *ıt(t)ı* "bıraktı" (KT D 7, BK D 7), IT^1I = *ıt(t)ı* "gönderdi" (KT G 12, BK K 14), IT^1M = *ıt(tı)m* "gönderdim" (BK D 40), IT^1MZ = *ıt(tı)m(ı)z* "gönderdik" (KT D 40), IG^2T^2I = *ig(i)t(t)i* "doyurdu" (KT D 16, BK D 14), IG^2T^2M = *ig(i)t(ti)m* "besledim" (KT D 29, BK D 23, 38), $^{w}KWT^1I$ = *kot(t)ı* "bıraktı" (BK G 12).

3. *d(d)< td*: $B^2IT^2ID^2M$ = *bitid(di)m* "yazdırdım" (KT G 13, BK K 15), $Y^1R^1T^1D^2M$ = *y(a)r(a)t(i)d(di)m* "yaptırdım" (BK K 14).

4. *k(k)< kg*: $B^2IR^2T^{2\ddot{w}}KR^2\ddot{W}$ = *birtük(ke)rü* "verdiğini" (BK D 9) = $B^2IR^2T^{2\ddot{w}}KG^2R^2\ddot{W}$ (KT D 10).

5. *g(g)*: $Y^2\ddot{W}G^2R^2\ddot{W}$ = *yüg(ge)rü* "yukarı" (KT D 11, G-B, BK D 2, 10).

6. *k(k)*: $B^1L^1I^1$ 'KA = *b(a)lık(k)a* "çamura" (KT K 8), $WL^1R^1T^{1w}KA$ = *ol(u)rtuk(k)a* "oturduğunda" (BK D 14), $T^1WG^1S^1K^1A$ = *tugs(ı)k(k)a* "doğusunda" (KT G 2), $ID^{1w}KT^1$ = *ıduk(ku)t* "Iduk Kut" (BK D 25).

7. *l(l)*: $Y^1WL^1G^1$ = *yol(lu)g* "Yollug" (KT G 13 vb.) = $Y^1WL^1L^1G^1$ *(KT G-B)*, $Ç\ddot{W}L^2G^2$ = *çöl(lü)g* "çöllü" (KT D 4, BK D 5), $IL^2D^{2\ddot{w}}K$ = *il(le)dük* "devlet kurduğu" (BK D 7) = $IL^2L^2D^{2\ddot{w}}K$ (KT D 6).

Noktalama

Orhon yazıtlarında kullanılan biricik noktalama işareti üst üste konulmuş iki noktadır. Bu işaret kelimeleri veya kelime gruplarını ayırmak için kullanılır. Ayırma işaretinin kullanılışında şu kurallara uyulduğu söylenebilir:

1. Uzunca kelimeler genelikle bu işaretle birbirinden ayrılır.

2. Tek heceli veya çok kısa kelimeler, genelikle, kendinden sonraki veya önceki kelime ile birlikte yazılır: $WL^1T^2G^2D^{2\ddot{w}}KD^2A$: $B^1Y^1R^{1w}KWN^2\tilde{N}$: $K^1D^1G^1R^1G$ = *ol t(e)gdükde : b(a)y(ı)rkun(ı)ñ : (a)k (a)dg(ı)r(ı)g* (KT D 36), $K^2R^2G^2$ $WD^1ŞR^1W$: $S^1NÇD^1I$ = *(e)ki (e)r(i)g : udş(u)ru: s(a)nçdı (KT D 36, K 2)* $B^2IZ\tilde{N}S^2\ddot{W}$: T^1I $T^1WR^{w}K$: ZWK^1I: Y^1 $^{w}KR^2T^2I$ = *biz(i)ñ sü: (a)tı toruk: (a)zukı: yok (e)rti (KT D 39).*

3. İki kelimeden oluşan türlü kelime grupları, genellikle birlikte yazılır: $Ç\ddot{W}MPAM$: $B^1WMN^1K^1G^1N^1$: $IST^2MIK^1G^1N^1$: $WL^1R^1MŞ$ = *(e)çüm (a)pam: bum(ı)n k(a)g(a)n: işt(e)mi k(a)g(a)n: ol(u)rm(ı)ş* (KT D 1), $N^2AK^1G^1N^1K^1A$: $ISG^2K^2\ddot{W}ÇG^2$: $B^2IR^2\ddot{W}R^2MN^2$: $T^2IR^2R^2MŞ$ = *ne k(a)g(a)nka: iş(i)g küç(ü)g: birür m(e)n: tir (e)rm(i)ş* (BK D 9).

4. Üç hattâ dört kelimeden oluşan ibarelerin de ara-sıra birlikte yazıldığı görülür: $Y^2IT^2IY^2G^2R^2MIR^2N^2$ = *yiti y(e)g(i)rmi (e)r(i)n* (KT D 11), $Y^2T^2IY^2\ddot{W}ZR^2$ = *y(e)ti yüz (e)r (KT D 13)*, $T^2\ddot{W}R^{2\ddot{w}}KID^{1w}KY^2IR^2IS^1WB^1I$ = *türük ıduk yiri subı* (KT D 10-11).

Bununla birlikte, grup veya ibare oluşturmayan iki kelimenin birlikte yazıldığı durumlar da vardır: Y^2IR: $S^1Y^1W^{1w}KWP$: T^1WR^1W: $\ddot{W}L^2\ddot{W}$ = *yir : s(a)yu kop: toru: ölü* (KT G 9), $\ddot{W}ZAK^2\ddot{W}K^2$: $T^2\tilde{N}R^2I$ = *üze kök: t(e)ñri* (KT D 1) vb.

Seyrek olarak, bir cümlenin son kelimesi ile onu izleyen cümlenin ilk kelimesi birlikte yazılabilir: ... $B^1WL^1T^1ÇI$: R^2T^2IWZA: $Y^1\acute{N}A$: $K^2L^2G^2MA$: $S^2\ddot{W}S^2IN^2$... = ... *bolt(a)çı: (e)rti oza: y(a)ña: k(e)l(i)gme: süsin...* Yukarıdaki örnekte, *(e)rti* ile bir cümle bitmekte, *oza* ile yeni cümle başlamaktadır.

KÜL TİGİN YAZITI

M E T İ N

Güney Yüzü

(G 1) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñride : bolm(ı)ş : türük : bilge : k(a)g(a)n : bu ödke : ol(u)rt(u)m : s(a)b(ı)m(ı)n : tük(e)ti : (e)şidg(i)l : ul(a)yu : in(i)ygün(ü)m : ogl(a)n(ı)m : bir(i)ki: ug(u)ş(u)m : bod(u)n(u)m : bir(i)ye : ş(a)d(a)pıt b(e)gl(e)r : yır(ı)ya : t(a)rk(a)t : buyruk : b(e)gl(e)r : ol(u)z [..]

(G 2) tokuz og(u)z : b(e)gl(e)ri : bod(u)nı : bu s(a)b(ı)m(i)n : (e)dgüti : (e)şid : k(a)t(ı)gdı : tiñla : ilg(e)rü : kün : tugs(ı)k(k)a : bir(i)g(e)rü : kün : ortusıñ(a)ru : kuurıg(a)ru : kün : b(a)tsıkıña : yır(ı)g(a)ru : tün : ortusıñ(a)ru : kuurıg(a)ru : kün : b(a)tsıkıña : yır(ı)g(a)ru : tün : ortusıñ(a)ru : (a)nta : içr(e)ki : bod(u)n : koo[p] : m[(a)ñ]a : kör[ür (a)nç]a bod(u)n :

(G 3) koop : itd(i)m : ol (a)mtı : (a)ń(ı)g yok : türük : k(a)g(a)n : ötük(e)n : yış : ol(u)rs(a)r : ilte : buñ yok : ilg(e)rü : ş(a)ntuñ : y(a)zıka t(e)gi : sül(e)d(i)m : t(a)luyka : kiç(i)g : t(e)gm(e)d(i)m : bir(i)g(e)rü : tokuz: (e)rs(i)nke : t(e)gi : sül(e)d(i)m : tüpütke : kiç(i)g [t(e)g]m(e)d(i)m : kuurıg(a)ru : y(e)nçü üg[(ü)z]

(G 4) k(e)çe : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : sül(e)d(i)m : yır(ı)g(a)ru : y(i)r b(a)y(ı)rkuu : yiriñe : t(e)gi : sül(e)d(i)m : bunça yirke : t(e)gi : yor(ı)td(ı)m : ötük(e)n : yışda : yig : idi yok : (e)rm(i)ş : il tuts(ı)k : yir : ötük(e)n : yış (e)rm(i)ş :bu yirde : ol(u)r(u)p : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : birle :

(G 5) tüz(ü)lt(ü)m : (a)ltun : küm(ü)ş : işg(i)ti : kuut(a)y : buñs(u)z : (a)nça birür : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : s(a)bı : süçig : (a)gısi : yimşak : (e)rm(i)ş : süçig : s(a)b(ı)n : y(e)mş(a)k : (a)gın : (a)r(ı)p : ır(a)k bod(u)n(u)g : (a)nça y(a)gutir : (e)rm(i)ş : y(a)gru : koontukda : kisre : (a)ń(ı)g bil(i)g : (a)nta öyür (e)rm(i)ş:

Ç E V İ R İ

Güney Yüzü

(G 1) (Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan'lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar.............................

(G 2) Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin: İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı

(G 3) hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı)

(G 4) geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki): Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! Bu yerde oturup Çin halkı ile

(G 5) (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş., (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.

(G 6) (e)dgü : bilge : kişig : (e)dgü : (a)lp kişig : yor(ı)tm(a)z : (e)rm(i)ş : bir kişi : y(a)ñ(ı)ls(a)r : ug(u)şı : bod(u)nı : bişükiñe : t(e)gi : kıdm(a)z : (e)rm(i)ş : süçig : s(a)bıña : y(e)mş(a)k : (a)gısıña : (a)rtur(u)p : üküş : türük : bod(u)n : ölt(ü)g : türük : bod(u)n : öls(i)k(i)g : bir(i)ye : çug(a)y : yış : tög(ü)lt(ü)n :

(G 7) y(a)zı : koon(a)yin tis(e)r : türük : bod(u)n : öls(i)k(i)g (a)nta : (a)ń(ı)g kişi : (a)nça : boşgurur : (e)rm(i)ş : ır(a)k (e)rs(e)r : y(a)bl(a)k : (a)gı birür : y(a)guk : (e)rs(e)r : (e)dgü : (a)gı birür : tip (a)nça : boşgurur : (e)rm(i)ş : bil(i)g : bilm(e)z : kişi : ol s(a)b(ı)g : (a)l(ı)p : y(a)gru : b(a)r(ı)p : ük(ü)ş kişi : ölt(ü)g :

(G 8) ol y(e)rg(e)rü : b(a)rs(a)r : türük : bod(u)n : ölt(e)çi s(e)n : ötük(e)n : yir : ol(u)r(u)p : (a)rk(ı)ş : tirk(i)ş : ıs(a)r : n(e)ñ buñ(u)g yok ötük(e)n : yış : ol(u)rs(a)r : b(e)ñgü : il tuta : ol(u)rt(a)çı s(e)n : türük : bod(u)n : tok (a)rk(u)k s(e)n : āçs(ı)k : tos(ı)k öm(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : āçs(ı)k : öm(e)z s(e)n : (a)nt(a)g(ı)ñ(ı)n :

(G 9) üçün : ig(i)dm(i)ş : k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n : s(a)bin : (a)lm(a)tin : yir s(a)yu : b(a)rd(ı)g : koop (a)nta : (a)lk(ı)nt(ı)g : (a)r(ı)lt(ı)g : (a)nta k(a)lm(ı)şı : yir : s(a)yu koop : toru : ölü : yor(ı)yur (e)rt(i)g : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)dukin : üçün : [ö]z(ü)m : kuut(u)m : b(a)r üçün : k(a)g(a)n : ol(u)rt(u)m : k(a)g(a)n : ol(u)r(u)p

(G 10) yok : çıg(a)ń : bod(u)n(u)g : koop kuubr(a)td(ı)m : çıg(a)ń : bod(u)n(u)g : b(a)y kılt(ı)m : (a)z bod(u)n(u)g : üküş : kılt(ı)m : (a)zu bu s(a)b(ı)mda : ig(i)d b(a)rgu : türük : b(e)gl(e)r : bod(u)n : bunı (e)şid(i)ñ : türük [bod(u)n ti]r(i)p : il tuts(ı)k(ı)ñ(ı)n : bunta : urt(u)m : y(a)ñ(ı)l(ı)p : öls(i)k(i)ñ(i)n : y(e)me :

(G 11) bunta : urt(u)m : n(e)ñ n(e)ñ : s(a)b(ı)m : (e)rs(e)r : b(e)ñgü : t(a)şka : urt(u)m : (a)ñ(a)r körü bil(i)ñ : türük : (a)mtı : bod(u)n : b(e)gl(e)r : bödke : kör(ü)gme : b(e)gl(e)rgü : y(a)ñ(ı)lt(a)çı siz : m(e)n : b[(e)ñgü : t(a)ş tikd(i)m : t(a)bg](a)ç : k(a)g(a)nta : b(e)d(i)zçi : k(e)lürt(ü)m : b(e)d(i)z(e)t(ti)m :m(e)n(i)ñ : s(a)b(ı)m(ı)n : sım(a)dı :

(G 12) t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)n(ı)ñ : içr(e)ki : b(e)d(i)zçig : ıt(t)ı : (a)ñ(a)r : (a)d(ı)nçıg : b(a)rk : y(a)r(a)turt(u)m : için : t(a)şin : (a)d(ı)nçıg : b(e)d(i)z : urturt(u)m : t(a)ş tokıtd(ı)m : köñ(ü)lt(e)ki : s(a)b(ı)m(ı)n : u[rturt(u)m .... on ok oglıñ]a : t(a)tıña : t(e)gi : bunı : körü : bil(i)ñ : b(e)ñgü t(a)ş :

(G 6) İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş. (Çin halkının) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün

(G 7) ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş: "(Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir" deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz.

(G 8) O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. (Ey) Türk halkı, (sen) tok (gözlü ve) aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin. Böyle olduğun

(G 9) için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin (ve) oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyor idiniz. Tanrı lûtufkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum. Tahta oturup

(G 10) yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım: Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı? (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk (halkı) yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hâkkettim; yanılıp öleceğini de

(G 11) buraya hâkkettim. (Söyliyecek) her ne sözüm var ise ebedî taşa hâkkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) bugünkü Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız? Ben ebedi taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltraşlar getirttim, (Kül Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve)

(G 12) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum.. On-Ok oğullarına (ve) yabancılarına kadar (herkes) bunları görüp öğrenin. Ebedî taş

METİN

Güney Yüzü

(G 1) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñride : bolm(ı)ş : türük : bilge : k(a)g(a)n : bu ödke : ol(u)rt(u)m : s(a)b(ı)m(ı)n : tük(e)ti : (e)şidg(i)l : ul(a)yu : in(i)ygün(ü)m : ogl(a)n(ı)m : bir(i)ki: ug(u)ş(u)m : bod(u)n(u)m : bir(i)ye : ş(a)d(a)pıt b(e)gl(e)r : yır(ı)ya : t(a)rk(a)t : buyruk : b(e)gl(e)r : ot(u)z [..]

(G 2) tokuz og(u)z : b(e)gl(e)ri : bod(u)nı : bu s(a)b(ı)m(i)n : (e)dgüti : (e)şid : k(a)t(ı)gdı : tiñla : ilg(e)rü : kün : tugs(ı)k(k)a : bir(i)g(e)rü : kün : ortusıñ(a)ru : kuurıg(a)ru : kün : b(a)tsıkıña : yır(ı)g(a)ru : tün : ortusıñ(a)ru : kuurıg(a)ru : kün : b(a)tsıkıña : yır(ı)g(a)ru : tün : ortusıñ(a)ru : (a)nta : içr(e)ki : bod(u)n : koo[p] : m[(a)ñ]a : kör[ür (a)nç]a bod(u)n :

(G 3) koop : itd(i)m : ol (a)mtı : (a)ń(ı)g yok : türük : k(a)g(a)n : ötük(e)n : yış : ol(u)rs(a)r : ilte : buñ yok : ilg(e)rü : ş(a)ntuñ : y(a)zıka t(e)gi : sül(e)d(i)m : t(a)luyka : kiç(i)g : t(e)gm(e)d(i)m : bir(i)g(e)rü : tokuz: (e)rs(i)nke : t(e)gi : sül(e)d(i)m : tüpütke : kiç(i)g [t(e)g]m(e)d(i)m : kuurıg(a)ru : y(e)nçü üg[(ü)z]

(G 4) k(e)çe : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : sül(e)d(i)m : yır(ı)g(a)ru : y(i)r b(a)y(ı)rkuu : yiriñe : t(e)gi : sül(e)d(i)m : buñça yirke : t(e)gi : yor(ı)td(ı)m : ötük(e)n : yışda : yig : idi yok : (e)rm(i)ş : il tuts(ı)k : yir : ötük(e)n : yış (e)rm(i)ş :bu yirde : ol(u)r(u)p : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : birle :

(G 5) tüz(ü)lt(ü)m : (a)ltun : küm(ü)ş : işg(i)ti : kuut(a)y : buñs(u)z : (a)nça birür : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : s(a)bı : süçig : (a)gısi : yimşak : (e)rm(i)ş : süçig : s(a)b(ı)n : y(e)mş(a)k : (a)gın : (a)r(ı)p : ır(a)k bod(u)n(u)g : (a)nça y(a)gutir : (e)rm(i)ş : y(a)gru : koontukda : kisre : (a)ń(ı)g bil(i)g : (a)nta öyür (e)rm(i)ş:

ÇEVİRİ

Güney Yüzü

(G 1) (Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan'lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar..............................

(G 2) Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin: İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı

(G 3) hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı)

(G 4) geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki): Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! Bu yerde oturup Çin halkı ile

(G 5) (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş., (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.

(G 13) toḳıtd(ı)m : y[(a)g]uḳ (e)l : (e)rs(e)r : (a)ŋç(a) t(a)kı : (e)rig y(e)rte : irs(e)r (a)ŋça : (e)r(i)g y(e)rte : b(e)ñgü t(a)ş : toḳıtd(ı)m : biti(t)d(i)m : (a)nı kör(ü)p : (a)ŋça bil(i)ñ :ol [.....toḳıt]d(ı)m : bu bit(i)g : bit(i)gme : (a)tısi : yol(lu)g t[ig(i)n]

(G 13) hâkkettirdim. (Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hâkettirdim, yazdırttım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin). O taş(ı... hâkkettirdim). Bu yazıyı yazan (Kül Tigin'in) yeğeni Yolluğ (Tigin'dir).

METİN

Doğu Yüzü

(D 1) üze kök : t(e)ñri: (a)sra : y(a)g(ı)z : y(e)r : kıl(ı)ntukda : (e)kin (a)ra : kişi oglı : kıl(ı)nm(ı)ş : kişi : oglınta : üze : (e)çüm (a)pam : bum(ı)n k(a)g(a)n : işt(e)mi k(a)g(a)n : ol(u)rm(ı)ş : ol(u)r(u)p(a)n : türük : bod(u)n(ı)ñ : ilin törüsin : tuta : birm(i)ş : iti : birm(i)ş :

(D 2) tört : bul(u)ñ : kop : y(a)gı (e)rm(i)ş : sü sül(e)p(e)n : tört : bul(u)ñd(a)kı : bod(u)n(u)g : kop (a)lm(ı)ş : kop b(a)z : kılm(ı)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş : tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : ilg(e)rü : k(a)d(ı)rk(a)n : yışka t(e)gi : kirü : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi : kon-ont(u)rm(ı)ş : (e)kin (a)ra :

(D 3) idi oks(u)z : köök : türük : <iti> : (a)nça : ol(u)rur (e)rm(i)ş : bilge : k(a)g(a)n : (e)rm(i)ş : (a)lp k(a)g(a)n (e)rm(i)ş : buyrukı y(e)me : bilge : (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : (a)lp (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri y(e)me : bod(u)nı y(e)me : tüz (e)rm(i)ş : (a)nı üçün : il(i)g : (a)nça tutm(ı)ş : (e)r(i)nç : il(i)g tut(u)p : törüg : itm(i)ş : özi (a)nça :

(D 4) k(e)rg(e)k : bolm(ı)ş : yogçı : sıg(ı)tçı : öñre : küün : tugs(ı)kda : bükli : çöl(lü)g (e)l : t(a)bg(a)ç : tüpüt : (a)p(a)r : pur(u)m : kırk(ı)z : üç kuu-rık(a)n : ot(u)z t(a)t(a)r : kıt(a)ń : t(a)t(a)bı : bunça : bod(u)n : k(e)l(i)p(e)n : sıgtam(ı)ş : yoglam(ı)ş : (a)nt(a)g : kül(ü)g : k(a)g(a)n (e)rm(i)ş : (a)nta kisre : in(i)si k(a)g(a)n :

(D 5) bolm(ı)ş (e)r(i)nç : oglıtı : k(a)g(a)n bolm(ı)ş (e)r(i)nç : (a)nta : kisre : inisi : (e)çisin t(e)g : kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç : oglı : k(a)ñin t(e)g : kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç : bil(i)gsiz :

k(a)g(a)n : ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k : k(a)g(a)n : ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : buyrukı : y(e)me : bil(i)gs(i)z <(e)rm(i)ş> (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k (e)rm(i)ş (e)r(i)nç :

ÇEVİRİ

Doğu Yüzü

(D 1) Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler.

(D 2) Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında

(D 3) pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imiş-ler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler. (Sonra) kendileri öylece

(D 4) vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğu-da, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Ta-tabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş. Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar

(D 5) olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğul-ları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız

hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz.

(D 6) b(e)gl(e)ri : bod(u)nı : tüzs(ü)z üç(ü)n : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : t(e)bl(i)gin : kürl(ü)g<in> üçün : (a)rm(a)kçısin : üçün : in(i)li : (e)çili : kikşürtükin : üçün : b(e)gli : bod(u)nlıg : yoñ(a)şurtukin : üçün : türük : bod(u)n : ill(e) dük : ilin : ıçg(ı)nu : ıdm(ı)ş

(D 7) k(a)g(a)nl(a)duk : k(a)g(a)nın : yit(ü)rü : ıdm(ı)ş : t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı og(ı)lin : kul boltı : (e)şil(i)k : kız og(ı)lin : küñ boltı : türük : b(e)gl(e)r : türük : ātin : ıt(t)ı : t(a)bg(a)çgı : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātın : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka :

(D 8) körm(i)ş : (e)l(i)g yıl : iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş : ilg(e)rü : küün : tugs(ı)kda : bükli : k(a)g(a)nka : t(e)gi : sül(e)yü : birm(i)ş : kuu-r(ı)g(a)ru : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : sül(e)yü : birm(i)ş t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : ilin : törüsin : (a)lı birm(i)ş : türük : k(a)ra k(a)m(a)g :

(D 9) bod(u)n : (a)nça tim(i)ş : ill(i)g : bod(u)n (e)rt(i)m : il(i)m : (a)mtı k(a)nı : k(e)mke : il(i)g : k(a)zg(a)nur m(e)n : tir (e)rm(i)ş : k(a)g(a)nl(ı)g : bod(u)n : (e)rt(i)m : k(a)g(a)n(ı)m k(a)nı : ne k(a)g(a)nka : iş(i)g küç(ü)g : birür m(e)n : tir (e)rm(i)ş : (a)nça tip : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : y(a)gı bolm(ı)ş :

(D 10) y(a)gı bol(u)p : it(i)nü : y(a)r(a)tunu : um(a)duk : y(a)na : iç(i)km(i)ş : bunça : iş(i)g küç(ü)g : birtükg(e)rü : s(a)k(ı)nm(a)tı : türük : bod(u)n : ölür(e)yin : ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yin : tir (e)rm(i)ş : yok(a)du :b(a)rır : (e)rm(i)ş : üze : türük : t(e)ñrisi : türük ıduk yiri :

(D 11) subı : (a)nça (e)tm(i)ş : türük : bod(u)n : yook : bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)ñ(ı)m : ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g : ög(ü)m : ilbilge k(a)tun(u)g : t(e)ñri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(e)rü : kötürm(i)ş (e)r(i)nç : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : yiti y(e)g(i)rmi (e)r(i)n : t(a)ş(ı)km(ı)ş : t(a)şra :

(D 12) yor(ı)yur : tiy(i)n : kü (e)ş(i)d(i)p : b(a)lıkd(a)kı : t(a)gıkm(ı)ş : t(a)gd(a)kı : inm(i)ş : tir(i)l(i)p : y(e)tm(i)ş (e)r bolm(ı)ş : t(e)ñri : küüç : birtük üç(ü)n : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : süsi : böri t(e)g : (e)rm(i)ş : y(a)gısi : koon t(e)rm(i)ş : ilg(e)rü : kuur(ı)g(a)ru : sül(e)p : tı[r]m[(i)ş] : kubr(a)t [m(ı)ş : k](a)m(a)gı

(D 13) y(e)ti yüz (e)r : bolm(ı)ş : y(e)ti yüz (e)r : bol(u)p : (e)ls(i)r(e)m(i)ş : k(a)g(a)ns(ı)r(a)m(ı)ş : bod(u)n(u)g : küñ(e)dm(i)ş : kuul(a)dm(ı)ş : bod(u)n(u)g : türük : törüsin : ıçg(ı)nm(ı)ş : bod(u)n(u)g : (e)çüm (a)pam : törüsinçe : y(a)r(a)tm(ı)ş : boşgurm(ı)ş : tölis : t(a)rduş [bod(u)n(u)g : (a)nta (e)tm(i)ş]

(D 6) Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş,

(D 7) tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmağa lâyık erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyık kız evlâdı (da) cariye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları alarak Çin hakanına

(D 8) tâbi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar. Türk avam

(D 9) tabakası şöyle demiş: "Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim şimdi nerde? Kimin için ülkeler fethediyorum?" der imiş. "Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?" der imiş. Beyle deyip Çin hakanına düşman olmuş.

(D 10) Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden "Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim" der imiş. (Türk halkı) yok olmak üzere imiş. Yukardaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer

(D 11) ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki. Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış, (İlteriş) baş

(D 12) kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) toplamış (ve) yığmış. (Sonunda) hepsi

(D 13) yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş. Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş,

(D 14) *y(a)bgug : ş(a)d(ı)g : (a)nta : b(e)rm(i)ş : b(i)r(i)ye : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : y(a)gı (e)rm(i)ş : yır(ı)ya : b(a)z k(a)g(a)n : tokuz og(u)z : bod(u)n : y(a)gı (e)rm(i)ş : kırk(ı)z : kuurık(a)n : ot(u)z t(a)t(a)r : kıt(a)ń : t(a)t(a)bı : koop : y(a)gı (e)rm(i)ş : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : bunça [.........................]*

(D 15) *kırk : (a)rtukı : y(e)ti : yolı : sül(e)m(i)ş : y(e)g(i)rmi :süñ(ü)ş : süñ(ü)şm(i)ş : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)duk : üçün : ill(i)g(i)g : (e)ls(i)r(e)tm(i)ş : k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g : k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(ı)ş : y(a)gıg : b(a)z kılm(ı)ş : tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)ntü[rm(i)ş : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : (a)nça il(i)g]*

(D 16) *törüg : k(a)zg(a)n(ı)p : uça : b(a)rm(ı)ş : k(a)ñ(ı)m : k(a)g(a)nka : b(a)şl(a)yu : b(a)z k(a)g(a)n(ı)g : b(a)lb(a)l : tikm(i)ş : ol törüde : üze : (e)çim k(a)g(a)n : ol(u)rtı : (e)çim k(a)g(a)n : ol(u)r(u)p(a)n : türük : bod(u)n(u)g : yiçe : itdi : <yiçe> ig(i)t(t)i : çıg(a)ń(ı)g [b(a)y kıltı : (a)z(ı)g ük(ü)ş kıltı]*

(D 17) *(e)çim k(a)g(a)n : ol(u)rtukda : öz(ü)m t(a)rduş : bod(u)n : üze : ş(a)d (e)rt(i)m : (e)ç(i)m k(a)g(a)n : birle : ilg(e)rü : y(a)ş(ı)l üg(ü)z : ş(a)ntuñ : y(a)zıka t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : kuur(ı)g(a)ru : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : kögm(e)n : (a)şa : kı[ırk(ı)z : yir(i)ñe : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z]*

(D 18) *k(a)m(a)gı : biş ot(u)z : sül(e)d(i)m(i)z : üç y(e)g(i)rmi : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : ill(i)g(i)g : ils(i)r(e)td(i)m(i)z : k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g : k(a)g(a)ns(ı)r(a)td(ı)m(ı)z : tizl(i)g(i)g : sök(ü)rt(ü)m(i)z : b(a)şl(ı)g(ı)g : yükünt(ü)rt(ü)m(i)z : türg(i)ş : k(a)g(a)n : türük(ü)m(i)z [bod(u)n(u)m(ı)z : (e)rti : bılm(e)dükin]*

(D 19) *üçün : biz(i)ñe : y(a)ñ(ı)lukin : üçün : k(a)g(a)nı : ölti : buyrukı : b(e)gl(e)ri : y(e)me : ölti : on ok : bod(u)n : (e)mg(e)k : körti : (e)çüm(i)z : (a)pam(ı)z : tutm(ı)ş : yir sub : idis(i)z : bolm(a)zun : tiy(i)n : (a)z bod(u)n(u)g : it(i)p : y(a)r[(a)t(ı)p ....]*

(D 20) *b(a)rs b(e)g : (e)rti : k(a)g(a)n (a)t : bunta : biz : birt(i)m(i)z : siñ(i)l(i)m : kuunç(u)yug : birt(i)m(i)z : özi y(a)ñ(ı)ltı : k(a)g(a)nı : ölti : bod(u)nı : küñ kuul : boltı : kögm(e)n : yir sub : id(i)s(i)z : k(a)lm(a)zun tiy(i)n : (a)z kırk(ı)z : bod(u)n(u)g : <it(i)p> y(a)r(a)-t[(ı)p k(e)lt(i)m(i)z süñ(ü)şd(ü)m(i)z.........]*

(D 14) Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş. Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde Bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş. Babam hakan bunca ....

(D 15) kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş. Babam hakan, öylece devleti (kurup)

(D 16) yasaları koyup vefat etmiş. Babam Hakan için (amcam Hakan) önce bağımlı Hakanı balbal (olarak) dikmiş. (Babam Hakan öldükten sonra) yasa uyarınca amcam Hakan tahta oturdu. Amcam Hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve yeniden) doyurdu. Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı.

(D 17) Amcam Hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim. Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik; Kögmen (dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik.

(D 18) toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık. Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik. Türgiş Hakanı (kendi) Türk'ümüz, (kendi) halkımız idi. Bilgisizliği

(D 19) yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. On-ok halkı ıztırap gördü. Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek ....

(D 20) Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak) Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık....

(D 21) y(a)na : birt(i)m(i)z : (i)lg(e)rü : k(a)d(ı)rk(a)n : yış(ı)g : (a)şa : bod(u)n(u)g : (a)ŋça konturt(u)m(ı)z : (a)ŋça itd(i)m(i)z : kuur(ı)g(a)ru : k(e)ñü t(a)rm(a)nka : t(e)gi : türük : bod(u)n(u)g : (a)ŋça ko-ont(u)rt(u)m(ı)z : (a)ŋça itd(i)m(i)z :ol ödke : kuul : kuull(u)g : bolm(ı)ş (e)rti [kün : künl(ü)g : bolm(ı)ş : (e)rti]

(D 22) (a)ŋça k(a)zg(a)nm(ı)ş : <(a)ŋça> itm(i)ş : (e)l(i)m(i)z : törüm(i)z : (e)rti : türük : og(u)z : b(e)gl(e)ri : bod(u)n : (e)ş(i)d(i)ñ : üze t(e)ñri : b(a)sm(a)s(a)r :(a)sra yir : t(e)l(i)nm(e)s(e)r : türük : bod(u)n : (e)l(i)ñ(i)n : törüñ(i)n : k(e)m (a)rt(a)tı [ud(a)çı (e)rti : türük : bod(u)n : (e)rt(i)n]

(D 23) ökün : kür(e)güñ(i)n : üçün : ig(i)dm(i)ş : bilge : k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n : (e)rm(i)ş b(a)rm(ı)ş : (e)dgü (e)l(i)ñe : k(e)ntü : y(a)ñ(ı)lt(ı)g : y(a)bl(a)k : kigürt(ü)g : y(a)r(a)kl(ı)g : k(a)nt(a)n : k(e)l(i)p : y(a)ña (e)ltdi : süñ(ü)gl(ü)g : k(a)nt(a)n : k(e)l(i)p(e)n : süre (e)ltdi : ıduk ötük(e)n : y[iş bod(u)n b(a)rd(ı)g : ilg(e)rü : b(a)r(ı)gma]

(D 24) b(a)rd(ı)g : kuurıg(a)ru : b(a)r(ı)gma : b(a)rd(ı)g : b(a)rduk : yirde : (e)dgüg : ol (e)r(i)ŋç : k(a)n(ı)ñ : subça : yüg(ü)rti : süñükün : t(a)gça : y(a)tdı : b(e)gl(i)k : urı ogl(u)ñ : kuul : boltı : (e)ş(i)l(i)k kız ogl(u)ñ : küñ boltı : bilm(e)dük üç(ü)n [y(a)bl(a)k(ı)ñ(ı)n : üç(ü)n : (e)ç(i)m k(a)g(a)n : uça : b(a)rdı]

(D 25) b(a)şl(a)yu : kırk(ı)z k(a)g(a)n(ı)g : b(a)lb(a)l : tikd(i)m : türük : bod(u)n(u)g : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun : tiy(i)n : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n(ı)g : ög(ü)m k(a)tun(u)g : köt(ü)rm(i)ş : t(e)ñri : il bir(i)gme : t(e)ñri : türük : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun [tiy(i)n : öz(ü)m(i)n : ol t(e)ñri]

D(26) k(a)g(a)n : ol(u)rtdı (e)r(i)ŋç : n(e)ñ yıls(ı)g : bod(u)nka : ol(u)rm(a)d(ı)m : içre : (a)şs(ı)z : t(a)şra : tons(u)z y(a)b(ı)z y(a)bl(a)k : bod(u)nta : üze : ol(u)rt(u)m : in(i)m : küül tig(i)n : birle : sözl(e)şd(i)m(i)z : k(a)ñ(ı)m(ı)z : (e)çim(i)z : k(a)z[g(a)nm(ı)ş : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun]

(D 27) tiy(i)n : türük : bod(u)n : üçün : tün ud(ı)m(a)d(ı)m : künt(ü)z : ol(u)rm(a)d<(ı)m> : in(i)m : kül tig(i)n : birle : (e)ki ş(a)d : birle : ölü yitü : k(a)zg(a)nt(ı)m : (a)ŋça k(a)zg(a)n(ı)p : bir(i)ki : bod(u)n(u)g : ot sub : kılm(a)d(ı)m : m(e)n [öz(ü)m : k(a)g(a)n : ol(u)rtuk(u)ma : yir s(a)yu]

(D 21) yeniden verdik. Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) kadın hizmetkârlı olmuş idi.

(D 22) Onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı. (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte(ki gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç

(D 23) (ve) nâdim ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun. Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı? Kutsal Ötüken dağları halkı, (yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz)

(D 24) gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evlâdınız köle oldu, hanım olacak kız evlâdınız cariye oldu. Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü (davranışlarınız) yüzünden, amcam hakan vefat etti.

(D 25) (Amcam hakan için) önce Kırgız hakanın balbal (olarak) diktim. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı

(D 26) hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz. (Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın

D(27) diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirilerine düşman) etmedim. Ben kendim hükümdar olduğumda, her yere

(D 28) b(a)rm(ı)ş : bod(u)n : ölü yitü : y(a)d(a)g(ı)n : y(a)l(a)ñ(ı)n : y(a)na k(e)lti : bod(u)n(u)g : ig(i)d(e)yin : tiy(i)n : yır(ı)g(a)ru : og(u)z bod(u)n : t(a)pa : ilg(e)rü : kıt(a)ń : t(a)t(a)bı : bod(u)n : t(a)pa : bir(i)g(e)rü : t(a)bg(a)ç t(a)pa : ul(u)g sü : (e)ki y(e)g(i)r[mi : sül(e)d(i)m .... süñ(ü)şd(ü)m : (a)nta]

(D 29) kisre : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)zu : kut(u)m : b(a)r üç(ü)n : ülüg(ü)m : b(a)r üçün : ölt(e)çi : bod(u)n(u)g : tirg(ü)rü : ig(i)t(ti)m : y(a)l(a)ñ : bod(u)n(u)g : tonl(u)g : çıg(a)ń bod(u)n(u)g : b(a)y kıl(ı)m : (a)z bod(u)n(u)g : ük(ü)ş : kılt(ı)m : ıg(a)r (e)ll(i)gde : [ıg(a)r : k(a)g(a)nl(ı)gda : yig kılt(ı)m : tört : bul(u)ñd(a)kı]

(D 30) bod(u)n(u)g : kop : b(a)z kıl(ı)m : y(a)g(ı)sız : kıl(ı)m : kop m(a)ña : körti : iş(i)g küç(ü)g : birür : bunça : törüg : k(a)zg(a)n(ı)p : in(i)m : kül tig(i)n : özi (a)nça : k(e)rg(e)k boltı : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : uçdukda : in(i)m : kül tig(i)n : yit[i : y(a)şda : k(a)ltı : ....]

(D 31) um(a)y t(e)g : ög(ü)m : k(a)tun : kut(ı)ña : in(i)m : kül tig(i)n : (e)r (a)t bultı : (a)ltı y(e)g(i)rmi : y(a)şıña : (e)çim k(a)g(a)n : ilin : törüsin : (a)nça k(a)zg(a)ntı : (a)ltı çub : sogd(a)k t(a)pa : sül(e)d(i)m(i)z : buzd(u)m(ı)z : t(a)bg(a)ç : oñ totok : biş t[üm(e)n : sü k(e)lti : süñüşd(ü)m(i)z]

(D 32) kül tig(i)n : y(a)d(a)g(ı)n : opl(a)yu t(e)gdi : oñ totok : yurçin : y(a)r(a)kl(ı)g : (e)l(i)g(i)n tutdı : y(a)r(a)kl(ı)gdı : k(a)g(a)nka : (a)nçul(a)dı : ol süg : (a)nta yok kışd(ı)m(ı)z : bir ot(u)z : y(a)şıña : ç(a)ça s(e)ñünke : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : (e)ñ (i)lki : t(a)d(ı)k(ı)ñ çor(ı)ñ : boz [(a)t(ı)g : bin(i)p : t(e)gdi : ol (a)t (a)nta]

(D 33) ölti : (e)kinti : ışb(a)ra y(a)mt(a)r : boz (a)t(ı)g : bin(i)p : t(e)gdi : ol (a)t (a)nta : ölti : üç(ü)nç : y(i)g(e)n sil(i)g b(e)g(i)ñ : k(e)d(i)ml(i)g : tor(u)g (a)t :bin(i)p : t(e)gdi : ol (a)t (a)nta : ölti : y(a)r(ı)kınta : y(a)lm(a)sınta : yüz (a)rtuk : okun urtı : yüz[(i)ñe] : b(a)şıña : bir t[(e)gm(e)di : ....]

(D 34) t(e)gdükin : türük b(e)gl(e)r : kop bilirs(i)z : ol süg : (a)nta yok kışd(ı)m(ı)z : (a)nta kisre : y(i)r b(a)y(ı)rku[u] : ul(u)g irk(i)n : y(a)gı boltı : (a)nı y(a)ń(ı)p : türgi y(a)rgun : költe : buzd(u)m(ı)z : ul(u)g irk(i)n : (a)zkıña : (e)r(i)n : t(e)z(i)p : b(a)rdı : kül tig(i)n [(a)ltı : ot(u)z]

(D 28) gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi. Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru, güneyde (de) Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim..... savaştım. Ondan

(D 29) sonra, Tanrı bağışlasın, ilâhi lûtfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki

(D 30) halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana bağımlı oldular, (bana) hizmet ediyorlar. bunca çalışıp çabalayıp kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti. Babam Hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı.

(D 31) Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti. On altı yaşında, amcam Hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı : Altı bölgeli Soğdak'lara doğru sefer ettik (ve onları) bozguna uğrattık. (Bu sırada) Çinli vali Ong, elli bin (kişilik bir) ordu (ile üzerimize) geldi; savaştık.

(D 32) Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Vali Ong'un kayın biraderini, silâhlı (iken), el(i) ile yakaladı (ve) silâhlı olarak Hakana takdim etti. Orduyu orada yok ettik. (Kül Tigin) yirmi bir yaşında (iken) General Çaça ile savaştık. (Kül Tigin) ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti. O at orada

(D 33) öldü İkinci olarak Işbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. Üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. (Kül Tigin'i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi ....

(D 34) hücum ettiğini, (ey) Türk beyleri, hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik. Ondan sonra, Yir Bayırku'ların Ulu İrkin'i (bize) düşman oldu. Onu dağıtıp Türgi Yargun Göl'de bozguna uğrattık. Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti. Kül Tigin yirmi altı.

(D 35) y(a)şıña : kırk(ı)z t(a)pa : sül(e)d(i)m(i)z : süñüg : b(a)t(ı)mı : k(a)r(ı)g : sök(ü)p(e)n : kögm(e)n : yış(ı)g : toga : yorıp : kırk(ı)z : bod(u)n(u)g : uda : b(a)sd(ı)m(ı)z : k(a)g(a)nin : birle : soña yışda : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n : b(a)y(ı)rkuun[(ı)ñ : (a)k (a)dg](ı)r[(ı)g]

(D 36) bin(i)p : opl(a)yu : t(e)gdi : bir : (e)r(i)g : okun urtı : (e)ki (e)r(i)g : udş(u)ru : s(a)nçdı : ol t(e)gdükde : b(a)y(ı)rkuun(i)ñ : (a)k (a)dg(ı)r(ı)g: udl(ı)kin : siyu : urtı : kırk(ı)z : k(a)g(a)nin : öl(ü)rt(ü)m(i)z : ilin : (a)lt(ı)m(ı)z : ol yılka : türg(i)ş [: t(a)pa : (a)ltun : yiş(ı)g]

(D 37) toga : (e)rt(ü)ş üg(ü)z(ü)g : k(e)çe : yorıd(ı)m(ı)z : türg(i)ş : bod(u)n(u)g : uda : b(a)sd(ı)m(ı)z : türg(i)ş : k(a)g(a)n :süsi : bolçuda : otça : borça: k(e)lti : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n : b(a)şgu boz (a)t : bin(i)p t(e)gdi : b(a)şgu boz : k² [.............................]

(D 38) tut(u)zt[ı :] (e)kisin : özi (a)lt(ı)zdı : (a)nta y(a)na : kir(i)p : türg(i)ş : k(a)g(a)n : buyrukı : (a)z totokug : (e)l(i)g(i)n tutdı : k(a)g(a)nin (a)nta : öl(ü)rt(ü)m(i)z : ilin (a)lt(ı)m(ı)z : k(a)ra türg(i)ş : bod(u)n : koop iç(i)kdi : ol bod(u)n(u)g : t(a)b(a)rda : ko[nt(u)rt(u)m(ı)z.................]

(D 39) sogd(a)k : bod(u)n : il(e)yin tiy(i)n : yinçü : üg(ü)z : k(e)çe : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : (a)nta kisre : k(a)ra türg(i)ş : bod(u)n : y(a)gı bolm(ı)ş : k(e)ñ(e)r(e)s t(a)pa : b(a)rdı : biz(i)ñ sü : (a)tı : toruk : (a)zukı : yook (e)rti : y(a)bl(a)k kişi : (e) r [..................]

(D 40) (a)lp (e)r : biz(i)ñe : t(e)gm(i)ş (e)rti : (a)nt(a)g ödke : ök(ü)n(ü)p : kül tig(i)n(i)g : (a)z (e)r(i)n : irtürü : ıt(tı)m(ı)z : ul(u)g süñ(ü)ş : süñ(ü)şm(i)ş : (a)lp ş(a)lçı : (a)k (a)tin : bin(i)p : t(e)gm(i)ş : k(a)ra türg(i)ş : bod(u)n(u)g : (a)nta öl(ü)rm(i)ş : (a)lm(ı)ş : y(a)na : yor(ı)p [..................]

(D 35) yaşında (iken) Kırgız'lara doğru sefer ettik. Mızrak batımı karı söküp Köğmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık. Hakanları ile Songa dağında savaştık. Kül Tigin Bayırku'ların ak aygırına

(D 36) binip süratle atılarak hücum eti. Bir eri okla vurdu, iki eri (de) kovalayıp mızrakladı. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık. O yıl Türgiş'lere doğru, Altay dağlarını

(D 37) aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda (iken) bastık. Türgiş Hakanının ordusu Bolçu'da ateş gibi, kasırga gibi, (üzerimize) geldi. Savaştık. Kül Tigin alnı akıtmalı boz ata binip hücum etti. Alnı akıtmalı boz (at ....)

(D 38) yakalattı, ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı. Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı. (Türgiş'lerin) hakanını orada öldürdük, ülkesini aldık. Türgişlerin avam halkı hep hep (bize) tâbi oldu. O halkı Tabar'da yerleştirdik....

(D 39) Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı (yine) düşman olmuş, Kengeres'e doğru gittiler. Bizim askerlerimizin atları zayıf(tı), yiyecekleri (de) yok idi. Kötü kişiler ....

(D 40) cesur erler bize hücum etmişler idi. (Kötü şartların hep bir araya geldiği) böyle bir zamana üzülüp Kül Tigin'i az (miktarda) er ile ulaştırıp gönderdik. Büyük (bir) savaş savaşmış. Alp Şalçı kır atına binip hücum etmiş. Türgiş avam halkını orada öldürmüş, (tutsak) almış. Yine yürüyüp.......................

METİN

Kuzey Yüzü

(K 1) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñride : bolm(ı)ş : türük bilge k(a)g(a)n : bödke: ol(u)rt(u)m : s(a)b(ı)m(ı)n : tük(e)ti : (e)ş(i)d : ul(a)yu : in(i)ygün(ü)m : ogl(a)n(ı)m : bir(i)ki : ug(u)ş(u)m : [bod(u)n(u)m]........................

(K 2) tugs(ı)kıña : bir(i)g(e)rü : kün : ortusıñ(a)ru : kuurıg(a)ru : kün : b(a)tsıkıña : yır(ı)g(a)ru : tün : ortusıñ(a)ru : (a)nta : (i)çr(e)ki : bod(u)n : koop : m(a)ña : körür : [bunça bod(u)n koop itd(i)m] ol (a)mtı : (a)ñ[(ı)g yok : t]ürük : k(a)g(a)n : ötük(e)n [yiş : ol(u)rs(a)r : il]te : [buñ] yok : ilg[(e)rü ş](a)ntuñ [y(a)zıka t(e)gi sül(e)d(i)m t(a)luyka kiç(i)g t(e)gm(e)d(i)m b]i r(i)g(e)rü : t [ok(u)z]

(K 3) (e)rs(i)nke : t(e)gi : sül(e)d(i)m : tüpütke : kiç(i)g : t(e)gm(e)d(i)m : kuur(ı)g(a)ru yinçü üg(ü)z : k(e)çe : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : sül(e)d(i)m: yır(ı)g(a)ru : yir b(a)y(ı)rkuu : y(e)r(i)ñe : t(e)gi : sül[(e)d(i)m] bu[nça yirke t(e)gi y]or(ı)td[(ı)m öl]ük(e)n : y[ış]da : yıg : ı[di yok (e)r]m(i)ş: il [tuts(u)k yir ö]tük[(e)n] : yış : (e)rm(i)ş [bu] y(e)rd[e ol](u)r(u)p [t(a)bg(a)ç bod](u)n : birle : tüz(ü)l[t(ü)m] (a)ltun : küm(ü)ş : (e)ş-[g(i)ti]

(K 4) kuut(a)y : buñs(u)z : (a)nça birür : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : s(a)bı süç(i)g : (a)gısi : y(e)mş(a)k : (e)rm(i)ş : süç(i)g : [s](a)b(ı)n : y(e)mş(a)k : (a)gin : (a)r(ı)p : ır(a)k [bod](u)n(u)g : (a)nça y(a)gutir[2] : (e)rm(i)ş : [y(a)gr]u: koontuk[da] : kisre : (a)ñ(ı)g bil(i)g(i)n : (a)nta ö[yür (e)rm](i)ş : (e)dgü [bil]ge : kişig : (e)dgü : (a)lp : kişig : yo[r(ı)tm(a)z] : (e)rm(i)ş : bir kişi: y(a)ñ(ı)ls[(a)r] ug(u)şı bod(u)n[ı biş]ükiñe : t(e)gi : kıd[m(a)z]

ÇEVİRİ

Kuzey Yüzü

(K 1) [......................] ile, Koşu Totok ile savaşmış. Adamlarını hep öldürmüş, evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi. Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden (bir) düşman oldu. (Onlarla) Tamag kutsal tepesinde savaştık.

(K 2) (Kül) Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Şalçı kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. İki eri kovalayıp mızrakladı. Karluk'ları öldürdük, (tutsak) aldık. (O sırada) Az halkı (da) düşman oldu. (Onlarla) Kara göl'de savaştık. Kül Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçı kır (at)ına

(K 3) binip sabırsızca hücum etti, Az'ların İlteber'ini tuttu. Az halkı orada yok oldu. Amcam Hakan'ın devleti sarsıldığında, halk (ve) hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık. Kül Tigin Alp Şalçı kır (at)ına binip

(K 4) sabırsızca hücum etti. O at orada düştü. İzgil halkı öldü. Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular. (Onlarla) bir yılda beş kez savaştık. İlk önce Toğu şehrinde savaştık.

(K 5) Kül Tigin Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. Altı eri mızrakladı. Ordular kapıştığında (da) yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Koşulgak'ta Ediz'lerle savaştık. Kül Tigin Az yağızına binip sabırsızca hücum ederek bir eri mızrakladı.

(K 6) dokuz eri (de) kuşatarak dövdü. Ediz halkı orada öldü. Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuz'larla savaştık. Kül Tigin kır (at)ına binip hücum etti, mızrakladı. Askerlerini mızrakladık, ülkelerini aldık. Dördüncü olarak Çuş başında savaştık. Türk

(K 7) bod(u)n : (a)d(a)k k(a)mş(a)tdı : y(a)bl(a)k bolt[(a)ç]ı (e)rti : oza [k](e)lm(i)ş : süsin : kül tig(i)n : (a)g(ı)t(ı)p : toñra : bir ug(u)ş : (a)lp-(a)gu : on (e)r(i)g : toña tig(i)n : yogınta : (e)g(i)r(i)p öl(ü)rt(ü)m(i)z : biş(i)nç : (e)zg(e)nti : k(a)d(i)zde : og(u)z : birle : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n :

(K 8) (a)z y(a)g(ı)zin : bin(i)p : t(e)gdi : (e)ki (e)r(i)g : s(a)nçdı : b(a)lık(k)a : b(a)s(ı)kdı : ol sü : (a)nta öl[ti] : (a)mga korg(a)n : kışl(a)p : y(a)zıña : og(u)zg(a)ru : sü t(a)ş(ı)kd(ı)m(ı)z : kül t(i)g(i)n : (e)b(i)g b(a)şl(a)yu : (a)kıt(tı)m(ı)z : og(u)z y(a)gı : ordug : b(a)sdı : kül tig(i)n :

(K 9) ögs(ü)z (a)kin : bin(i)p : tokuz (e)r(e)n : s(a)nçdı : ordug : birm(e)di : ög(ü)m k(a)tun : ul(a)yu : ögl(e)r(i)m : (e)k(e)l(e)r(i)m : kunç(u)y-l(a)r(ı)m : bunça y(e)me : tir(i)gi : küñ bolt(a)çı (e)rti : öl(ü)gi : yurtda : yolta : y(a)tu k(a)lt(a)çı : (e)rt(i)g(i)z :

(K 10) kül tig(i)n : yok (e)rs(e)r : koop : ölt(e)çi : (e)rt(i)g(i)z : in(i)m kül tig(i)n : k(e)rg(e)k : boltı : öz(ü)m : s(a)k(ı)nt(ı)m : körür : köz(ü)m : körm(e)z t(e)g : bil(i)r : bil(i)g(i)m : bilm(e)z t(e)g : boltı : öz(ü)m s(a)k(ı)nt(ı)m : öd t(e)ñri : (a)ys(a)r : kişi oglı : koop : ölg(e)li : törim(i)ş:

(K 11) (a)nça : s(a)k(ı)nt(ı)m : közde : y(a)ş k(e)ls(e)r : tıda : köñ(ü)lte : sıg(ı)t : k(e)ls(e)r : y(a)nt(u)ru : s(a)k(ı)nt(ı)m : k(a)t(ı)gdi : s(a)k(ı)nt(ı)m : (e)ki ş(a)d : ul(a)yu : in(i)ygün(ü)m : ogl(a)n(ı)m : b(e)gl(e)r(i)m : bod(u)n(u)m : közi :k(a)şı : y(a)bl(a)k : bolt(a)çı tip : s(a)k(ı)nt(ı)m : yogçı : sıg(ı)tçı : kıt(a)ń : t(a)t(a)bı : bod(u)n: b(a)şl(a)yu:

(K 12) ud(a)r s(e)ñün : k(e)lti : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nta : iş(i)yi : lik(e)ñ : k(e)lti : bir tüm(e)n (a)gı : (a)ltun küm(ü)ş : k(e)rg(e)ks(i)z : k(e)lürti : tüpüt : k(a)g(a)nta : böl(ü)n : k(e)lti : kur(ı)ya : kün : b(a)ts(ı)kd(a)kı : sog(u)d: b(e)rç(i)k(e)r : buk(a)r(a)k ul(u)ş : bod(u)nta : n(e)k s(e)ñün : og(u)l t(a)rk(a)n k(e)lti :

(K 13) on ok : ogl(u)m : türg(i)ş : k(a)g(a)nta : m(a)k(a)r(a)ç : t(a)mg(a)çı : og(u)z : bilge : t(a)mg(a)çı : k(e)lti : kırk(ı)z : k(a)g(a)nta : t(a)rduş : ın(a)nçu çor : k(e)lti : b(a)rk itgüçi : b(e)d(i)z : y(a)r(a)t(ı)gma : bit(i)g t(a)ş : itgüçi : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)n : çık(a)nı : ç(a)ñ s(e)ñün : k(e)lti :

(K 7) halkı(nın) ayağı sendeledi. Perişan olacak idi. Süratle gelen (düşman) ordusunu Kül Tigin dağıtıp Tongra(lardan) bir grup yiğit on eri Tonga Tigin'in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük. Beşinci olarak Ezgenti Kadız'da Oğuzlarla savaştık. Kül Tigin

(K 8) Az yağız (at)ına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura garketti. O ordu orada öldü. Amga korugan'ında kışlayıp (o yılın) ilk baharında Oğuz'lara doğru ordu sevk ettik. Kül Tigin'i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuz'lar karargâhı bastılar. Kül Tigin

(K 9) öksüz kır (at)ına binip dokuz er(i) mızrakladı, karargâhı (düşmana) vermedi. (Kül Tigin olmasaydı) annem Hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz;

(K 10) Kül Tigin yok olsa (idi) hep ölecek idiniz. Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış.

(K 11) Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri
kaşları berbat olacak deyip düşündüm. Yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında

(K 12) General Udar geldi. Çin imparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiyi Likeng geldi; binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi. Tibet Hakanından (onun temsilcisi olarak) Bölün geldi. Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi.

(K 13) On-Ok oğlum Türgiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız hakanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) kitabe taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni General Çang geldi.

M E T İ N

Kuzey-Doğu Yüzü

kül tig(i)n : ḳoń yılka : yiti y(e)g(i)rm(i)ke : uçdı : tok(u)z(u)ŋç (a)y : y(e)ti ol(u)zka : yog : (e)rtürt(ü)m(i)z : b(a)rkin : b(e)d(i)zin : bit(i)g t(a)ş[in] : biçin : yılka : yit(i)nç (a)y : yiti ol(u)zka : ḳop (a)lkd[(ı)m](ı)z : kül tig(i)n : ö[zı] ḳırk : (a)rtuk[ı y]iti : y(a)şı[ña] : boltı : t(a)ş [b(a)rk : itgüçig] buŋça : b(e)d(i)zçig : tuyg(u)n : (e)lt(e)b(e)r : k(e)lü<r> ti :

Güney-Doğu Yüzü

buŋça : bit(i)g : bit(i)gme : kül tig(i)n : (a)tısi : yol(lu)g tig(i)n : bitid(i)m : yig(i)rmi : kün : ol(u)r(u)p : bu t(a)şka : bu tāmka : ḳop : yol(lu)g tig(i)n : bitid(i)m : ıg(a)r ogl(a)n(ı)ñ(ı)zda : t(a)ygun(u)ñ(ı)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z : uça b(a)rd(ı)g(ı)z : t(e)ñr[ide] tir(i)gd(e)kiçe [.................]

Güney-Batı Yüzü

kül tig(i)n(i)ñ : (a)ltunın : küm(ü)şin : (a)gışın : b(a)r(ı)mın tör[t bıñ] y(ı)lk[ıs]ın : (a)y(a)gma : tuyg(u)t : bu [...............] b(e)g(i)m : tig(i)n : yüg(e)rü : t(e)ñri bolça [.........................]t(a)ş : bit(i)d(i)m : yoll(u)g : tig(i)n b(i)t(i)d(i)m(i)z.

Batı Yüzü

ḳuur(ı)d(ı)n [s]og(u)d örti : in(i)m ḳüül tig(i)n [.........................] iş(i)g : ḳüüç(ü)g : birtüḳ : üç(ü)n : türüḳ : bilge : k(a)g(a)n : [(a)y]ukı[ñ]a : in(i)m ḳüül tig(i)n(i)g : ḳüüz(e)dü : ol(u)rt[(u)m]

in(e)ŋçu : (a)pa : y(a)rg(a)n t(a)rk(a)n : āt(ı)g: [bi]rt(i)m : [(a)n]ı ögtürt[(ü)m]

Ç E V İ R İ

Kuzey-Doğu Yüzü

Kül Tigin Koyun yılında, on yedi(nci gün) de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik. Kül Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltraşı Tuygun Elteber getirdi.

Güney-Doğu Yüzü

Bunca yazıyı yazan : Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin, (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara hep Yollug Tigin, (ben) yazdım. (Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök(lerde de) hayattaki gibi (olasınız).

Güney - Batı Yüzü

Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını dört bin (attan oluşan) sürülerini koruyan Tuygut beyim prens yukarıda tanrı olunca (...............kitabe) taş(ını) yazdım. Yolluğ Tigin (biz) yazdık.

Batı Yüzü

Batıda Soğdlar baş kaldırdı. Kardeşim Kül Tigin .... (ölesiye yitesiye) hizmet ettiği için, Türk Bilge Hakan mülküne (?), kardeşim Kül Tigin'i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum.

(Ona) İnançu Apa Yargan Tarkan unvanını verdim, (onu) övdür(düm).

Kül Tigin yazıtının kaidesi mermer kaplumbağa heykeli üzerindeki yazıt :

1. *[b]od(u)n :*	1. halk ....
2. *[b](e)gl(e)r : bod(u)n :* K^1............	2. beyler (ve) halk ....
3. *[?]yi : kül tig(i)n :* B^2.................	3. Kül Tigin ....
4. *[sı]g(ı)t(ı)m(ı)n : b(a)sd(ı)m*	4. feryadımı bastırdım.
5. *[k]öz(ü)m* .... g^1 :	5. gözlerim...............
6. *[ölür]*	6. öldür ....
7. b^2............................	7. ?

BİLGE KAĞAN YAZITI

METİN

Kuzey Yüzü

(*K 1*) [................] *birle : koşu tolok : birle : süñ(ü)şm(i)ş : (e)rin koop : öl(ü)rm(i)ş : (e)bin b(a)r(ı)min : k(a)lıs(ı)z : koop : k(e)lürti : kül tig(i)n: yiti ot(u)z : y(a)şıña : k(a)rluk : bod(u)n : (e)rür b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı : t(a)m(a)g ıduk : b(a)şda : süñ(ü)şd(ü)m(i)z :*

(*K 2*) [*kül*] *tig(i)n : ol süñ(ü)şde : ot(u)z : y(a)ş(a)yur (e)rti : (a)lp ş(a)lçı : (a)kin : bin(i)p : opl(a)yu : t(e)gdi : (e)ki (e)r(i)g : udş(u)ru : s(a)nçdı : k(a)rlukug : öl(ü)rt(ü)m(i)z : (a)lt(ı)m(ı)z : (a)z bod(u)n : y(a)gı boltı : k(a)ra költe : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n : bir kırk : y(a)ş(a)yur (e)rti : (a)lp ş(a)lçı : (a)kin :*

(*K 3*) *bin(i)p : opl(a)yu t(e)gdi : (a)z (e)lt(e)b(e)r(i)g : tutdı : (a)z bod(u)n : (a)nta yok boltı : (e)çim k(a)g(a)n : ili : k(a)mş(a)g : boltukınta : bod(u)n : il(i)g ik(e)gü : boltukınta : izg(i)l : bod(u)n : birle : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n : (a)lp ş(a)l çı : (a)kin : bin(i)p :*

(*K 4*) *o*[*pl(a)yu : t(e)gd*]*i : ol (a)t (a)nta : tüş*[*di*] *: izg(i)l* [*bod*]*(u)n : ölti : tokuz og(u)z : bod(u)n : k(e)ntü : bod(u)n(u)m : (e)rti : t(e)ñri : yir : bulg(a)kin : üçün : y(a)gı boltı : bir yılka : biş yolı : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : (e)ñ ilk : togu b(a)lıkda : süñ(ü)şd(ü)m(i)z :*

(*K 5*) *kül tig(i)n : (a)zm(a)n (a)k(ı)g : bin(i)p : opl(a)yu t(e)gdi : (a)ltı (e)r(i)g : s(a)nçdı : sü* [*t*]*(e)gişinte : yit(i)nç (e)r(i)g : kıl(ı)çl(a)dı : (e)k(i)nti : koş(u)lg(a)kda : (e)d(i)z birle : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n : (a)z y(a)g(ı)zin : bin(i)p : opl(a)yu : t(e)g(i)p : bir (e)r(i)g : s(a)nçdı :*

(*K 6*) *tokuz (e)r(i)g (e)g(i)re : tokıdı : (e)d(i)z : bod(u)n : (a)nta ölti : üç(ü)nç: bo*[*lçu*]*da : og(u)z birle : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n : (a)zm(a)n (a)k(ı)g : bin(i)p : t(e)gdi : s(a)nçdı : süsin : s(a)nçd(ı)m(ı)z : ilin (a)lt(ı)m(ı)z : tört(ü)nç : çuş : b(a)şınta : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : türük :*

ÇEVİRİ

Kuzey Yüzü

(K 1) (Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve halkım...)

(K 2) doğusuna, güneyde gün batısına kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... bu sınırlar içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. (Bunca halkı hep düzene soktum). Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz. İleride Şantung ovasına kadar sefer ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz

(K 3) Ersin'e kadar sefer ettim, Tibet'e az kala durdum; geride Demir Kapı'ya kadar sefer ettim, kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer ettim, bunca diyarlara kadar (ordu) sevk ettim (ve anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi (bir yer) asla yok imiş! Devletin yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Şimdi onlar bize) altını, gümüşü, ipeği,

(K 4) ipekli kumaşları bolca veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) kötü niyetlerini o zaman düşünürler imiş : iyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi yanılıp suç işlese (onun) soyuna sopuna (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler

(K 5) (e)rm(i)ş : süç(i)g : s(a)bıña : y(e)mş(a)k : (a)gısıña : (a)rtur(u)p : ük(ü)ş : türük : bod(u)n : ölt(ü)g : türük : bod(u)n : öls(i)k(i)ñ : bir(i)ye : çug(a)y : yış : tög(ü)ltün : y(a)zı [ko]n(a)yin : [tıs(e)r] : türük : bod(u)n : öls(i)k(i)g (a)nta (a)ń(ı)g [k]işi :(a)nça boşg[(u)rur] (e)rm(i)ş : ır(a)k (e)rs(e)r : y(a)bl(a)k (a)gı : birür : y(a)guk (e)rs(e)r : (e)dgü : (a)gı birür tip (a)nça : boşg(u)rur : (e)rm(i)ş : bi [l(i)g]

(K 6) bılm(e)z : kişi : ol s(a)b(ı)g (a)l(ı)p : y(a)gru : b(a)r(ı)p : ük(ü)ş kişi : ölt(ü)g : ol y(e)r[g(e)r]ü : b(a)rs(a)r : türük : bod(u)n : ölt(e)çi s(e)n : ötük(e)n : y(e)r : o[l](u)r(u)p [(a)rk(ı)ş] : tirk(i)ş : ıs(a)r : n(e)ñ bu[ñ(u)g yo]k : ö[tük(e)n y]iş : ol(u)rs(a)r : b(e)ñgü [il tuta ol(u)rt(a)ç]ı s(e)n : türük : bod(u)n : tok (a)rk(u)k s(e)n : āçs(a)r : tos(ı)k : öm(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : āçs(ı)k : öm(e)z s(e)n : (a)nt(a)g(ı)ñ(ı)n : üç(ü)n : ig(i)dm(i)ş : k[(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n]

(K 7) s(a)bin : (a)lm(a)tin : yir : s(a)yu : b(a)rd(ı)g : kop (a)nta : (a)lk(ı)nt(ı)g: (a)r(ı)l[t(ı)g] (a)n[ta k(a)lm[(ı)şı] yir [s(a)y]u : kop : toru : ölü : yor(ı)yur (e)rt(i)g : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k[(a)dukin üç(ü)n öz](ü)m : kut(u)m :b(a)r üç(ü)n : k[(a)g(a)n ol(u)rt](u)m : k(a)g(a)n : ol(u)r(u)p : yok çıg(a)ń : bod(u)n(u)g : kop : kubr(a)td(ı)m : çıg(a)ń : bod(u)n(u)g: b(a)y kıl(ı)m : (a)z bod(u)n(u)g : ük(ü)ş kıl(ı)m : (a)z[u bu]

(K 8) s(a)b(ı)mda : ig(i)d b(a)rgu : türük : b(e)gl(e)r : bod(u)n : bunı : (e)şid(i)ñ: türük : bod(u)n(u)g : tir(i)p : [ı]l tuts(ı)k(ı)ñ(ı)n : bunta : urt(u)m : y(a)ñ(ı)l(ı)p : öls(i)k(i)ñ(i)n : [y(e)me] : bunt[a urt](u)m : n(e)ñ n(e)ñ s(a)b(ı)m [(e)rs](e)r : b(e)ñgü t(a)şka : urt(u)m : (a)ñ(a)r körü : bil(i)ñ : türük : (a)mtı : bod(u)n . b(e)gl(e)r : bödke : kör(ü)gme : [b(e)gl](e)r[g]ü : y(a)[ñ](ı)lt(a)çı : siz [k(a)ñ(ı)m]

(K 5) imiş. (Çinlilerin) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, (sen) mutlak öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün ovasına yerleşeyim dersen, Türk halkı, mutlak öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş: "(Çinliler, bir halk onlara) uzak ise kötü hediyeler verir; yakın ise iyi hediyeler verir" deyip öyle akıl verirler imiş. (Akılsız)

(K 6) cahil kişiler, bu sözleri duyup, (Çin'e) yakın gidip çok sayıda öldünüz. O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz. Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedersin. (Ey) Türk halkı! (sen tok (gözlü ve) aksisin : acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir (de) doyarsan (tekrar) acıkacağını düşünmezsin. Öyle olduğun için (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının

(K 7) sözlerini (dinlemeden, rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanlarınız (da) her yönde bitkin ve mecalsiz bir halde yürüyor idiniz. Tanrı lûtufkâr olduğu için, kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) tahta oturdum. Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. (Acaba bu)

(K 8) sözlerimde yalan var mı! (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkının dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hâkkettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hâkkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedî taşa hâkkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabi olan beyler, (sizler) mi yanılacak, hatâ edeceksiniz? (Babam)

(K 9) k(a)g(a)n : (e)ç(i)m k(a)g(a)n : ol(u)rtukınta : tört : bul(u)ñd(a)kı : bod(u)n(u)g : n(e)nçe : itm[(i)ş n(e)nçe y(a)r(a)tm(ı)ş t](e)ñr[ı] y(a)rl(ı)k(a)d[uk ü]ç[(ü)n ö]z(ü)m : ol(u)rt(u)k(u)ma : tör[t : b] ul(u)ñd(a)kı bo[d(u)n(u)g : itd(i)m y(a)r](a)t[d(ı)m : i [......................] kılt(ı)m : m(e)n : [t]ürg(i)ş : k(a)g(a)nka : kız(ı)m[(i) n ....] (e)rt(i)ñü : ul(u)g : törün : (a)lı birt(i)m : tür[g(i)ş k(a)g(a)n]

(K 10) kızın : (e)rt(i)ñü : ul(u)g : törün ogl(u)ma : (a)lı birt(i)m : [........................] (e)rt(i)ñü : ul(u)g : törün : (a)lı birt(i)m : y[(a) ....]t[2] : (e)rtü[r]t(ü)m : tört [bul(u)ñd(a)kı bod(u)n(u)g] b(a)z [kılt(ı)m b](a)ş[l](ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rt(ü)m : tizl(i)g(i)g : sök(ü)rt(ü)m: üze : t(e)ñri : (a)s[ra] y(e)r : y(a)rl(ı)k(a)duk : üç[(ü)n]

(K 11) köz(ü)n : körm(e)dük : kulk(a)k(ı)n : (e)ş(i)dm(e)dük : bod(u)n(u)m(ı)n : ilg(e)rü: kün: tu[gs(ı)kıña] bir(i)g(e)rü [kün ortusıñ]a : kur(ı)g(a)ru: [kün b(a)ts(ı)kıña yır(ı)g(a)ru tün ortusıña t(e)gi kont(u)rt(u)m s(a)r(ı)g (a)ltu]nin : ür(ü)ñ : küm(ü)şin : kırg(a)gl(ı)g : kut(a)yin : kinl(i)g : (e)şg[(i)tis]in : özl(i)k (a)tin : (a)dg(ı)rin : k(a)ra k[işin]

(K 12) kök : t(e)y(e)ñin : türük(ü)me : bod(u)n(u)ma : k(a)zg(a)nu: birt(i)m : iti birt(i)m : [................](i)n : buñs(u)z : kılt(ı)m : üze : t(e)ñri : (e)rkl(i)g [.. t]üm(e)n : ug[........ ....] (i)n [.................b(e)gl](e)r(i)g : bod(u)n[(u)g]

(K 13) [y](e)me : ig(i)d(i)ñ : (e)mg(e)tm(e)ñ : tolg(a)tm(a)ñ [.................] m türük : b(e)gl(e)r : türük : bod(u)n(u)m [..................] (a)t : birt(i)m : [.....................] ka : t(a)ş(ı)g : [...................] ür [...................] k(a)zg(a)n(ı)p: y(a)ñ[.......................]i : bu [................................]a : bu k(a)g(a)n(ı)ñda : bu b(e)gl(e)r(i)g[de bu y(e)r(i)ñde su]b(u)ñd[a (a)dr(ı)lm(a)s(a)r] : türük [bod(u)n]

(K 14) [...............] : (e)dgü : kört(e)çi s(e)n : (e)b(i)ñe : kirt(e)çi s(e)n : buñs(u)z : bolt(a)çı s(e)n [..................... (a)nta] kisre : t(a)bg(a)ç k[(a)g](a)nta : b(e)d(i)zçi : koop : k[(e)lürt(ü)m m(e)n(i)ñ] s(a)b(ı)m(ı)n : sım(a)dı : içr(e)ki : b(e)d(i)zçig : ıt(t)ı : (a)ñ(a)r : (a)d(ı)nç(ı)g : b(a)rk: y(a)r(a)t(ıt)d(ı)m : için t(a)şin : (a)d(ı)nç(ı)g : b(e)d(i)z u[rt(u)rt](u)m [t(a)ş tokıtd(ı)m köñ(ü)lt(e)ki s](a)b(ı)m(ı)n [urt(u)rt(u)m ....]

(K 9) hakan, amcam hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları defalarca tanzim etmiş, defalarca düzene sokmuşlar. Tanrı lûtfettiği için, tahta oturduğumda (ben de) dört bucaktaki halkları tanzim ettim (ve) düzene soktum .... yaptım. Ben Türgiş hakanına kızımı pek
büyük (bir) törenle alıverdim. Türgiş hakanı(nın)

(K 10) kızını pek büyük (bir) törenle oğluma alıverdim .... pek büyük (bir) törenle alıverdim .... erdirdim. Dört bucaktaki halkları (tabi) kıldım. Başlılara baş eğdirdim, dizlilere diz çöktürdüm. Yukarıda gök aşağıda da yer lûtfettiği için,

(K 11) gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim. Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) ....

(K 12) gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim. .... dertsiz kıldım. Yukarıda Tanrı kudretli .... on bin .... beyleri (ve) halkı

(K 13) da (iyi) besleyin; eza (ve) cefa etmeyin .... Türk beyler(im), Türk halkım .... ad verdim .... taşı .... kazanıp..................... bu .... bu hakanından (ve) bu beylerinden, (bu vatanından ayrılmazsan, ey) Türk (halkı),

(K14) .... iyilik göreceksin, evine gireceksin (ve) dertsiz olacaksın. .... Ondan sonra Çin hakanından çok sanatkârlar getirttim. (Çin hakanı) benim sözümü kırmadı, (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi. Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırttım. İçini (ve) dışını olağanüstü resim ve heykellerle süslettim. (Ebedî) taş kazdırttım, (üzerine) gönlümdeki sözlerimi hâkkettirdim.................

(K 15) on ok : oglıña : t(a)tıña : t(e)gi : bunı : körü : bil(i)ñ : b(e)ñgü : t(a)ş : tokıtd(ı)m : [....................] tokıtd(ı)m : biti(t)d(i)m : bu[nı kör(ü)p (a)nça bil(i)ñ ol] t(a)ş : b(a)rkin [..............................]

(K 15) On-Ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılara kadar (herkes) bunu görün (ve) öğrenin. Ebedî taş hâkkettirdim .... hâkkettirdim (ve) yazdırttım. Bunu görün (ve) öylece öğrenin. (O) taş tapınağını ....

METİN

Doğu Yüzü

(D 1) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñri : y(a)r(a)tm(ı)ş : türük : bilge : k(a)g(a)n : s(a)b(ı)m : [k](a)ñ(ı)m : türük bilg[e] [k(a)g(a)n ....(a)l]tı sir : tok(u)z og(u)z : (e)ki (e)d(i)z k(e)r(e)kül(ü)g : b(e)gl(e)ri : bod(u)nı [.................tü]rük : t[(e)ñ]ri [............]

(D 2) üze : k(a)g(a)n : ol(u)rt(u)m : ol(u)rtuk(u)ma : ölt(e)çiçe : s(a)k(ı)n(ı)gma: türük : b(e)gl(e)r : bod(u)n : [ö]g(i)r(i)p : s(e)b(i)n(i)p : toñ(ı)tm(ı)ş : közi : yüg(e)rü körti : bödke : öz(ü)m ol(u)r(u)p : bunça : (a)g(ı)r törüg: tört : bul(u)ñd(a)kı : [.............................]d(i)m : üze : kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oglı kıl(ı)nm(ı)ş]

(D 3) kişi : oglınta : üze : (e)çüm (a)pam : bum(ı)n k(a)g(a)n : (i)şt(e)mi k(a)g(a)n : ol(u)rm(ı)ş : ol(u)r(u)p(a)n : türük [b]od(u)n(ı)ñ : ilin : törüsin : tuta birm(i)ş : iti birm(i)ş : tört : bul(u)ñ : kop : y(a)gı (e)rm(i)ş : sü sül(e)p(e)n : tört : bul(u)ñd(a)kı : bod(u)n(u)g [kop (a)lm(ı)ş : kop b(a)z kılm(ı)ş] b(a)şl(ı)g(ı)g [yü]k(ü)nt(ü)rm(i)ş : tiz-li(i)g[(i)g : sök(ü)rm(i)ş : ilg(e)rü : k(a)d(ı)rk(a)n : yışka t(e)gi : kirü]

(D 4) t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : kont(u)rm(ı)ş : (e)kin (a)ra : idi oks(u)z : kök türük : iti (a)nça : ol(u)rur (e)rm(i)ş : bilge : k(a)g(a)n (e)rm(i)ş : (a)lp k(a)g(a)n : (e)rm(i)ş : buyrukı <y(e)me> bilge : (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : (a)lp (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri y(e)me : bod(u)nı [y(e)me tüz (e)rm(i)ş (a)nı] üçün : il(i)g : (a)nça tutm(ı)ş (e)r(i)nç il(i)g tut(u)p tö-rü[g : itm(i)ş : özi (a)nça : k(e)rg(e)k bolm(ı)ş]

ÇEVİRİ

Doğu Yüzü

(D 1) Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan, sözüm : Babam Türk Bilge (Hakan ......) Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırlı beyleri (ve) halkı........ (Türk) Tanrı.........

(D 2) üzerine hakan oturdum. (Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı. Bu devirde kendim (tahta) oturup bunca değerli yasayı dört bucaktaki......... Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.

(D 3) İnsan oğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan, İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş (ve) düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları (hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar). Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda

(D 4) Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında, pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hükmederler imiş. (Onlar) akıllı hakanlar imiş, yiğit hakanlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları (da) akıllı imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz. Beyleri de (halkları da barış ve uyum içinde imişler. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler. (Sonra) kendileri öylece vefat etmişler.

(D 5) yogçı : sıg(ı)tçı : önre : kün : tugs(ı)kd(a)kı : bükli : çöl(lü)g il : t(a)bg(a)ç : tüpüt : (a)p(a)r pur(u)m : kırk(ı)z : üç kuurık(a)n : ot(u)z t(a)t(a)r : kıt(a)ń : t(a)t(a)bı : bunça : bod(u)n : k(e)l(i)p(e)n: sıgtam(ı)ş : yoglam(ı)ş : (a)nt(a)g kül(ü)g : k(a)g(a)n (e)r[m(i)ş : (a)nta kisre in(i)si] k(a)g(a)n [bolm(ı)ş (e)r](i)nç : oglıtı: k(a)g(a)n bolm(ı)ş (e)r(i)nç : (a)nta [kisre : inisi : (e)çisin t(e)g]

(D 6) kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç : oglı : k(a)ñin t(e)g : kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç : bil(i)gs(i)z : k(a)g[(a)n ol](u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k : k(a)g(a)n : ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : buyrukı : y(e)me : bil(i)gs(i)z (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri : bod(u)nı : tüzs(ü)z üç(ü)n : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : t(e)bl[(i)g(i)n] kürl(ü)gin [üç(ü)n (a)rm(a)kçı]sin : üç(ü)n : in(i)li [(e)çili : kikşürt(ü)kin : üçün : b(e)gli : bod(u)nlıg

(D 7) yoñ(a)şurtukin : üç(ü)n : türük : bod(u)n : il(le)dük : ilin : ıçg(ı)nu [ı]dm(ı)ş : k(a)g(a)nl(a)duk : k(a)g(a)nin : yit(ü)rü ıdm(ı)ş : t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı og(ı)lin : kul kıltı : (e)ş(i)l(i)k kız og(ı)lin : küñ kıltı : türük : b(e)gl(e)r : türük : (a)tin : ıt(t)ı : t(a)bg[(a)çgı] : b(e)gl(e)r : t(a)bg[(a)ç (a)tin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : körm(i)ş : (e)l(i)g yıl]

(D 8) iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş : ilg(e)rü : kün : tugs(ı)k(k)a : bükli [k](a)g(a)nka : t(e)gi : sül(e)yü : birm(i)ş : kuur(ı)g(a)ru : t(e)m(i)r : k(a)p(ı)gka: < t(e)gi > : sül(e)yü : birm(i)ş t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : ilin : tör(ü)sin : (a)lı birm(i)ş : türük : k(a)ra : k(a)m(a)g : bod(u)n : (a)nça tim(i)ş : ill(i)g bod(u)n [(e)rt(i)m : il(i)m : (a)mtı k(a)nı : k(e)mke : il(i)g : k(a)zg(a)nur m(e)n : tir (e)rm(i)ş]

(D 9) k(a)g(a)nl(ı)g : bod(u)n : (e)rt(i)m : k(a)g(a)n(ı)m : k(a)nı : ne : k(a)g(a)nka : iş(i)g küç(ü)g : birür m(e)n : tir (e)rm(i)ş : (a)nça tip : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : y(a)gı : bolm(ı)ş : y(a)gı : bol(u)p : it(i)nü : y(a)r(a)t(ı)nu : um(a)duk : y(a)na : iç(i)km(i)ş : bunça : iş(i)g küç(ü)g : birtük(ke)rü : s(a)k(ı)nm(a)tı : türük : bod(u)n(u)g : öl(ü)r[(e)yin ur(u)gs(ı)r](a)t(a)yin tir (e)rm(i)ş : üze :

(D 5) (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hakanlar imiş. Ondan sonra kardeşleri hakan olmuşlar şüphesiz, oğulları hakan olmuşlar şüphesiz. Ondan (sonra kardeşleri ağabeyleri gibi)

(D 6) yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar (tahta) oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar (tahta) oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı

(D 7) karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden, Türk halkı) Çin halkına bey olmağa lâyık erkek evlâdını kul yaptı, hanım olmağa lâyık kız evlâdını (da) cariye yaptı. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı ; Çinlilerin hizmetindeki Türk beyleri Çin (unvanlarını alarak Çin hakanına tâbi olmuşlar, elli yıl)

(D 8) hizmet etmişler. Doğuda, gün doğusunda, Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar. Türk avam halkı şöyle demiş : "Devlet sahibi (bir) halk (idim; devletim şimdi nerde? Kimin için ülkeler fethediyorum?" der imiş).

(D 9) "Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?" der imiş. Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş. Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden "Türk halkını öldür(eyim, neslini yok edeyim) der imiş. (Türk halkı) yok olmak üzere imiş. Yukarıda(ki)

(D 10) türük : t(e)ñrisi : <türük> : ıduk : yiri : subı : (a)nça : (e)tm(i)ş (e)r(i)nç : türük : bod(u)n : yok bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)ñ(ı)m : ilt(e)r(i)ş : k(a)g(a)n(ı)g : ög(ü)m : ilb(i)lge : k(a)tun(u)g : t(e)ñri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(e)rü : köt(ü)rti (e)r(i)nç : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : y(e)ti y(e)g(i)rmi : (e)r(i)n : t(a)ş[(ı)k]m[(ı)ş t(a)şra] yo[rı]yur tiy(i)n : kü (e)ş(i)d(i)p : b(a)lıkd(a)kı : t(a)gıkm(ı)ş : t(a)gd(a)kı

(D 11) inm(i)ş : tir(i)l(i)p : y(e)tm(i)ş (e)r : bolm(ı)ş : t(e)ñri : küç birtük : üç(ü)n : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : süsi : böri t(e)g : (e)rm(i)ş : y(a)g(ı)si : koń t(e)g : (e)rm(i)ş : ilg(e)rü : kurıg(a)ru : sül(e)p : tirm(i)ş : kubr(a)tm(ı)ş : k(a)m(a)gı : y(e)ti yüz (e)r : bolm(ı)ş : y(e)ti yüz (e)r : bol(u)p : (e)l[s(i)r(e)m(i)ş : k(a)g(a)ns(ı)r(a)m(ı)ş : bod(u)n(u)g : küñ(e)dm(i)ş : kul(a)dm(ı)ş : bod](u)n(u)g : tü[rük : tö]rüsin : [ıçg(ı)nm(ı)ş]

(D 12) bod(u)n(u)g : (e)çüm (a)pam : törüsinçe : y(a)r(a)tm(ı)ş : boşg[(u)r]m(ı)ş : töl(i)s : t(a)rduş : bod(u)n(u)g : (a)nta itm(i)ş : y(a)bgug : ş(a)d(ı)g : (a)nta birm(i)ş : bir(i)ye: t(a)bg(a)ç: bod(u)n : y(a)gı (e)rm(i)ş : yır(ı)ya : b(a)z k(a)g(a)n : tokuz : og(u)z : bod(u)n: y(a)gı (e)rm(i)ş : kı[rk(ı)z : kurık(a)n : ot(u)z t(a)t(a)r : kıt(a)ń : t(a)t(a)bı : kop : y(a)gı (e)rm(i)ş : k(a)ñ](ı)m k[(a)g(a)n : bunça .... bod(u)n(u)g ....] kırk [(a)rtukı]

(D 13) yiti : yolı : sül(e)m(i)ş : y(e)g(i)rmi : süñ(ü)ş : sü[ñ(ü)ş]m(i)ş : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n : ill(i)g(i)g : ils(i)r(e)tm(i)ş : k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g : k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(ı)ş : y(a)gıg : b(a)z kılm(ı)ş : tizl(i)g(i)g : sök(ü)rm(i)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş : k(a)ñ(ı)m : k(a)g(a)n : [il(i)g törüg : k(a)zg(a)n(ı)p : uça : b(a)rm(ı)ş :] k(a)ñ(ı)m : [k(a)g(a)nka] b(a)şl(a)yu : b(a)z k(a)g(a)n(ı)g : b(a)lb(a)l : tik[m(i)ş : k(a)ñ(ı)m]

(D 14) k(a)g(a)n : uçdukda : öz(ü)m : s(e)k(i)z y(a)şda : k(a)lt(ı)m : ol [t]ör(ü)de : üze : (e)ç(i)m k(a)g(a)n : ol(u)rtı : ol(u)r(u)p(a)n : türük : bod(u)n(u)g : yiçe : itdi : yiçe : ig(i)t(t)i : çıg(a)ń(ı)g : b(a)y kıltı : (a)z(ı)g ük(ü)ş : kıltı : (e)çim k(a)g(a)n : ol(u)rtuk(k)a : öz(ü)m : tig(i)n : (e)rk [..........] iy[...................] t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)duk üçün

(D 10) Türk Tanrısı (ve) kutsal yer (ve) su (ruhları) şöyle yapmışlar şüphesiz ki : Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz. Babam Hakan on yedi erle baş kaldırmış. "(İlteriş) baş kaldırıyor" diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler

(D 11) (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam Hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (ise) koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip (adam) derlemiş toplamış. (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devlet(siz) (ve) hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış)

(D 12) halkı, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş. Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş, Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş. Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş. Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep (bize) düşman imiş. (Babam Hakan bunca .... halkı .... kırk)

(D 13) yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş. Babam hakan, öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş. Babam

(D 14) hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım. O (zamanki) töreye göre amcam hakan (olarak tahta) oturdu. (Tahta) oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve) yeniden besleyip doyurdu. Yoksulu zengin kıldı, azı çok kıldı. Amcam hakan (tahta) oturduğunda ben prens güc(ünde idim?..............) Tanrı (öyle) buyurduğu için

(D 15) tört y(e)g(i)rmi : y(a)ş(ı)mka : t(a)rduş : bod(u)n : üze : ş(a)d : ol(u)rt(u)m : (e)ç(i)m k(a)g(a)n : birle : ilg(e)rü : y(a)ş(ı)l üg(ü)z : ş(a)ntuñ : y(a)zıka : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : kuurıg(a)ru : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : kögm(e)n (a)şa : kırk(ı)z : yer(i)ñe : t(e)gi : sü[l(e)d(i)m(i)z] : k(a)m(a)gı biş ot(u)z : sü[l(e)d(i)m](i)z [üç y(e)g(i)r]mi [süñ(ü)şd(ü)m(i)z : ill(i)g(i)g : ils(i)r(e)td(i)m(i)z : k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g : k(a)g(a)ns(ı)r(a)td(ı)m(ı)z : tizl(i)g(i)g]

(D 16) sök(ü)rt(ü)m(i)z : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rt(ü)m(i)z : türg(i)ş : [k](a)g(a)n : türük(ü)m : bod(u)n(u)m : (e)rti : bilm(e)dükin : üç(ü)n : biz(i)ñe : y(a)ñ(ı)ltukin : y(a)z(ı)ntukin : üç(ü)n : k(a)g(a)nı : ölti : buy-[ruk]ı : b(e)gl(e)ri : y(e)me : ölti : onok : bod(u)n : (e)mg(e)k körti : (e)çü[m(i)z (a)pam(ı)z : tutm(ı)ş yi]r sub [: id(i)]s(i)z : k(a)lm(a)zun : [tiy](i)n [(a)z bod(u)n(u)g it(i)p : y(a)r](a)t(ı)p [.................... b(a)rs b(e)g]

(D 17) (e)rti : k(a)g(a)n (a)t(ı)g : bunta : biz birt(i)m(i)z : siñ(i)l(i)m : kuu[nç](u)y(u)g : birt(i)m(i)z : özi y(a)z(ı)ntı : k(a)g(a)nı : ölti : bod(u)nı : küñ kul : boltı : kögm(e)n : yir sub : id(i)s(i)z : k(a)[l]m(a)zun : tiy(i)n : (a)z kırk(ı)z : bod(u)n(u)g ı[t(i)p] : y(a)r(a)t(ı)p : k(e)lt(i)m[(i)z : s]üñ(ü)ş[d(ü)m(i)z .... y(a)na birt(i)m(i)z : ilg(e)rü] k(a)dırk(a)n : yı[ş(ı)g : (a)şa] : bod[(u)n(u)g (a)nça : kont(u)r[t(u)m(ı)z : (a)nça itd(i)m(i)z] kuur(ı)g(a)ru :

(D 18) k(e)ñü t(a)rb(a)nka : t(e)gi : türük : bod(u)n(u)g : (a)nça koont(u)r-[t](u)m(ı)z : (a)nça itd(i)m(i)z : ol ödke : kuul : kuull(u)g : küñ : küñl(ü)g : bolm(ı)ş : (e)rti : in(i)si : [(e)ç]isin : bilm(e)z : (e)rti : oglı : k(a)ñin : bilm(e)z : (e)rti : (a)nça k(a)zg(a)nm(ı)ş : (a)nça itm(i)ş : il(i)m(i)z : [törüm(i)z : (e)rti : türük : og(u)z : b(e)gl(e)ri : bo]d(u)n : (e)ş(i)d : üze : t(e)ñri : b(a)sm[(a)s(a)r : (a)sra] y(e)r : t(e)l(i)nm(e)s(e)r :

(D 19) türük : bod(u)n : il(i)ñ(i)n : tör(ü)g(i)n: k(e)m (a)rt(a)tı : ud(a)çı [(e)rt]i: türük : bod(u)n : (e)rt(i)n : ökün : kür(e)güñ(i)n : üç(ü)n : ig(i)dm(i)ş:<bilge> k(a)g(a)n(ı)ña : (e)rm(i)ş : b(a)r[m(ı)ş : (e)dgü] (e)l(i)ñe : k(e)ntü : y(a)ñ(ı)lt(ı)g : y(a)bl(a)k : kigürt(ü)g : y(a)r(a)kl(ı)g : k(a)nt(a)n : k(e)l(i)p : y(a)ña iltdi : süñ(ü)gl(ü)g : k(a)nt(a)n : [k(e)l(i)p] süre ı[ltdi ı]dyk : ö[tük(e)n]: yış bod(u)n : b(a)rd(ı)g : ilg(e)rü [b(a)r(ı)gma] b(a)rd(ı)g : kuur(ı)g(a)ru :

(D 15) on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine Şad oturdum. Amcam hakan ile doğuda Sarı ırmak (ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik, Köğmen (dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık., Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık. Dizlilere

(D 16) diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik. Türgiş hakanı (kendi) Türk'üm, (kendi) halkım idi. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü, On-Ok halkı ıstırap gördü. Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği topraklar ve sular sahipsiz kalmasın diye (Az halkını düzene sokup örgütleyerek.......... Bars bey)

(D 17) idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak Az'ların) hakanları öldü, halkı (da) kul köle oldu. Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını nizama düzene sokup geldik (ve) savaştık.... yeniden verdik. Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda

(D 18) Kengü Tarban'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi. Kardeşler ağabeylerini bilmez idi, oğullar babalarını bilmez idi. Onca zengin, onca gelişmiş devletimiz vardı. (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe,

(D 19) (e)y Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi? Türk halkı, (bu huyundan) vazgeç (ve) nadim ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanına (ve) bağımsız müreffeh devletine kendin ihanet ettin (ve) nifak soktun. Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip (de seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı? Kutsal Ötüken dağları halkı, (sen kendin yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz) gittiniz, batıya

(D 20) b(a)r(ı)gma : b(a)rd(ı)g : b(a)rduk : y(e)rde : (e)dgüg : ol (e)r(i)nç [k](a)n(ı)ñ : üg(ü)zçe : yüg(ü)rti : süñük(ü)g : t(a)gça : y(a)tdı : b(e)gl(i)k : urı ogl(u)ñ(ı)n : kuul kılt(ı)g : (e)ş(i)l(i)k [kıız ogl(u)ñ(ı)n küñ] kılt(ı)g : ol bilm(e)dük(ü)g(i)n üç(ü)n : y(a)bl(a)k(ı)ñ(ı)n : üç(ü)n : (e)ç(i)m k(a)g(a)n : uça : b(a)rdı : b(a)şl(a)yu : kıırk(ı)z : k(a)g(a)n(ı)g [b(a)lb(a)l : tikd(i)m :] türük : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun : tiy(i)n : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n(ı)g

(D 21) ög(ü)m : k(a)tun(u)g : köt(ü)r(ü)gme : t(e)ñri : il b(e)r(i)g[me t](e)ñri : türük bod(u)n : (a)tı küsi : yok bolm(a)zun : tiy(i)n : öz(ü)m(i)n : ol t(e)ñri : k(a)g(a)n : ol(u)rtdı [n(e)ñ y]ıls(ı)g : bod(u)nta : üze : ol(u)rm(a)d(ı)m : içre : (a)şs(ı)z : t(a)şra : tons(u)z : y(a)b(ı)z : y(a)bl(a)k : bod(u)nta [üze ol(u)rt(u)m t]ig(i)n : (e)ki ş(a)d : in(i)m : küü[l tig(i)n :] [bir]le : sözl(e)şd(i)m(i)z : k(a)ñ(ı)m(ı)z

(D 22) (e)ç(i)m(i)z : kazg(a)nm(ı)ş : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bo[lm(a)zun] : tiy(i)n : türük : bod(u)n : üç(ü)n : tün : udım(a)d(ı)m : künt(ü)z : ol(u)rm(a)d(ı)m : in(i)m : küül t[ig(i)n :] birle : [(e)ki ş(a)d] birle : ölü yitü : k(a)zg(a)nt(ı)m : (a)nça k(a)zg(a)n(ı)p : bir(i)ki : bod(u)n(u)g : ot sub : kılm(a)d(ı)m : [m(e)n öz(ü)m k(a)g(a)n ol(u)rtuk(u)ma] yir s(a)yu : b(a)rm(ı)ş : bod(u)n [y(a)d(a)g(ı)n y(a)l(a)ñ(ı)n] ölü : yitü : [y(a)na]

(D 23) k(e)lti : bod(u)n(u)g : ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n : yır(ı)g(a)ru : [o]g(u)z bod(u)n t(a)pa : ilg(e)rü : kııt(a)ń t(a)t(a)bı: bod(u)n t(a)pa : bir(i)g(e)rü : t(a)bg(a)ç : t(a)pa : (e)ki y(e)g(i)rm[i : sül(e)d(i)m] süñ(ü)şd(ü)m: (a)nta kisre : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)duk : üç(ü)n : kuut(u)m : ül(ü)g(ü)m : b(a)r üçün : ölt(e)çi : bod(u)n(u)g : t[irg](ü)rü : ig(i)t(ti)m : y(a)l(a)ñ : bod(u)n(u)g : tonl(u)g : kılt(ı)m : çıg(a)ń : bod(u)n(u)g: b(a)y kılt(ı)m:

(D 24) (a)z bod(u)n(u)g : ük(ü)ş kılt(ı)m : ıg(a)r : (e)ll(i)gde : [ı]g(a)r k(a)g(a)nl(ı)gda : y(e)g kılt(ı)m : tört : bul(u)ñd(a)kı : bod(u)n(u)g : koop b(a)z : kılt(ı)m : y(a)g(ı)s(ı)z : kı[lt](ı)m : koop : m(a)ña : körti : y(e)ti y(e)g(i)rmi : y(a)ş(ı)ma : t(a)ñut : t(a)pa : sül(e)d(i)m : t(a)ñut : bod(u)-n(u)g : buzd(u)m : og(ı)lin : yu[t(u)z]in : yılkısin : b(a)r(ı)min : (a)nta (a)lt(ı)m : s(e)k(i)z y(e)g(i)rmi : y(a)ş(ı)ma : (a)ltı çub [sogd(a)k]

(D 20) gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu : kanınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evlâdınızı köle yaptınız, hanım olacak kız evlâdınızı cariye yaptınız. O cehaletiniz yüzünden, kötü tavır ve hareketleriniz yüzünden, amcam Hakan vefat etti. (Amcam Hakan için) önce Kırgız hakanını *balbal* (olarak) diktim. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam Hakanı,

(D 21) annem Hatunu yücelten Tanrı, (onlara) devlet veren Tanrı, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak) tahta oturttu. (Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine), karnı aç sırtı çıplak yoksul (ve) sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Prens iki şad (ve) kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık : Babamızın (ve)

(D 22) amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım; kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim. Ben kendim hakan (olarak) tahta oturduğumda, her yere gitmiş olan halk (yayan yapıldak) ve öle yite dönüp

(D 23) geldi. Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru güneyde de Çin'e doğru on iki (kez) sefer ettim, ... savaştım. Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım (ve) talihim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım,

(D 24) az halkı çok kıldım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki halkları hep (kendime) tabi kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana tabi oldular. On yedi yaşımda Tangut'lara doğru sefer ettim. Tangut halkını hezimete uğrattım. Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve tüm) varlıklarını o zaman aldım. On sekiz yaşımda Altı bölge (Soğdak'larına)

(D 25) t(a)pa : sül(e)d(i)m : bod(u)n(u)g : (a)nta buzd(u)m : t(a)b[g(a)ç o]ñ totok : b(e)ş tüm(e)n : sü k(e)lti : ıduk b(a)şda : süñ(ü)şd(ü)m : ol süg : (a)nta yook kışd(ı)m : y(e)g(i)rmi : y(a)ş(ı)ma : b(a)sm(ı)l : ıduk(ku)t : ug(u)ş(u)m : bod(u)n : (e)rti : (a)rk(ı)ş ıdm(a)z : tiy(i)n : sül(e)d(i)m : k^{1}[.............................]t^{2} : içg(e)rt(i)m : k(a)l(ı)ñ .... (e)b(i)rü : k(e)lürt(ü)m : (e)ki ol(u)z : y(a)ş(ı)ma : t(a)bg(a)ç :

(D 26) t(a)pa : sül(e)d(i)m : ç(a)ça s(e)ñün : s(e)k(i)z : tüm(e)n : [sü] bi[r]le : süñ(ü)şd(ü)m : süsin : (a)nta öl(ü)rt(ü)m : (a)ltı ol(u)z : y(a)ş(ı)ma : çik : bod(u)n : kırk(ı)z : birle : y(a)gı boltı : k(e)m k(e)çe : çik t(a)pa : sül(e)d(i)m : örp(e)nte : süñ(ü)şd(ü)m : süsin : s(a)nçd(ı)m : (a)z [b]o[d(u)n(u)g (a)lt](ı)m [..................... iç]g(e)rt(i)m : y(e)ti o[t(u)z y(a)ş](ı)ma : kırk(ı)z : t(a)pa : sül(e)d(i)m : süñ(ü)g b(a)t(ı)mı :

(D 27) k(a)r(ı)g : sök(ü)p(e)n : kögm(e)n : yış(ı)g : toga : yo[rıp] : kırk(ı)z : bod(u)n(u)g : uda : b(a)sd(ı)m : k(a)g(a)nin : birle : soña : yışda : süñ(ü)şd(ü)m : k(a)g(a)nin : öl(ü)rt(ü)m : il(i)n : (a)nta (a)lt(ı)m : ol yılka : türg(i)ş : t(a)pa : (a)ltun yış(ı)g : [(a)ş]a : (e)rt(i)ş : üg(ü)z(ü)g: k(e)çe : yorı[d(ı)m : türg(i)ş : bod(u)n(u)g] uda b(a)sd(ı)m : türg(i)ş : k(a)g(a)n : süsi : otça : borça : k(e)lti :

(D 28) bolçuda : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : k(a)g(a)nin : y(a)bgu[sı]n : ş(a)din : (a)nta öl(ü)rt(ü)m : il(i)n : (a)nta (a)lt(ı)m : ot(u)z : y(a)ş(ı)ma : b(e)ş b(a)lık : t(a)pa : sül(e)d(i)m : (a)ltı yolı : süñ(ü)şd(ü)m : [............ s]üsin : koop : ö[l](ü)rt(ü)m : (a)nta : içr(e)ki ne : kişi tin[..................]i yok [bolt](a)çı : (e)r[ti ....]a ok(ı)g(a)lı : k(e)lti : b(e)ş b(a)lık : (a)nı üç(ü)n : ozdı : ot(u)z : (a)rtukı :

(D 29) bir : y(a)ş(ı)ma : k(a)rluk : bod(u)n : buñs(u)z [(e)r]ür : b(a)rur : (e)rkli : y(a)gı boltı : t(a)m(a)g ıduk : b(a)şda : süñ(ü)şd(ü)m(i)z : k(a)rluk : bod(u)n(u)g : öl(ü)rt(ü)m : (a)nta (a)lt(ı)m [.........................]d(ı)m : [b(a)s]m(ı)l : k(a)ra [.....................] k(a)rluk : bod(u)n : tir[(i)l(i)p k(e)lti ....]m : ö[l(ü)rt(ü)m] to[k(u)z og](u)z : m(e)n(i)ñ : bod(u)n(u)m (e)rti : t(e)ñri : y(e)r : bulg(a)kin : üç(ü)n : ödiñ[e]

(D 25) doğru sefer ettim. Halkı orada bozguna uğrattım. Çinli Ong Totok elli bin (kişilik bir) ordu (ile) geldi. Iduk Baş'ta savaştım, o orduyu orada yok ettim. Yirmi yaşımda, Basmıl *Iduk Kut*'u akraba kavmim idi, "Kervan göndermiyor" diye sefer ettim .... bağımlı kıldım, bacını haracını .... çevirip getirdim. Yirmi iki yaşımda Çin'e

(D 26) doğru sefer ettim. (Orada) General Şa-ça (kumandasında) seksen bin (kişilik bir) ordu ile savaştım, askerlerini orada öldürdüm. Yirmi altı yaşımda Çik halkı, Kırgız'larla birlikte (bize) düşman oldu. Yenisey (nehrini) geçerek Çik'lere doğru sefer ettim. (Onlarla) Örpende savaştım. Askerlerini mızrakladım, Az halkını zaptettim.......... bağımlı kıldım. Yirmi yedi yaşımda Kırgız'lara doğru sefer ettim. Mızrak batımı

(D 27) karı sökerek, Köğmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda iken bastım. (Kırgız) hakanı ile Songa dağlarında savaştım. Hakanlarını öldürdüm, devletini orada zaptettim. O yıl Türgiş'lere doğru Altay dağlarını aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdüm. Türgiş halkını uykuda bastım. Türgiş hakanının ordusu ateş (ve) bora gibi (üzerimize) geldi.

(D 28) Bolçu'da savaştık. (Türgiş'lerin) hakanını, *Yabgu*'sunu (ve) *şad*'ını orada öldürdüm, devletini orada zaptettim. Otuz yaşımda Beşbalık'a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım...... Askerlerini hep öldürdüm. Onun içindeki insanlar .... yok olacak idi .... davet etmek için geldiler. Beşbalık onun için kurtuldu. Otuz

(D 29) bir yaşımda Karluk halkı bağımsızca hareket eder (bir) düşman oldu. (Onlarla) Tamag Iduk Baş'ta savaştık. Karluk halkını öldürdüm, orada zaptettim....... Basmıl avam .... Karluk halkı toparlanıp geldi .... öldürdüm. Dokuz Oğuz'lar benim halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle, ödlerine

(D 30) küni : t(e)gdük : üç(ü)n : y(a)gı boltı : bir yılka : tört : yolı : süñ(ü)şd(ü)m : (e)ñ ilki : togu : b(a)lıkda : süñ(ü)şd(ü)m : togla : üg(ü)z(ü)g : yüz(ü)ti : k(e)ç(i)p : süsi [........................] (e)kinti : (a)nt(a)rguda : süñ(ü)şd(ü)m : süsin : s(a)nçd(ı)m : [...................... ü]-ç(ü)nç [çuş b(a)şınta sü]ñ(ü)şd(ü)m : türük : bod(u)n : (a)d(a)k k(a)mş(a)t(t)ı : y(a)bl(a)k :

(D 31) bolt(a)çı : (e)rti oza : y(a)ńa: k(e)l(i)gme : süsin : (a)g(ı)t(tı)m : ük(ü)ş ölt(e)çi : (a)nta : tir(i)lti : (a)nta : toñra : yılp(a)gutı : bir : ug(u)ş(u)g : toña : tig(i)n : yog[ınta] : (e)g(i)re : tokıd(ı)m : tört(ü)nç :(e)zg(e)nti : k(a)d(ı)zda : süñ(ü)şd(ü)m : süsin (a)nta : s(a)nçd(ı)m : y(a)brıtd(ı)m [..................] ot(u)z (a)rtukı (e)ki y(a)ş/(ı)ma : (a)mgı korg(a)n : kış-l(a)dukda : yut : boltı : y(a)z(ı)ña :

(D 32) og(u)z : t(a)pa : sül(e)d(i)m : ilki sü : t(a)ş[ık]m(ı)ş : (e)rti : (e)kin sü : (e)bde : (e)rti : üç og(u)z : süsi : b(a)sa : k(e)lti : y(a)d(a)g : y(a)b(ı)z : boltı : tip : (a)lg(a)lı : k(e)lti : sıñ(a)r : süsi : (e)b(i)g b(a)rk(ı)g : yulg(a)lı : b(a)rdı : sıñ(a)r : süsi : süñ(ü)şg(e)li : k(e)lti : biz : (a)z (e)rt(i)m(i)z : y(a)b(ı)z : (e)rt(i)m(ü)z : og(u) : [...................] t' : y(a)g [ı...................... t (e)ñri] küç : birtük : üç(ü)n : (a)nta s(a)nçd(ı)m :

(D 33) y(a)ńd(ı)m : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n : m(e)n k(a)zg(a)ntuk : üç(ü)n : türük : bod(u)n : [(a)nça] k(a)zg(a)n[m(ı)ş] (e)rinç : m(e)n in(i)l(i)gü : bunça : b(a)şl(a)yu : k(a)zg(a)nm[(a)s(a)r] : türük : bod(u)n: ölt(e)çi : (e)rti : yok : bolt(a)çı : (e)rti : [türük] b(e)gl(e)r [bod(u)n (a)nç]a : s(a)k(ı)n(ı)ñ : (a)nça bil(i)ñ : og(u)z : bo[d(u)n ....] d' : ıdm(a)yin : tiy(i)n : sül[(e)d(i)m]

(D 34) (e)bin : b(a)rkin : buzd(u)m : o[g](u)z : bod(u)n : tok(u)z : t(a)t(a)r : birle : tir(i)l(i)p : k(e)lti : (a)guda : (e)ki ul(u)g : süñ(ü)ş : süñ(ü)şd(ü)m : süsin : bu[z]d(u)m : (e)lin : (a)nta (a)lt(ı)m : (a)nça k(a)zg(a)n(ı)p [........................] y(a)rl(ı)k(a)duk : üç(ü)n : m(e)n ot(u)z (a)rtukı : üç [y(a)ş(ı)ma .... y]ok (e)rti : üds(i)g : ötül(ü)g : ki[şi]

(D 30) haset girdiği için, (bize) düşman oldular. Bir yılda dört kez savaştım. İlk önce Toğu Balık'ta savaştım. Tola ırmağını (askerleri) yüzdürerek geçip ordusu .... İkinci olarak Antargu'da savaştım. Askerlerini mızrakladım...................... Üçüncü olarak Çuş (ırmağı) başında savaştım. Türk halkının ayağı sendeledi, fena

(D 31) olacak idi. (Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm. (Bu sayede) pek çok ölecek (kişi) hayatta kaldı. Orada Tongra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin'in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm. Dördüncü olarak Ezgenti Kadız'da savaştım. Askerlerini orada mızrakladım, hezimete uğrattım .... Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu. (O yılın) ilkbaharında

(D 32) Oğuz'lara doğru sefer ettim. Birinci ordu (sefere) çıkmış idi, ikinci ordu yurtta idi. Üç Oğuz ordusu baskın yaptı. "(Türklerin) piyadesi bozuldu" diyerek (bizi) zaptetmek üzere (üzerimize) geldi. Yarı ordusu evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, yarı ordusu da savaşmak için geldi. Biz az idik, kötü (durumda) idik. Oğuz .... düşman .... Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım,

(D 33) dağıttım. Tanrı buyurduğu için, ben çalışıp kazandığım için Türk halkı (da) öylece kazanmış (oldu) şüphesiz. Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi. Türk beyleri (ve) halkı şöylece düşünün (ve) şöylece bilin : Oğuz halkı .... göndermiyeyim diye sefer ettim.

(D 34) evini barkını bozdum. Oğuz halkı, Dokuz Tatar'larla birlikte toparlanıp geldi. Ağu'da iki büyük savaş verdim. Askerlerini bozdum, devletini orada zaptettim. Öylece kazanıp .... (Tanrı) buyurduğu için, ben otuz üç yaşımda .... yok idi......................kişi

(D 35) ig(i)dm(i)ş : (a)l[p k(a)g(a)nıña y](a)ñ(ı)l[tı : üze t(e)ñri : ıduk : y(e)r sub : [(e)çim k](a)g(a)n : kutı : t(a)plam(a)dı (e)r(i)nç : tokuz : og(u)z: bod(u)n : y(e)r(i)n : subin : ıd(ı)p : t(a)bg(a)çg(a)ru : b(a)rdı : t(a)bg(a)ç [.........................] bu y(e)rde : k(e)lti : ig(i)d(e)y(i)n : tiy(i)n : s(a)-k[(ı)nt(ı)m ....] bod(u)n [...................]

(D 36) y(a)zukl(a)[.......................... bı]r(i)ye : t(a)bg(a)çda : (a)tı küsi : yok boltı : bu y(e)rde : m(a)ña : kul boltı : m(e)n öz(ü)m : k(a)g(a)n : ol(u)rtuk(u)m : üç(ü)n : türük : bod(u)n(u)g : [......................]i : kılm(a)d(ı)m [il(i)g t]örüg : y(e)gdi : k(a)zg(a)nt(ı)m : ıd[uk ....] tir (i)l(i)p : y² [.........................]

(D 37) [(a)nta sün](ü)şd(ü)m : süsin : s(a)nçd(ı)m : iç(i)k(i)gme : iç(i)kdi : bod(u)n : boltı : öl(ü)gme ölti : s(e)l(e)ñe : kodı : yor(ı)p(a)n : k(a)r(a)g(a)n : kıs(ı)lta : (e)bin : b(a)rkin : (a)nta buzd(u)m [....................] y(ı)şka: (a)gdı uyg(u)r (e)lt(e)b(e)r : yüzçe (e)r(i)n : il-g[(e)r] ü : t[(e)z(i)p b(a)r dı ....]

(D 38) [........................] ti : tü[r]ük : bod(u)n : āç (e)rti : ol yılkıg : (a)l(ı)p ig(i)t(ti)m : ot(u)z (a)rtukı : tört : y(a)ş(ı)ma : og(u)z : t(e)z(i)p : t(a)bg(a)çka : kirti : ök(ü)n(ü)p : sül(e)d(i)m : suk(u)n [............... o]-g(ı)lin : yut(u)zin : (a)nta (a)lt(ı)m : (e)ki (e)lt(e)b(e)rl(i)g : bod[(u)n ....]

(D 39) [.......................] t[(a)t(a)b]ı : bod(u)n : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : körti : y(a)l(a)b(a)çı : (e)dgü : s(a)bı : öt(ü)gi : k(e)lm(e)z tiy(i)n : y(a)y(ı)n sül(e)d(i)m : bod(u)n(u)g : (a)nta buzd(u)m : yılk[ısin b(a)r(ı)min (a)nta (a)lt(ı)m ....] süsi : tir(i)l(i)p : k(e)lti : k(a)d(ı)rk(a)n yış : kon [..................................]

(D 40) [.................... tur]g(a)k(ı)ña : y(e)r(i)ñ(e)rü : subıñ(a)ru : kontı : bir(i)ye : k(a)rluk : bod(u)n t(a)pa : süle : tip : tud(u)n : y(a)mt(a)r(ı)g: ıt(tı)m b(a)rdı [.......................... k(a)rluk] ilt(e)b(e)r : yok bolm(ı)ş : in(i)si : bir : korg[(a)nka t(e)z(i)p b(a)rm(ı)ş ....]

(D 41) [.................. (a)r]k(ı)şı : k(e)lm(e)di : (a)nı (a)ñ(ı)t(a)y(i)n : tip : sül(e)d(i)m : kor(ı)gu : (e)ki üç : kiş(i)l(i)gü : t(e)z(i)p b(a)rdı : k(a)ra bod(u)n : k(a)g(a)n(ı)m : k(e)lti tip : ög[(i)r(i)p s(e)b(i)ntı .... (a)ts(ı)z ....]ka : āt birt(i)m : kiç(i)g (a)tl(ı)g[(ı)g ulg(a)rtd(ı)m ....]

(D 35) besleyip doyurmuş yiğit hakanına ihanet etti. (Bu hareketi) yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz. Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin'e doğru gitti. Çin .... buraya geldi. "Besleyip doyurayım" diye düşündüm .... halk ......

(D 36) günah .... güneyde Çin'de adı sanı oldu. Burada bana kul oldu. Ben kendim hakan (olarak) tahta oturduğum için Türk halkını .... kılmadım. Devleti (ve) yasaları kazandım, elde ettim. Kutsal .... toplanıp ....

(D 37) orada savaştım, askerlerini mızrakladım. Tabi olanlar tabi oldu, halk oldu; ölenler öldü. Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum................. dağa tırmandılar. Uygur'ların Elteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti ....

(D 38) .... Türk halkı, aç idi. O at sürüsünü alıp (onları) doyurdum. Otuz dört yaşımda Oğuz'lar kaçıp Çin'e gitiler. (Buna) üzülüp sefer ettim. Kıskançlıkla .... çocuklarını (ve) kadınlarını orada gasp ettim. İki Elteberli halk ....

(D 39) .... Tatabı halkı Çin hakanına tabi oldu. Elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim. Halkı orada bozguna uğrattım; at sürülerini (ve tüm) varlıklarını orada gasp ettim. Ordusu toparlanıp geldi. Kadırkan dağlarına yerleş.........................

(D 40) .... meskenine, yerine yurduna yerleşti. Güneyde Karluk halkına doğru sefer et diye Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti .... Karluk Elteberi yok olmuş. Kardeşi bir kaleye kaçıp gitmiş ....

(D 41) .... kervanı gelmedi. Onları korkutayım diye sefer ettim. (Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti. Avam halkı (ise) "Hakanım geldi" diye kıvanıp sevindi (.............. unvansıza) unvan verdim. Küçük unvanlıyı terfi ettirdim...............

M E T İ N

Güney - Doğu Yüzü

(G-D) [............. kök] : ön̄(ü)g : yug(u)ru : sü yor(ı)p : tünli : künli : yiti : öd(ü)şke : subs(u)z : k(e)çd(i)m : çor(a)kka : t(e)g(i)p : yol(a)gçı : [(e)r](i)g : [........................] : k(e)ç(e)nke : t(e)gi [........................]

(G 1) [............. t(a)b]g(a)ç : (a)tl(ı)g : süsi : bir tüm(e)n : (a)rtuk̮ı: y(e)ti bin̄: süg : ilki : kün : öl(ü)rt(ü)m : y(a)d(a)g : süsin : (e)k(i)nti kün : k̮op : [öl(ü)r/t(ü)m : bi [....................] ş(ı)p : b(a)rd [ı ....]

(G 2) [...................... y]olı : sül(e)d(i)m : ot(u)z (a)rtuk̮ı : s(e)k(i)z : y(a)ş(ı)ma : k̮ış(ı)n : k̮ıt(a)ń t(a)pa : sül(e)d(i)m [................ ot(u)z (a)rtuk]ı : [tok(u)z y](a)ş(ı)ma : y(a)z(ı)n : t(a)t(a)bı : t(a)pa : sü] l(e)d(i)m] [.................]

(G 3) m(e)n [.....................] öl(ü)rt(ü)m : og(ı)lin : yut(u)zin : [yı]lk(ı)sin: b(a)r(ı)min [(a)lt(ı)m ....] re : k̮o[..............]

(G 4) bod[(u)n .... yu]t(u)zin : yok̮ kıl̮(ı)m : [.........................]

(G 5) yor [ıp ....]

(G 6) sün̄ [(ü)şd(ü)m ....]

(G 7) [b(e)r]t(i)m : (a)lp (e)rin : öl(ü)r(ü)p : b(a)lb(a)l : kılu : b(e)rt(i)m : (e)l(i)g y(a)ş(ı)ma : t(a)t(a)bı : bod(u)n : k̮ıt(a)ńda : (a)dr[(ı)ltı ....]n̄k(e)r : t(a)gka : [.........]

G 8) ku s(e)n̄ün : b(a)ş(a)du : tört : tüm(e)n : sü k(e)lti : tön̄k(e)r : t(a)gda : t(e)g(i)p : tokıd(ı)m : üç tüm(e)n süg : [öl(ü)rt](ü)m : bi[r ....] (e)rs(e)r [.....................] .... s]ökt(ü)m : t(a)t(a)bı [............]

(G 9) ö[l](ü)rti : ul(u)g : ogl(u)m : (a)gr(ı)p : yok̮ bolça : k̮uug : s(e)n̄ün(ü)g : b(a)lb(a)l : tike : birt(i)m : m(e)n : tok(u)z : y(e)g(i)rmi : yıl : ş(a)d : ol(u)rt(u)m : tok̮uz [y(e)g(i)r]mi : yıl : k(a)g(a)n : ol(u)rt(u)m : il tutd(u)m : ot(u)z (a)rtuk̮ : bir [y(a)ş(ı)ma ....]

Ç E V İ R İ

Güney Doğu Yüzü

(G-D) .... (Gök) Öng (Nehrinin yatağı)nı (adetâ) yoğurarak ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim. Çorak (arazi)ye varıp öncü askerleri .... Keçen'e kadar ....

Güney Yüzü

(G 1) .... Çin süvari ordusu(ndan) on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm. Piyade ordularını ikinci gün tamamiyle öldürdüm .... gitti ....

(G 2) .... kez sefer etim. Otuz sekiz yaşımda kışın Kıtay'lara doğru sefer ettim .... Otuz dokuz yaşımda ilkbaharda Tatabı'lara doğru sefer ettim ....

(G 3) Ben .... öldürdüm, çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve) (tüm) varlıklarını aldım ....

(G 4) halk .... kadınlarını yok ettim ....

(G 5) yürüyüp ....

(G 6) savaştım ....

(G 7) verdim. Yiğit erlerini öldürüp *balbal* yapıverdim. Elli yaşımda Tatabı halkı Kıtay'lardan ayrıldı .... dağında ....

(G 8) General Ku kumandasında kırk bin (kişilik bir) ordu geldi. Töngker dağında hücum edip vuruştum, otuz bin askeri öldürdüm. Bir .... ise .... söktüm. Tatabı ....

(G 9) öldürdü. Büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku'yu, generali, *balbal* (olarak) dikiverdim. Ben on dokuz yıl şad (olarak) hüküm sürdüm, on dokuz yıl (da) hakan (olarak) hüküm sürdüm, devlet yönettim. Otuz bir yaşımda ....

(G 10) türük(ü)me : bod(u)n(u)ma : y(e)g(i)n : (a)nça k(a)zg(a)nu : birt(i)m : bunça : k(a)zg(a)n(ı)p : k(a)ñ[(ı)m k](a)g(a)n [ı]t yıl : on(u)nç (a)y : (a)ltı ot(u)zka : uça : b(a)rdı : l(a)gzin : yıl : biş(i)nç (a)y : yiti ot(u)zka : yog : (e)rtürt(ü)m : buk(u)g : tolok : ....

(G 11) k(a)ñı : lisün : t(a)y s(e)ñün : b(a)ş(a)d[u] : biş yüz : (e)r(e)n : k(e)lti : kok(ı)l(ı)k : ö [........................] : (a)ltun : küm(ü)ş : k(e)rg(e)ks(i)z : k(e)lürti : yog : yıp(a)r(ı)g : k(e)lür(ü)p : tike : birti : çınt(a)n : ıg(a)ç : k(e)lür(ü)p : öz y(a)r [........................]

(G 12) bunça : bod(u)n : s(a)çin : kulk(a)kin : [b]ıçdı : (e)dgü özl(i)k (a)tin : k(a)ra : kişin : kök : t(e)y(e)ñin : s(a)ns(ı)z : k(e)lür(ü)p : kop : kot(t)ı :

(G 13) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñri : y(a)r[(a)t]m(ı)ş : türük : bilge : [k(a)g(a)n] : s(a)b(ı)m : k(a)ñ(ı)m : türük : bilge : k(a)g(a)n : ol(u)rtukınta : türük : (a)mtı : b(e)gl(e)r : kisre : t(a)rduş : b(e)gl(e)r : kül çor : b(a)şl(a)yu : ul(a)yu : ş(a)d(a)pıt : b(e)gl(e)r : öñre : töl(i)s : b(e)gl(e)r : (a)pa t(a)rk[(a)n]

(G 14) b(a)şl(a)yu : ul(a)yu : ş(a)d/(a)pıt : b(e)gl(e)r : bu [...............] t(a)m(a)n t(a)rk(a)n : tunyukuk: buyla b(a)g(a) t(a)rk(a)n : ul(a)yu : buyruk [..............] iç buyruk : s(e)b(i)g kül (e)rk(i)n : b(a)şl(a)yu : ul(a)yu : buyruk : bunça : (a)mtı : b(e)gl(e)r : k(a)ñ(ı)m : k(a)g(a)nka : (e)rt(i)ñü

(G 15) (e)rt(i)ñü : tim(a)g : kıltı .... t]ürük : b(e)gl(e)rin : bod(u)nin : (e)rt(i)ñü : tim(a)g : itdi : ögd[i........ k](a)ñ(ı)m k(a)g(a)n [üç(ü)n] (a)g(ı)r t(a)ş(ı)g : yog(a)n ıg : türük b(e)gl(e)r : bod(u)n : [it(i)p : y(a)r(a)t(ı)p k(e)l]ürti : öz(ü)me : bunça [....................]

Güney-Batı Yüzü

(G-B) [— bilge] k(a)g(a)n : b[it(i)gin] : yol(lu)g tig(i)n : bit(i)d(i)m : bunça : b(a)rk(ı)g : b(e)d(i)z(i)g : uz(u)g : [............................ k](a)g(a)n : (a)tısi : yol(lu)g tig(i)n : m(e)n : (a)y (a)rtukı : tört kün : [ol](u)r(u)p : bitid(i)m : b(e)d(i)zt(i)m : y[(a)r(a)td(ı)m]

(G 10) Türklerime (ve) halkıma daha iyi bir şekilde öylece kazanıverdim. Bu kadar (çok) kazanıp babam Hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım. Bukug Totok ....

(G 11) babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk .... altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip.........................

(G 12) Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

(G 13) Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan sözüm : Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan

(G 14) başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, ... Taman Tarkan, Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan ve kumandanlar .... Hassa Kumandanı Sebiğ Kül İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, şimdiki bunca beyler babam Hakana pek çok

(G 15) pek çok alkış (ve) övgüde (?) bulundular .... Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) öğdü (?) .... Babam Hakan için (bunca) ağır taşları (ve) kalın ağaçları Türk beyleri (ve) halkı yapıp edip getirdiler. Kendime bunca ....

Güney-Batı Yüzü

(G-B) (Bilge) hakan kitabesini (ben) Yolluğ Tiğin yazdım. Bunca binayı, resim ve heykelleri, süslemeleri .... Hakanın yeğeni Yolluğ Tigin, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım, süsledim (ve yarattım?).

Batı Yüzü

(B 1) [...........] *üze* [...........]

(B 2) bilge : k(a)g(a)n : u [*çdı*]

(B 3) y(a)y bols(a)r : üze : t[*(e)ñri*]

(B 4) köb(ü)rg(e)si : (e)t(e)rçe (a)ŋç[*a*]

(B 5) t(a)gda : sıgun : (e)ts(e)r [*(a)ŋça*]

(B 6) s(a)k(ı)nur m(e)n : k(a)ñ(ı)m k[*(a)g(a)n*]

(B 7) t(a)şin : öz(ü)m : k(a)g(a)n [—]

[....................................]

[....................................]

Batı Yüzü

(B 1) .... üzerine ....

(B 2) Bilge Hakan vefat (etti?)

(B 3) İlkbahar gelince, yukarıda (gök ?)

(B 3) davulu gümbürder gibi, öylece,

(B 5) dağlarda geyikler böğürürse, (öylece?),

(B 6) yas tutuyorum. Babam (Hakanın ?)

(B 7) (mezar) taşını bizzat (ben) Hakan ....

(B 8) ....

(B 9) ....

AÇIKLAMALAR

KÜLTİGİN YAZITI

1) KT G 1 : *t(e)ñri teg t(e)ñri(de) bolm(ı)ş.* Bu ibare Thomsen tarafından önce "(Moi) qui ressemble au ciel, venu du ciel" şeklinde tercüme edilmiş (1896: 122), fakat daha sonra "(Ich) der Gottgleiche Himmelsgeborene" olarak düzeltilmiştir (1924: 140). Radloff'un çevirisi de Thomsen'in ilk çevirisine yakın olmuştur: "(Dies ist) mein, des himmelsgleichen vom Himmel eingesetzten.." (1897: 130). Thomsen'in ikinci çevirisinden haberi olmayan Orkun da ibareyi "Göğe benzer gökte (mevcut) olmuş" tarzında çevirmiştir (*ETY* I, 1936: 22). Malov da Thomsen'in düzeltmesini dikkate almamış ve ibareyi, Radloff gibi, "Nebopodobnıy, neborojdennıy..." tarzında tercüme etmiştir (1951: 33).

Yazıtların daha sonraki yayınlarında bu iki ibare, Thomsen'in ikinci çevirisi gibi, "Tanrı gibi, gökte olmuş (veya: doğmuş)" tarzında tercüme edilmiştir: "I, the Heaven-like and Heaven-born..." (Tekin 1968: 261), "Tanrı gibi gökte olmuş..." (Ergin 1970 : 17).

Burada yazıtların İngilizce çevirisinden de açıkça anlaşılacağı gibi, iki niteleme grubu karşısında olduğumuzu hatırlatmak isterim : *teñri teg* ve *teñride bolmış.* Birinci ibare "Tanrı gibi, Tanrıca, ilâhî" anlamınadır. İkinci ibare ise "gökte olmuş" şeklinde değil, fakat "Tanrı'dan olmuş" tarzında anlaşılmalıdır. Bilindiği gibi, Çin imparatorları *t'ien-tzï* (> Eski Türkçe *tensi*), yani "Göğ'ün oğlu, Tanrı'nın oğlu", unvanını taşırlardı. Eberhard (1960:34) daha Çu hanedanı (M.Ö. 1028-257) hükümdarlarının kendilerini *tensi* saydıklarını kaydeder. Göktürk hakanlarının da Çin imparatorlarının bu inancını benimsedikleri ve kendilerini "ilâhî" veya "semavî" kökenli saydıkları anlaşılıyor. Bilge Kağan'ın küçük oğlu Teñri Kağan'ın unvanı da *teñri teg, teñri yaratmış,* yani "Tanrı gibi, Tanrı yaratmış"tır. (bkz. BK D 1).

2) KT G 1, BK K 1: *türük.* Bu kelime Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında daima ^{ü}K işareti ile yazılmıştır. Thomsen, önce, bu yazılışa bakılarak kelimenin *tür^{ü}k* tarzında okunmasının kabul edilemeyeceğini söylemiş (1896:20, not 2) ve kelimeyi her yerde *türk* okunmuştur (1896:114 vb.). Bu tarihten yirmi yıl sonra yayımlanan *Turcica* adlı araştırmasında ise bu okuyuşunu değiştirmiş ve kelimeyi *türük* tarzında iki heceli olarak yazmıştır (1916:19, 35, 54 vb.).

Radloff kelimeyi baştan beri *türk* okumuş, Orkun, Malov, Gabain ve Ergin de bu okuyuşu devam ettirmişlerdir.

Kelimeyi, bu imlâsı ile, ilk kez kesin olarak *türük* okuyan Giraud olmuştur (1961:66). Tekin de kelimeyi, Thomsen ve Giraud gibi, *türük* okumuştur (1968:42).

En farklı ve en aykırı okunuş önerisi Clauson tarafından yapılmıştır: *türkü* (1963:84 ve devamı). Clauson'ın bu okuyuş önerisi kabul edilemez. Çünkü, Tekin'de de açıkça belirtildiği gibi, $^{\ddot{w}}K$ işareti kelime içi ve sonunda daima *ök/ük* değerindedir (1968:42). *Türk* okunuşu da aynı nedenle, kabul edilemez; bu şekil ancak kelimenin $T^2\ddot{W}R^2K$ yazılışı için doğrudur.

$T^2\ddot{W}R^{2\ddot{w}}K$ yazılışı Tunyukuk yazıtında da yedi kez geçmektedir: II G 2, 6, 6, D 8; K 2, 3, 4. Bu kelime aynı yazıtta on kez de *K* ile, yani *türk* okunacak şekilde yazılmıştır. Bu durumda kelimenin aslında *türük* (veya *törük*?) tarzında iki heceli olduğu, ancak daha 8. yüzyılda tek heceli şeklinin de ortaya çıktığı söylenebilir.

3) KT G 1: *bu ödke.* Radloff bu ibarenin Bilge Kağan yazıtındaki karşılığı olan *bödke* şeklini (II K 1) *böd* "taht" gibi bir kelimenin verme hali sanmış ve Kül Tigin yazıtındaki *bu ödke* şeklini yanlış saymıştır (1897: 180). Thomsen ise *bu ödke* ibsaresinin açık ve seçik olarak böyle yazıldığını söyliyerek ibarenin "a ce temps, a l'heure qu'il est", yani "bu zamanda, bu vakitte" anlamında olduğunu belirtmiştir (1896:166, not 67).

BK K 1'deki *bödke* şekli şuralarda da geçer: *bödke öz(ü)m ol(u)r(u)p* (BK D 2), *bödke kör(ü)gme b(e)gl(e)r* (KT G 11 = BK K 8). Buralardaki *bödke* kelimesi Thomsen tarafından da Orhon Türçesinde var olduğu sanılan bir *böd* "taht" kelimesinin verme hali sayılmıştır (1896:118, 122, 209). Orkun (*ETY* IV:34), Gabain (1950:304) ve Malov da (1951:375, 1959: 16, 93) bu görüşü paylaşmışlardır.

İlk kez Tekin yazıtlardaki *bödke*'nin KT G 1'deki *bu ödke* "bu zamanlarda, bu vakitte" ibaresinden büzülme *(crasis)* sonucu meydana geldiğini ileri sürmüştür. (1968 : 74). Bu görüş Ergin tarafından da kabul edilmiştir. Ancak eski görüş Clauson tarafından tekrarlanmış, hattâ KT G 1'deki *bu ödke* şekli *bödke* yerine bir yazım yanlışı sayılmıştır (1972:298).

Orhon Türkçesinde var olduğu sanılan *böd* "taht" kelimesine başka hiçbir yerde rastlanmamıştır. Bugünkü Türk dil ve lehçelerinin hiçbirinde de bu kelimenin yaşayan bir şekli tesbit edilmemiştir. "Taht" anlamında Eski Türkçe döneminde kullanılan kelimeler *örgin/örgün* ve *orun* kelimeleridir.

Bu durumda, özelikle KT G 1'deki *bu ödke*'ye dayanarak, *bödke*'nin büzülme sonucu meydana gelmiş bir şekil olduğu görüşünü tekrarlıyor ve

kabul ediyoruz. Orhon yazıtlarında buna benzer başka büzülme örnekleri de vardır: *buç(e)gü* "bu üçü birlikte" < *bu üçegü* (T I G 5), *bünt(e)gi* "bunun gibisi, böylesi" < *bunı teg-i* (T II D 7).

4) KT G 1, BK K 1: *in(i)ygün(ü)m.* Bu kelime Thomsen tarafından *ini* "erkek kardeş" kelimesine *-kün, -gün* ekinin getirilmesi ile oluşmuş bir topluluk ismi sayılmıştır (1896:164, not 59). Ancak kelimedeki Y^2 işareti (*inigün* değil, *iniygün*) kelime hakkında birtakım tereddütler doğmasına sebep olmuştur. Tekin bunu ilk kez *ini-yegün* tarzında okumuş ve iki kelimeden oluşan bir şekil saymıştır (1968:231). Eserin sözlük bölümünde de *yegün* kelimesini "younger brother", yani "erkek kardeş" olarak anlamlandırmıştır (1968:399). Bu açıklama başlıca Mo. *degüü* "erkek kardeş" verisine dayanmaktadır. Ancak, ne eski ne de yeni hiçbir Türk dil ve lehçesinde *yegün* kelimesine rastlanmamıştır. Bu nedenle kelimeyi yine *iniy-gün* şeklinde, yani *ini* kelimesinin *-gün* eki almış topluluk ismi olarak, açıklamak doğru olacaktır. Kelime içindeki şaşırtıcı *y* ünsüzü *ini* kelimesinin sonundaki *i* ünlüsünün aslında uzun olması ile açıklanabilir (krş. Yak. *inī*).

5) KT G 1, BK K 1: *bir(i)ki.* Tekin'de "and", yani "ve" olarak açıklanan bu kelimeyi (1968:231, 315), "birleşik, müttehit" anlamında bir sıfat saymak doğru olacaktır. Kelime *birki* şeklinde de okunabilir. Eski *birik-* (< **bir-i-k-*) "birleşmek, bir araya gelmek" fiilinden *-i* zarf-fiil eki ile türemiş olan bu kelime Türk dil ve lehçelerinde *birge* (Yak. *bīrge)* "birlikte, beraber" anlamında yaşamaktadır.

6) KT G 2: *tiña.* Aslında art ünlülü bir kelime olan bu fiilin T^2 ile yazılmış olması 8. yüzyıl Orhon Türkçesinde kök hecesindeki *ı* ünlüsünün öndamaksıllaşma ile bazı kelimelerde *i*'ye değiştiğine kanıt sayılabilir. Yazıtlarda başka öndamaksıllaşma örnekleri de vardır: *tıda* "engel olarak" (< **tīd-a*) (KT K 11), *biñ* "1000" (BK G 1, T I G 7, 9) ~ *bıñ* (T I D 1), vb.

7) KT G 2: *tugs(ı)k(k)a:* BK yazıtında buna tekabül eden şekil *tugs(ı)kıña*'dır (BK K 2). BK'daki şekil daha doğrudur, çünkü cümlede buna paralel olan şekiller hep 3. kişi iyelik eklidir: *b(a)tsıkıña, kün ortusıñ(a)ru, tün ortusıñ(a)ru.*

8) KT G 3, BK K 2: *ol (a)mtı (a)ń(ı)g yok.* Bunun başlı başına bir cümle olduğu Thomsen ve diğer araştırıcılarca anlaşılamamıştır. Bu *yok* ile kurulmuş olumsuz bir isim cümlesidir: "Onlar şimdi fena değil".

9) KT G 4: *ötük(e)n yışda yig idi yok (e)rm(i)ş.* Bu cümle, Radloff, Thomsen ve diğer araştırıcılar tarafından anlaşılamamıştır. Güçlük buradaki *idi* kelimesinin "sahip, hakim, hükümdar" anlamındaki *idi* sanılmasından doğmuştur. Bu cümledeki *idi* "asla, hiç" anlamındaki *idi* zarfıdır (bkz. Tekin 1968:160).

10) KT G 5: *işg(i)ti.* Bu kelime Thomsen (1896:116) ve başkaları tarafından *isigti* şeklinde yanlış okunmuştur. bu kelimenin MK I 145'teki *eşgürti* ve TT VI 391'deki *eşgirti* ile bir ve aynı olduğu şüphesizdir (bkz. Tekin 1968:231, 336). BK yazıtındaki *(e)şg[...]* yazılışı kelime başındaki ünlünün *e* ile *i* arasında değişebildiğini göstermektedir.

11) KT G 5: *yimş(a)k,* BK K 4: *y(e)mş(a)k.* Bu kelime, her iki yazıtta da Y^2 işareti ile yazılmış olmasına rağmen, Thomsen ve diğer araştırıcılarca *yımşak* okunmuştur. Kelimenin Çuvaşça şekli *śemśe* ile diğer Altay dillerindeki karşılıkları (Mo. *nimgen,* Evk. *nemkun, nemume,* vb.) İlk hece ünlüsünün ön sıradan olduğunu göstermektedir. Böyle değilse, bu kelimedeki ilk hece ünlüsünün *y* (ve *ş*) komşuluğunda öndamaksıllaşmış olduğuna hükmedilebilir. Yazıtlarda altı kez geçen bu kelime beş kez *y(e)mş(a)k* şeklinde yazılmıştır. Buna bakarak ilk hece ünlüsünün aslında *e* olduğu, ancak daha Orhon Tükçesinde *y* komşuluğunda daralma eğilimi gösterdiği düşünülebilir. Kelimenin diğer Altay dillerindeki karşılıkları da (yuk. bkz.) bunu doğrular.

12) KT G 5, BK K 4: *y(a)gutir. Yagut-* "yaklaştırmak" fiilinin şimdiki zaman sıfat-fiili her iki yazıtta da R^1 yerine R^2 ile yazılmıştır. Bir başka öndamaksıllaşma örneği!

13) KT G 5: *y(a)gru* "yakın" (< *yagu-r-u*). Kelimeyi iki heceli kabul etmek ve öyle okumak daha doğrudur. Donmuş bir zarf-fiil olup, eski bir *yagur-* "yaklaşmak" (*-r-* orta çatı eki) fiilinden türemiştir (krş. *yagut-* "yaklaştırmak" ve *yaguk* "yakın").

14) KT G 5: *(a)ñ(ı)g bil(i)g* = BK K 4 *(a)ñ(ı)g bil(i)g(i)n.* BK yazıtındaki vasıta halli şekil daha uygun görünüyorsa da her iki şekil gramerce doğrudur.

15) KT G 6: *bişükiñe* "akrabalarına". Bu kelime, Uygurca metinlerde *tüñür* "dünür, hısım" kelimesi ile birlikte kullanılan *büşük* kelimesinin yuvarlaklaşmaya uğramamış daha eski şekli olmalıdır.

16) KT G 6 = BK N 5: *öls(i)k(i)ñ* "öleceksin". Thomsen, Malov ve başkalarının bu kelimeyi *ülesikiñ* şeklinde okuyup *üle-* "paylaştırmak" fiiline ve bununla ilgili *üleş* "pay, hisse" kelimesine bağlamaları yanlıştır. (Thomsen 1896:38, not 1, Malov 1951:28).

17) KT G 6: *tög(ü)lt(ü)n* = BK K 5: *tög(ü)ltün.* Thomsen bu kelimeyi *tüg(ü)lt(i)n, tüg(ü)ltün* okumuş ve Çağ. vb. *tügül* "değil" ile birleştirmiştir (1896:169, not 73). Malov da kelimeyi iki kısma ayırmış, birinci parçayı *tügül* "değil", ikinci parçayı da *Tün* şeklinde yer (ova) adı saymıştır (1951:28).

Çağ. ve Kıpçak grubu Türk dillerindeki *tögül, tügül* şekilleri asli olmayıp daha eski bir *tegül*'den gelişmişlerdir. Erken bir gerileyici ünlü benzeşmesi imkânsız değil ise de burada pek muhtemel görünmüyor. Thomsen'in *tügültin/tügültün* kelimesinin *-tin/-tün* parçasını *-matın/-metin*'de görülen *-tı/-ti* zarf-fiil eki ile birleştirmek istemesi kabul edilemez; çünkü zarf-fiil ekleri ancak fiillere eklenir. Malov'un ikinci parçayı *Tün* okuyup yer adı sayması daha makul bir açıklama tarzı gibi görünüyorsa da bu görüşü kabul için de güçlükler vardır. Bundan önceki *Çug(a)y* ve *yış* kelimeleri ayrı ayrı yazılmış oldukları halde, *Tün y(a)zı* "Tün ovası" terkibinin ilk kelimesi niçin ayrı yazılmamış ve kendisinden önceki *tüg(ü)l* "değil" ile birleştirilmiştir? Ayrıca, ova adı olarak kabul edilen *Tün* kelimesi KT yazıtında niçin ünlüsüz yazılmıştır? Bu nedenle söz konusu kelimeyi *tögültün* veya *tügültün* şeklinde üç heceli bir yer (ova, bozkır) adı saymak daha doğru olacaktır (bkz. Tekin 1968:231).

18) KT G 7 = BK K 5: *öls(i)k(i)g* "öleceksin!". Önceki cümlenin yüklemi *öls(i)k(i)ñ*' in *g*'li türü. Orhon Türkçesinde *ñ* > *g/g* ses değişmesi için pek çok örnek vardır (Tekin 1968:92,93), Thomsen (1896:117) ve başkalarının bu kelimeyi *ülesikig* okumaları (yuk. bkz.) yanlıştır; *öls(i)k(i)g* ile cümle bitmekte ve bundan sonraki *(a)nta* ile yeni bir cümle başlamaktadır (bkz. Tekin 1968:231).

19) KT G 8: *n(e)ñ buñ(u)g yok* "hiç derdin olmaz". Cümle bu ibare ile bitmektedir. (bkz. Tekin 1968:232).

20) KT G 8 = BK K 6: *ıs(a)r.* Bu kelimenin *ıds(a)r* yerine böyle yazıldığı görüşü (Thomsen 1896:151, not 29, 1916:55) kabul edilemez. Orhon Türkçesinde bir *ds/ts* > *ss* benzeşmesi için başka örnek yoktur. Tersine, *ds* ünsüz çiftinin kendisini koruduğunu gösteren örnekler vardır. Bir sonraki cümlede geçen *tods(a)r* bunlardan biridir. "Göndermek" anlamındaki *ıd-* fiili, *tod-* (< **to-d-*) ve başkaları gibi, daha basit bir **ı-* kökünden *-d-* pekiştirme eki ile türemiş bir gövde olmalıdır.

21) KT G 8 = BK K 6: *tok (a)rk(u)k* "tok ve aksi, tok ve inatçı". Birlikte yazılan bu iki kelimenin okunuşu ve anlaşılması güç olmuştur. Thomsen bunu, soru işaretleri ile, *tokr(a)k(ı)k(a)* okumuş ve *tokrak* (< *tok-rak*) "daha tok" sıfatından *-ık* eki ile kurulmuş farazî bir fiilin *-a* gelecek zaman eki (?) ile yapılmış şekli saymıştır (1896:170, not 74). Malov kelimenin *tok* kısmı ile cümleyi bitirmiş ve *arık ok sen* "zayıf ve açsın" ile yeni cümle başlatmıştır (1951:28). Tekin kelimeyi *tokurkak* okumuş ve bunu farazî bir **tokurka-* (< *tok-urka-*) "kendini tok saymak, tok addetmek" fiilinden *-k* ile yapılmış bir sıfat saymıştır (1968:232, 109). Clauson ise söz konusu harf dizisini *tok arkuk* şeklinde okumuş ve *tok arkuk sen* ibaresini "you are satiated and refractory", yani "sen tok ve inatçısın", diye çevirmiştir (1972:464).

-rak/-rek ekli sıfatlardan *-ık-/-ik-* eki ile fiil türedildiğine başka örnek yoktur. Ayrıca, Eski Türkçede gelecek zaman kuran bir *-a/-e* eki de bulunmuyor. Bu bakımdan Thomsen'in açıklaması kabul edilemez.

Malov'un söz konusu harf dizisini *tok arık ok* tarzında okuması da kabul edilemez. "Yorgun, zayıf" anlamındaki kelime Eski Türkçede *arık* değil *aruk* idi. Burada bu kelime olsaydı sonundaki *uk* ses grubu ^{w}K harfi ile yazılırdı. Aynı itiraz Malov'un *ok* okuduğu harf dizisi sonundaki *K* için de geçerlidir. Pekiştirme edatı *ok*'un ^{w}K işareti ile yazılması gerekirdi.

Benim *tokurkak* okuyuşuma gelince, 1968'deki bu okuyuşun üzerinde ısrar etmiyorum. *Tok* sıfatından *-rka-* eki ile bir fiil türetilmesi mümkün ve doğal olmakla beraber böyle bir fiile henüz hiçbir kaynakta rastlamış değilim. Ayrıca, *tokurkak* "kendini tok sayan" gibi bir sıfat, bundan sonra gelen cümlelerdeki anlamla pek uyuşmamaktadır (bkz. not 22).

Bağlama en uygun okuyuş Clauson'unkidir: *tok arkuk*. Evvelce benim de düşündüğüm bu okuyuştan *(a)rk(u)k* kelimesinin ^{w}K işareti ile yazılmamış olması nedeniyle vazgeçmiştim. Şimdi, kelime sonundaki *uk* ses grubunun her zaman ^{w}K harfi ile gösterilmediğine tanıklık eden örneklere bakarak bu harf dizisinin, Clauson'un önerdiği gibi, *tok arkuk* okunabileceğine inanıyorum.

22) KT G 8: *āçs(ı)k* = BK K 6: *āçs(a)r*. KT yazıtındaki şekil yanlış olmalıdır (bunu izleyen *tosık* kelimesinin etkisi ile Yolluğ Tigin *āçsar* yerine *āçsık* yazmış olabilir). BK yazıtındaki şekli ile Bilge Kağan'ın burada eski bir ata sözünü Türk halkına uyguladığı anlaşılıyor: *āçsar tosık ömez sen; bir todsar āçsık ömez sen* "Acıkırsan tokluğu (yani, doyacağını) düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (yani, acıkacağını) düşünmezsin".

Bilge Kağan'ın bu cümlesi, bence bir ata sözü üzerine kurulmuştur. O ata sözü, büyük bir ihtimalle, şöyle idi: *Âç tosık ömez, tok āçsık ömez* "Aç doyacağını düşünmez (veya, sanmaz), tok (da) acıkacağını düşünmez (veya, sanmaz)". Bu anlamda bir ata sözü Türkçemizde vardır : Aç doymam, tok acıkmam sanır(mış).

Bilge Kağan bu ata sözünü Türk halkına uygulamakla onun biraz aksi ve ters, inatçı, söz dinlemez tabiatlı olduğu kadar şimdiki durumunun sürüp gideceğini sanan, ilerisini pek düşünmeyen bir mizaca sahip olduğunu da vurgulamak ve hatırlatmak istemiştir. Bu bağlam içinde, bundan önceki *Türük bod(u)n tok (a)rk(u)k s(e)n* "Türk halkı, sen tok ve inatçısın (aksi ve ters tabiatlısın)" cümlesi her bakımdan uygun olmaktadır.

23) KT G 9: *k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n* "hakanının". İkinci kişi iyelik ekinden sonra ilgi hali (genitif) eki *-ı-n*.

24) KT G 9 = BK K 7: *toru* (< *tor-u*) "zayıflayarak". Thomsen (1896:118), Malov (1951:28) ve Clauson (1972:530) bu fiili *u* ile *tur-* okuyorlar. Bence kelime *o* ile, hem de uzun *o* iledir: Yak. *tuor-* "zayıflamak" < **tōr-*, *torgon* "aç", Tuv. *dor-a öl-* "açlıktan ölmek", Alt. *torolo-* "aç kalmak, açlık çekmek", *toro* "aç" (< **tor-a*), Kırg. *toruk* "zayıf" (*arık*'la birlikte kullanılır), Sarı Uyg. *tor* "aç", *torla-* "aç kalmak, açlık çekmek", vb.

25) KT G 10: *ḳubr(a)td(ı)m* = BK K 7: *ḳubr(a)t(tı)m*. Thomsen tarafından önce *kobart-* şeklinde okunan bu fiil (1896:118), daha sonra *kubrat-* olarak düzeltilmiştir (1916:91). Malov'ta hâlâ *kobart-* (veya *kobrat-*) şeklindedir (1951:28). Fiilin kök hecesindeki ünlünün *u* olduğu Brāhmī yazılı metinlerden anlaşılmaktadır (TT VIII:97). Fiilin basit çatısı *kuvra-* (< **kub-ra-*)dan türemiş Uyg. *kuvrag* "dinî topluluk, cemaat" Tuvacada yaşamaktadır: *ḫuvurak*, *ḫūrak* "(Budist manastırında) mürit, rahip çömezi". Krş. bir de Kırg. Kzk., Kklp. vb. *kura-* "toplamak" ve türevleri.

26) KT G 10: *türük* [*bod(u)n tı*]*r(ı)p*. Bilge Kağan yazıtında buna tekabül eden ibare Radloff metnine göre *türük bod(u)n(u)g tır(ı)p* "Türk halkını toplayıp" ibaresidir. Bu durumda buradaki *tır(ı)p* kelimesi *tır-* "toplamak" fiilinden başkası olamaz. Ne var ki bu ve bundan sonraki cümlerde Bilge Kağan Türk halkına hitap etmektedir: *il tuts(ı)k(ı)ñ(ı)n* "devlet sahibi olacağını", *y(a)ñ(ı)l(ı)p öls(i)k(i)ñ(i)n* "hatâ edip öleceğini". Bu durumda BK yazıtındaki *türük bod(u)n(u)g* belirli nesnesi cümleye uymamaktadır. Ayrıca, KT kitabesinde *türük* kelimesi ile *r(ı)p* kelime parçası arasında, Thomsen'e göre, ancak yedi harflik bir boşluk vardır. Harf boşluklarından

biri *bod(u)n* ile *ti* arasındaki ayırma işareti olacağından buraya ancak [*bod(u)n:ti*] sığabilir. Bu nedenle ve bundan sonraki cümledeki *y(a)ñ(ı)l(ı)p öls(i)k(i)ñ(i)n* ibaresine bakarak ben [*ti*]*r(i)p* kelimesinin *öl-* fiilinin karşıtı olan *tir-* "yaşamak" fiilinin *-p'* li zarf-fiil şekli olduğuna hükmetmiş ve bundan önceki *türük* [*bod(u)n*] ibaresini hitap saymıştım (1968:232, 262). Bu görüşümde hâlâ ısrar ediyorum. Radloff metnindeki *bod(u)n(u)g* yanlış olabilir. Değilse, BK'da KT'dekinden farklı bir cümle karşısındayız demektir. Bir önceki cümlede *türük b(e)gl(e)r bod(u)n bunı (e)şid(i)ñ* diye Türk beylerine ve halkına hitap eden Bilge Kağan'ın bunu izleyen söz konusu cümlede sadece Türk beylerine seslenerek "Türk halkını toplayarak..." şeklinde konuşmuş olması da mümkündür.

27) KT G 11 = BK K 8: *bödke* "bu zamanda, bu devirde" < *bu ödke* (bkz. not 3).

28) KT G 11: *b(e)d(i)z(e)t(ti)m* "süslettim". Thomsen (1896:119), Orkun (I:28), Malov (1951:28) ve başkalarındaki *bediztim* yanlıştır. Eski Türkçe *bediz* isminden yapılmış *bedize-* "süslemek" fiili *Eski Türk Şiiri*, s. 124'te (12, 63) geçmektedir: *bedize-geli umun-* "süslemeyi ummak". Bu fiil daha sonra *bedze-* > **bezze-* üzerinden *beze-* şeklinde dönüşmüştür (MK, Kutadgu Bilgi, vb. *beze-*, *bezet-*). KT G 11'deki fiilin *bedizet-* şeklinde okunuşu ve açıklaması için bkz. Tekin 1968, s. 232.

29) KT G 13: *y*[*(a)g*]*uk (e)l*. Thomsen'e göre *bu (e)r(i)g* (1896:119). Fin atlasına göre ilk harf B^1 değil, T^2'dir; sonraki üç harf ise *W*, *NT* ve L^2'dir. Radloff metnine göre ise *(e)rs(e)r* kelimesine kadar sadece : Y^1. ^wK : harf dizisi vardır. Radloff metni doğru ise bu *y(a)guk* olabilir. Öte yandan, dördüncü harf, Fin atlasında görüldüğü gibi L^2 ise bu da *(e)l* okunabilir ve ibare anlamlı olur: *yaguk el erser* "(Burası) yakın (bir mevki) olduğundan...".

30) KT G 13: *(a)nç(a)t(a)kı*, yani *ança takı*. Bu dört harflik dizi Fin atlasında : $NÇT^1K^1A$: şeklinde, Radloff metninde ise : $M\ T^1K^1K$: şeklindedir. Thomsen ilk harf üzerinde karar kılamamış ve kelimeyi [.]*tqa* tarzında vermiştir. Bence ilk harf *NÇ*, son harf ise *A* değil, *I olmalıdır*. *Ança takı* ibaresi "böylece yine", "ve yine" ve dolayısı ile "ayrıca" anlamına gelebilir.

31) KT G 13: *biti(t)d(i)m* "yazdırttım". Thomsen (1896:119), Malov (1951:28) ve diğerlerinde *bitidim*. Bundan önceki fiil *tokıtd(ı)m* olduğundan ve kitabeyi hükümdarın kendisinin yazmış olması düşünülemeyeceğinden, bu fiilin de *bitit-* olması gerekir; *bititdim*'deki *td* çift ünsüzü tek harfle ya-

zılmıştır. (Kelime ve yazım kuralı için bkz. Tekin 1968, s. 232, 47). Orada kelimeyi *bitid(d)im* okumuş ve bir *td* > *dd* benzeşmesi düşünmüştüm. Böyle bir benzeşme için bir örneğimiz daha vardır: *y(a)r(a)t(ı)d(ı)m* (BK K 14 ~ *y(a)r(a)t(ı)t(ı)m* (Şine-Usu, D 8, 9, 10). Kelime içindeki *dt* ünsüz çifti normal olarak benzeşme ile (gerileyici benzeşme!) *tt'* yi vermekte bu da çok kere tek harfle gösterilmektedir: *ıt(t)ı* < *ıd-tı*, *ig(i)t(t)i* < *igid-ti*, *kot(t)ı* < *kod-tı*, vb. gibi. Kelime içindeki *td* ünsüz çiftinin, yine gerileyici benzeşme ile, *dd'* yi vermesi veya öyle yorumlanıp tek *d* işareti ile yazılması da mümkündür.

32) KT G 13: *yol(lu)g*. Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerini yazan prensin adı. KT kitabesinin Güney-Batı kenarındaki kitabede çift L^1 ile yazılmıştır: *yoll(u)g*. Bu kelime "mutlu, mesut" anlamı ile Türk dillerinde yaşamaktadır: Tuv. *çoldug* "talihli, mutlu", Kklp. *collı*, Nog. *yollı* ay.

33) KT D 1 = BK D 2: *üze* "üstte, yukarıda". ET **üz* "üst" isminden arkaik datif-lokatif eki *-a/-e* ile yapılmış yer zarfı. Aynı kökten türemiş diğer kelimeler şunlardır: Uyg. *üstün* < *üz-tün* (TT VII, 40), OT *üzre* < *üz-re*, *üst* < *üst-ün* şeklinde yanlış tahlil ile < *üs-tün* (< *üz-tün*). "Üst" anlamındaki *üz* ismi *CC*'ta geçer: *ayag üz-i* "ayağın üstü" (KW, 31, 271). Bu kelime bugün sadece Sarı Uygurcada yaşamaktadır : *üz*, *yüz* "üst" (Malov 1957: 45, 132), *ez* "üst" (Tenişev 1976:118).

Bu kelime Thomsen tarafından önce *öze* okunmuş (1896:97), fakat daha sonra, *üst* ve *üzre* kelimeleri göz önüne alınarak *üze* şeklinde düzeltilmiştir (1916:73). Radloff kelimeyi baştan beri *öze* okumuş ve bunu değiştirmemiştir (1894:5, 1897:131). Bang kelimeyi *ö* ile okumuş ve bunu *ös-* "büyümek" fiilinden yapılmış bir zarf-fiil saymıştır (1916:922). Kelimeyi, Bang gibi, önce *öze* okuyan Gabain, daha sonra Brāhmī yazılı metinlerdeki yazılışına bakarak *üze* şeklinde düzeltmişse de (1938:24-1812), *üze'* yi farazî bir **üz-* "yüksek olmak, büyük olmak" fiilinden getirmekle yanılmıştır.

34) KT D 1: *(e)kin (a)ra* "ikisi arasında". Sayı adının ilk ünlüsü yazıtlarda genellikle yazılmaz. Bu nedenle kelimeyi *(e)ki* okumak gerekir. Clauson (1972:100) ve başkalarının bu kelimenin ana şeklini çift *k* ile, yani *ekkı* veya *ekki* şeklinde tasarlamaları doğru değildir. Bu kelimedeki *k* ünsüzü sonradan ikizleşmiştir.

Yukarıdaki ibarede *(e)ki* kelimesinin sonundaki *-n* büyük bir olasıkla bir morfem olmayıp kelimenin daha eski (asli) şeklinde mevcut iken sonradan düşmüş, fakat *ekin ara* gibi ünlü ile başlayan kelimelerle kurulan ibarelerde kendini koruyan bir ses olmalıdır.

Son takı *ara*'nın yapısı için bkz. Tekin 1968:162).

35) KT D 1 = BK D 2: *bum(ı)n*. Bu kağan adı, Thomsen'in vaktiyle pek yerinde olarak tahmin ettiği gibi, Göktürk Kağanlığının kurucusu *T'u-mın* (ölümü 552) ile oğlu *Mu-han* (= *Bukan* "boğa"; ölümü 572) adının karıştırılması *(contamination)* sonucu meydana gelmiş olmalıdır (1916:19). Kelimenin ikinci hece ünlüsü Taryat (Terhin) kitabesinde yazılmıştır (bkz. Tekin 1983:804).

36) KT D 1: *işt(e)mi* = BKD 2: *(e)şt(e)mi*. Göktürk kağanlığının kurucusu *T'u-mın*'ın kardeşi ve ilk Batı Göktürk hükümdarı (ölümü 575/576). Kelime her iki kitabede de S^2 işareti ile yazılmıştır. Çin kaynaklarında *şe-tie-mi* (Thomsen 1916:18), *Şi-tien-mi* (Liu, II) şeklinde, Bizans kaynaklarında da *Stembis-haγan* şeklinde (Thomsen 1916:18 Moravcsik, *Byz. Tur.*) şeklinde geçer. Thomsen kelimeyi *İstämi*, *Estämi* şeklinde okumuş, *Eştämi* şeklinde okunabileceğine de işaret etmiştir (1916:17).

37) KT D 2: *k(a)d(ı)rk(a)n yış*. Mançurya'da kuzeyden güneye uzanan dağ silsilesi Khingan'ın Eski Türkçe adı (bkz. Thomsen 1896:136, not 5).

38) KT D 2 = BK D 4: *t(e)m(i)r k(a)p(ı)g* "Demir Kapı". Belh şehri ile Semerkand arasındaki ünlü dağ geçidi (bkz. Thomsen 1896:137, not 6).

39) KT D 3: *idi oks(u)z kök türük...* = BK D 4: *idi oks(u)z kök türük iti...* Bu ibaredeki *idi oks(u)z*'un dolayısı ile de bütün ibarenin anlaşılması oldukça uzun sürmüştür. Radloff buradaki *idi* kelimesini "sahip" anlamındaki *idi* kelimesi sanmış ve *idi uksus* (!) şeklinde okuduğu ilk iki kelimeyi "keine herrschenden adligen Geschlechter habend", yani "yöneten soylu ailesiz" diye çevirmiştir (1897:131). Melioranskiy'in bu ibareyi okuma ve çevirisi de Radloff'unkinden farksız olmuştur (1897:17). Ancak, Melioronskiy daha sonra *uk* yerine *ok* okunuşunu tercih ettiğini de belirterek. Bu ibareyi "ne imevşiye hana i plemen' t. ye. plemennoy organizatsii" yani, "hükümdarsız ve kabilesiz (yani, kabile teşkilâtsız)" şeklinde tercüme etmiştir (1899:99, not 2). Bang da bütün ibareyi "die früher (?) herrenlosen und hordelosen Kök Türk", yani "evvelce (?) sahipsiz ve kabilesiz (olan) Gök Türkler..." şeklinde anlamış ve çevirmiştir (*T'oung-Pao*, VII, s. 331-332 ve 348). Bu çevirileri eleştiren Thomsen de buradaki *idi* kelimesini "sahip, efendi, hakim, hükümdar" anlamındaki *idi* kelimesi sanmış ve bütün ibareyi "les 'Turcs bleus' sans seigneur (= souverain, kagan)ni (organisation par) 'fleches'", "yani" sahipsiz (= hükümdarsız) ve kabile (teşkilâtsız) 'Gök Türkler' tarzında çevirmiştir (1916:23).

Bu ibarenin daha iyi anlaşılması için BK yazıtındaki fazla kelime *iti* üzerinde duran Thomsen bunun *it-* "tanzim etmek, düzene sokmak" fiilinden *-i* ile yapılmış zarf şekli olduğunu belirterek Yolluğ Tigin'in KT yazıtını yazarken bu önemli kelimeyi unuttuğunu, fakat üç yıl sonra BK yazıtını yazarken metne ilâve ettiğini kaydetmiştir (1916:24, 25, 26). Radloff *iti* kelimesini yanlış anlamış ve ondan sonra gelen *(a)nça* ile birlikte "so sehr lange", yani "pek uzun süre" diye çevirmişti (1897:131). Thomsen, Radloff'un bu çevirisini haklı olarak eleştirmiş, fakat *idi* kelimesinin "hiç" anlamında zarf olduğunu anlayamadığı için ibareyi yine yanlış çevirmiştir (1916:24).

Bu ibaredeki *idi* kelimesinin doğru olarak ilk kez tesbiti ve ibarenin doğru tercümesi için bkz. Tekin 1968, s. 263-264, 160. Burada Radloff, Thomsen ve diğer araştırıcıların farkına varamadıkları çok önemli morfolojik husus şudur: *idi* "sahip" ve *ok* "kabile" kelime koşması olsa idi *-sız/-siz* ekinin her iki kelimeye de eklenmiş olması gerekirdi!

40) KT D 3: *özi (a)nça k(e)rg(e)k bolm(ı)ş*. İlk iki kelime Radloff, Thomsen, Orkun ve Malov tarafından *özinçe* şeklinde okunmuştur. Yalnız Malov *özinçe*' nin *öz ınça* (!) veya *özi ança* şeklinde iki kelimeden ibaret olabileceğinden şüphe etmiştir (1951:29).

Bu cümlenin anlaşılmasındaki asıl güçlük *kergek bol-* (veya *bul-*?) deyiminin farklı şekillerde açıklanmasından doğmuştur. Thomsen buradaki *kergek* kelimesini haklı olarak **kerge-* fiilinden *-k* ile yapılmış bir isim saymış, *Huastuanift'* te geçen *kerget-* (< **kerge-t-*) fiilini de bu etimolojisine kanıt olarak zikretmiştir (1916: 50, 51). Ne var ki Thomsen, *kergek* kelimesinin asıl anlamını tesbitte pek başarılı olamamıştır. Uygurca metinlerdeki *eksüt- kerget-* "azaltmak, yok etmek" ve *eksük kergek* "eksik gerek, yani, eksik ve yok" kelime koşmaları *kergek* kelimesinin asıl anlamının "yok, nâmevcut" olduğunu açıkça göstermektedir. "Gerekli olan" şey "yok" demektir. O halde *kergek bol-* "yok olmak" anlamına gelir. Böyle olunca bu deyimdeki fiilin *bul-* olduğunu savunan görüş de (Clauson 1972:742) havada kalır.

Kergek bol- deyiminin, *uç-* ve *uç-a bar-* gibi, daha çok hükümdarlar ve hükümdar ailesinden prensler için kullanılan saygılı bir ifade şekli olduğu anlaşılıyor. Yazıtlarda Kül Tigin için de kullanıldığını görüyoruz: *ın(ı)m kül tig(i)n k(e)rg(e)k boltı* (KT D 30, K 10). Aynı deyim İhe Hüşötü yazıtında genç yaşta ölen 2. Küli Çor'un ölümü için de kullanılmıştır: *y(a)gıka y(a)lıñus opl(a)yu t(e)g(i)p op(u)lu kir(i)p özi kısga k(e)rg(e)k boltı* (D 11).

Kağan'dan küçük unvanlı kişiler için daha çok *yok bol-* deyimi kullanılır: *k(a)tun yok bolm(ı)ş (e)rti* (TI K 7), *ul(u)g ogl(u)m (a)gr(ı)p yok bolça...* (BK G 9), *[k(a)rluk il]t(e)b(e)r yok bolm(ı)ş* (BK D 40). Özellikle bu *yok bol-* deyimi *kergek bol-* deyiminin açıkladığımız tarzda anlaşılması gerektiğini kanıtlamakta ve desteklemektedir.

41) KT D 4: *bükli çöl(lü)g (e)l* = BK D 5: *bükli çöl(lü)g il.* Radloff bu ibareyi *Bökli çöllüg äl* şeklinde doğru okuyup "die Stämme der Bökli Steppe", yani "Bökli bozkırı kabileleri" olarak doğru çevirmiştir (1897:131). Thomsen, başlangıçta bu ibareyi *bökli çölig il* şeklinde okuyup "les puissants peuples du désert", "güçlü çöl halkı" olarak çevirmişken (1896:98), daha sonra buradaki *Bökli* (veya *Bükli*) kelimesinin yer adı olması gerektiğini anlayarak, "Bökli halkı" diye tercüme etmiştir (1924:145).

Buradaki *Bükli* (veya *Bökli*?) kelimesinin *bük (e)li* "orman halkı" diye anlaşılması gerektiği ileri sürülmüştür (bkz. Sertkaya 1979:292). Bence bu görüş doğru değildir. Çünkü yazıtlarda bir coğrafi terimden önce daima bir özel ad gelmektedir: *Altun yış, Kadırkan yış, Çugay yış, Tarış yazı,* vb. vb. Ayrıca ve bundan daha önemli olarak dört satır aşağıda *Bükli k(a)g(a)n* ibaresi geçmektedir: *...Bükli k(a)g(a)nka t(e)gi sül(e)yü birm(i)ş* (KT D 8 = BK D 8). Buradaki ibareyi *bük eli kagan* şeklinde anlamak ve açıklamak gramere ve kullanışa aykırı olur. Tek başına *bük el-i* gibi bir isim tamlaması normal ise de (krş. *Tabgaç ili,* vb.), böyle 3. kişi iyelik eki ile kurulmuş bir isim tamlamasının 3. kişi iyelik eki almamış başka bir isimle yeni bir tamlama kurabileceği şüphelidir.

42) KT D 4 = BK D 5: *pur(u)m* (veya *purom*?) "Doğu Roma, Bizans". Kelimenin ilk kez böyle okunuşu için bkz. Malov, 1951, s. 29. Buradaki (ve bundan önceki *Apar* kelimesindeki) *p* harfinin *f* sesini temsil ettiği ve kelimenin *Forom* okunması gerektiği yolundaki görüş (Clauson-Tryjarski, *RO,* XXXIV, 16) kabul edilemez. Soğdca *Frōm*'dan alındığı anlaşılan bu adın başındaki *f* sesi Eski Türkçenin fonolojik sisteminde bulunmadığı için eski Türkler (bugünküler gibi) bu ses yerine *p* sesini koymuşlardır (ses ikamesi).

Sertkaya kelimenin *(a)p(a) pur(u)m* "Büyük Roma" şeklinde iki kelime olduğu görüşünü ileri sürmüştür (1982:129). Sertkaya'nın bu okuyuş için getirdiği gerekçe sağlam gibi görünüyorsa da kelimenin yazımı bu okuyuşa imkân verecek nitelikte değildir. Burada *apa* "büyük" kelimesi bulunsa idi kelime sonunda *a* ünlüsünün yazılması gerekirdi.

43) KT D 5 = BK D 5: *oglıtı* "oğulları". Radloff kelimeyi önce *oglı atı* okumuş ve "oğulları ve yeğenleri" diye çevirmiştir (1894 : 7). Thomsen bu okuyuş ve çeviriye, *atı* "yeğen" kelimesinin 3. kişi iyelik ekli olmaması nedeniyle, haklı olarak itiraz etmişse de *oglı atı* şeklinde okuduğu ibareyi sadece "oğulları" diye çevirmiş, buradaki *atı* kelimesini ise izah edememiştir (1896:141, not 10). Radloff aynı kelimeleri eserinin yeni baskısında *oglıti* biçiminde okumuş ve "oğulları" diye tercüme etmiştir (1897: 131). Tekin kelimeyi *oglıtı* okumuş ve *oglıt*' ı *ogıl (oğul)* kelimesinin *-t* ile yapılmış çokluk şekli saymıştır (1968:122).

Clauson'un *oğlı atı* "oğulları ve torunları" şeklindeki okuyuş ve izahı kabul edilemez (1972:40); gerek Eski Türkçe *atı* "yeğen", gerekse Sarı Uygurca *ati* "torun" kelimesi ünlü ile sona ermektedir. İki kelimeden ibaret sayılan bu ibarede *oglı* kelimesi 3. kişi iyelik ekli olduğuna göre *atı* kelimesinin de aynı eki alması gerekirdi. Bu kelime ancak *oglıt-ı* "oğulları" şeklinde izah edilebilir. *Ogul, ogıl* kelimesinin *-t*'li çokluk şekli Yakutçada yaşamaktadır: *uolattar* "oğlanlar" < *uolatlar, uolat* < *uolan* + *-t.*

44) KT D 5: *bil(i)gs(i)z* < *(e)rm(i)ş* > *(e)r(i)nç.* KT yazıtında Yolluğ Tigin, *bil(i)gs(i)z* kelimesi ile *(e)r(i)nç* kelimesi arasındaki *(e)rm(i)ş* kelimesini unutmuş, bu yanlışı BK yazıtında düzeltmiştir (D 6).

45) KT D 6: *kürl(ü)g* < *in* > = BK D 6: *kürl(ü)gin.* Yolluğ Tigin, KT yazıtında bu kelimenin sonundaki *-in* eklerini unutmuş, bu yanlışını BK yazıtında düzeltmiştir.

46) KT D 6: *kikşürtükin.* Bu kelimenin ikinci harfi Fin atlasında net seçilmeyen Y², Radloff metninde ise K²'dir. K² harfi Y² harfine şeklen benzediği için bu farklı görüş meydana gelmiş olabilir. Thomsen'e göre ise üçüncü harf NG'dir. Thomsen, bu nedenle, kelimeyi *kiñ(e)sürtükin* okumuş, *ñ* ile *s* arasına koyduğu *e* ünlüsünün altına da bir soru işareti yerleştirmiştir (1896:99). Thomsen *kiñesür-* fiilini "tramer des complots", yani "komplo kurmak" diye tercüme etmiş ve bunu *kiñes- (kiñeş-)* fiilinin geçişli çatısı saymıştır (1896:142, not 11). Ne var ki onun bu izahı için tanık getirdiği Uyg., Çağ. Kum. *keñeş-* fiili "komplo kurmak" değil, "danışmak, müşavere etmek" anlamınadır. Radloff kelimeyi *kekşürtükin* okumuş ve *kekşür-* fiilini "anfeinden", yani "düşman ettirmek" diye çevrilmiştir (1897:132, 170). Tekin aynı kelimeyi *kiñsür-* okumuş ve bunu *kiñ+ü-şür-* şeklinde açıklayarak "to create a rift between", yani "arayı açtırmak" tarzında tercüme etmiştir (1968:110, 117, 350). *Kiñ* "geniş" ve bundan türeme *kiñü-* "genişlemek, geniş olmak" fiiline dayanan bu görüşümde ısrar etmiyor ve Clauson'un bu kelimeyi MK'deki (II, 195) *kikçür-* "kışkırtmak" fiili ile birleştiren görüşüne (1972:714) katılıyorum.

47) KT D 6 = BK D 7: _yoñ(a)şurtukin_. Radloff (1897:132), Thomsen (1896:99) ve Malov (1951:29) bu kelimeyi _yoñşur-_ okumuşlardır. Bence bu fiilin en basit şekli MK III, 197'deki _yoña-_ "iftira etmek, gammazlık etmek" fiilidir: _yoña-ş-ur-_ "karşılıklı iftira ettirmek" (bkz. Tekin 1968:117).

48) KT D 7: _b(e)gl(i)k urı og(ı)lin kul boltı_ = BK D 7: _b(e)gl(i)k urı og(ı)lin kul kıltı_. KT yazıtındaki _og(ı)lin_ veya _oglin_ şekli yanlıştır. Akuzatif ekli bu şekil _kıl-_ fiilini ister. Yolluğ Tigin bu yanlışı BK yazıtında düzeltmiştir.

49) KT D 7 _(e)şil(i)k_ = BK D 7: _(e)ş(i)l(i)k_ "hanım olmağa lâyık, hanım olacak". Radloff, Thomsen, Malov ve başkaları tarafından _silik_ "temiz, saf, pâk" okunmuş olan bu kelime ilk kez Tekin tarafından _eşilik_ okunmuş ve Uyg. _eşi, işi_ "hanım" kelimesinden _-lik_ eki ile türemiş bir sıfat sayılmıştır (1968:233, 106). Clauson'da kelime hâlâ _silik_'tir (1972:826): _silig, silik_ "pure, virgin" < _sil-_ "to clean". Bu okuyuş kabul edilemez; çünkü "saf, temiz" anlamındaki Eski Türkçe kelime _-k_ ile değil, _-g_ iledir. Kelimenin bugünkü şekilleri (Tuv. _silig_ "temiz", Hak. _silig_ "güzel", Kzk. _suluw_ "güzel", Kırg. _sulū_ "güzel", vb.) de bunu doğrular. Ayrıca, paralelizm gereği _(beglik urı ogul : eşilik kız ogul)_ kelimenin _eşi-lik_ olması daha doğru ve daha mantıklıdır.

50) KT D 7: _ātin_ = BK D 7: _(a)tin._ yazıtlarda toplam yirmi iki kez geçen _at_ "ad, unvan" kelimesinin ünlüsü, yukarıdakinden başka, şuralarda da yazılmıştır: _t(a)bg(a)ç ātin_ (KT D 7), _āt(ı)g_ (KT B 2), _āt birt(i)m_ (BK D 41). Her iki yazıtta önses veya ilk hecedeki uzun _a_ ünlüsünün yazıldığı diğer kelimeler şunlardır: _āç_ (BK D 38), _āç-_ (BK K 6), _āçsık_ (KT G 8, BK K 6), _tām-ka_ "duvara" (KT G-D). Orhon Türkçesindeki uzun ünlüler için bkz. Tekin 1968, s. 31, 50-56.

51) KT D 8: _tusg(ı)kda_ = BK D 8: _tugs(ı)k(k)a_. Her iki şekil de gramerce uygun ve doğrudur. Aynı paralellik için krş.: _ū-da b(a)sd(ı)m(ı)z_ (KT D 35, 37) ~ _ū-ka b(a)sd(ı)m(ı)z_ (TI K 3).

52) KT D 10: _y(a)r(a)tunu_ = BK D 9: _y(a)r(a)t(ı)nu_. KT'deki bağlama ünlüsü _u_'nun bir yazım yanlışı olduğu görüşüne (Hovdhaugen 1974: 61) katılmak güçtür. Eski ve Orta Türkçe _aşun-_ (< _aş-u-n-_) "geçmek" fiilindeki bağlama ünlüsü de _ı_ değil, _u_'dur. Erdal'ın _aşun-_ fiilini, içindeki _u_ ünlüsünden ötürü, _aşuk-_ ile ilgili görmesi de (1976:144) kabul edilemez; çünkü _aşuk-_ "acele etmek" demektir.

Türkçenin daha eski döneminde yuvarlak _u, ü_ ünlülerinin de bağlama ünlüsü olarak kullanılmış olması mümkündür. Moğolcada bağlama ünlüsü _u, ü_ dür. Poppe'ye göre Ana Altay dilinde bağlama ünlüleri _-u-/-ü-_ ve _-ı-/-i-_ idi (1955:187). Sonuç olarak, _yaratun-_ ile _aşun-_ fiillerindeki _-u-_ bir arkaizm sayılabilir. Ayrıca, _yaratunu_ şekli _yaratınu_'dan gerileyici benzeşme ile de meydana gelmiş olabilir.

53) KT D 11 = BK D 10: _yüg(e)rü_ < _*yüg-gerü_. Clauson'un bu şekli _*yükgerü_'den getirmesi (1972:915) doğru değildir. İsim kökünün _*yüg_ olması gerekir. Eski Türkçe _yükse-_ fiili de daha eski bir _*yügse-_ şeklinden gelişmiş olmalıdır (krş. _egsü-, egsük_ vb.). Gagauzca _ǖsek_ "yüksek" kelimesi, şüphesiz ki, daha eski bir _*yügse-k_ şekline gider.

54) KT D 11: _kötürm(ı)ş_ = BK D 10: _köt(ü)rti_. KT'deki _-miş_'li şekil daha doğru ve uygundur.

55) KT D 12 : _y(a)gısı_ = BK D 11 _y(a)g(ı)sı_. KT'deki şekil yazım kurallarına daha uygundur.

56) KT D 12: _ḳur(ı)g(a)ru_ = BK D 11: _ḳurıg(a)ru_. BK'daki şekil yazım kurallarına daha uygundur.

57) KT D 13: _törüsün_ = BK D 11: _[..]r(ü)sin_. KT'deki _-sün_, hiç şüphesiz, _-sin_ yerine bir yazım yanlışıdır.

58) KT D 14: _b(i)r(i)ye_ = BK D 12: _bır(i)ye_. "Sağda, güneyde" anlamındaki bu kelimenin kökü iki heceli _*biri_ olmalıdır; çünkü kelime eski datif-lokatif eki _-e_ ile kurulurken araya boşluk doldurucu _-y-_ girmiştir. "Solda, kuzeyde" anlamındaki _yır(ı)ya_ kelimesinin kökü de, _*biri_ ve _*kurı_ gibi, aslında iki heceli olmalıdır.

Clauson'un _bir(i)ye_ (onca _bérye_), _yır(ı)ya_ ve _kur(ı)ya_ (ona göre _yırya, kurya_) kelimelerinin _*ber_, _*yır_ ve _*kurı_ köklerinden _-ra/-re_ eki ile türetilmiş ve sonra başkalaşmaya uğramış oldukları görüşü (1972:370) kabul edilemez. Doerfer'in bu kelimelerin bir _-yA_ türetme eki ile kuruldukları ve modern Türkçe _-DA + KI_ ekli kelimelere tekabül edip sıfat olarak kullanıldıkları yolundaki görüşü de (1975-1976:45) yanlıştır. Bu Orhon Türkçesi kelimeler yer zarfı olarak kullanılmışlardır; sıfatlaştırılmaları da ancak -KI eki ile mümkündür: _b(i)r(i)y(e)ki bod(u)n, ḳur(ı)y(a)kı yır(ı)y(a)kı öñr(e)ki bod(u)n_ (TI G 10).

59) KT D 16: _törüde_ = BK D 14: _tör(ü)de_. KT'deki şekil yazım kurallarına daha uygundur.

60) KT D 17: *ol(u)rtụḳda* = BK D 14: *ol(u)rtụḳ(k)a*. Her iki şekil de gramerce uygun ve doğrudur (bkz. not 51).

61) KT D 17 = BK D 15: *y(a)ş(ı)l üg(ü)z*. Eski Türklerin Hwang-Ho ırmağına verdikleri ad (krş. İng. Yellow River "Sarı ırmak").

62) KT D 17 = BK D 15: *ş(a)ntuñ y(a)zı*. Pekin'in ve Hwang-Ho ırmağının güneyindeki ova (< Çince *şan-tung*).

63) KT D 17 = BK D 15 : *kögm(e)n* Bugünkü Sayan dağ silsilesinin adı.

64) KT D 19: *biz(i)ñe y(a)ñ(ı)lụḳin üçün* = BK D 16: *biz(i)ñe y(a)ñ(ı)ltụḳin y(a)z(ı)ntụḳin üçün*. KT'deki *y(a)ñ(ı)lụḳin* yanlış olmalıdır.

65) KT D 19: *id(i)s(i)z bolm(a)zun tiy(i)n* = BK D 18: [..]s(i)z *k(a)lm(a)zun* [.... Her iki şekil şekil de doğru olmakla birlikte BK'daki *k(a)lm(a)zun* "kalmasın" fiili duruma ve ibareye daha uygundur.

66) KT D 20: *k(a)g(a)n (a)t* = BK D 17: *k(a)g(a)n (a)t(ı)g* "kağan unvanını". BK'daki akuzatif ekli şekil gramerce daha uygundur.

67) KT D 20: *y(a)r(a)t[(ı)p]* = BK D 17: *ı[t(i)p] y(a)r(a)t(ı)p*. BK'daki çift fiilli şekil daha doğru ve uygundur: KT D 19'daki *(a)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(ı)p]* vb. gibi.

68) KT D 21: *k(e)ñü t(a)rm(a)n* = BK D 18: *k(e)ñü t(a)rb(a)n*. Batıda bir yer adı. BK'daki *b*'li şeklin daha doğru ve aslî olması gerekir: krş. *men* < *ben, meniñ* < *beniñ* vb. Thomsen bu adın *Tarbagatay* ile bir ve aynı olabileceği ihtimali üzerinde duruyor (1896:150, not 27).

69) KT D 22: *(e)l(i)ñ(i)n törüñ(i)n* = BK D 19: *(e)l(i)ñ(i)n tör(ü)g(i)n* "devletini ve yasalarını". İkinci kişi iyelik eki *-ñ*'in *-g* ile (ve *-ġ* ile) nöbetleşmesi için pek çok örnek vardır: *(e)dgü-g* "kazancın", *(e)rt(i)g* "idin", *kigürt(ü)g* "soktun", *buñ-u-g* "derdin, sıkıntın" vb. (bkz. Tekin 1968:92).

70) KT D 22: *k(e)m (a)rt(a)tı* [......] = BK D 19: *k(e)m (a)rt(a)tı ud(a)çı [(e)rt]i*. KT'deki *(a)rt(a)tı* şekli ile cümlenin bitmeyeceği açıktır. Buradaki *artatı* şekli *artat-* "bozmak, tahrip etmek" fiilinin *-ı*'lı zarf şeklidir. Yüklem olabilmesi için bunun *(a)rt(a)t(t)ı* (< *artatdı)* olarak kabul edilmesi gerekir. Böyle de kabul edilse, cümle, gramerce bozuk olur. Çünkü bu cümleye bağlı iki farazî şart cümleciği vardır: *üze t(e)ñri b(a)sm(a)s(a)r, (a)sra yir t(e)l(i)nm(e)s(e)r*. Bu durumda temel veya ana cümlenin yükleminin ancak *artat-ı u-daçı erti* "tahrip edebilecek idi" veya "tahrip edebilir idi" şeklinde

olması gerekirdi. BK'daki şekil de bu görüşü doğrulamaktadır. Sonuç olarak, bu ibarenin Radloff (1897:136), Thomsen (1896:105), Malov (1951:30) ve Clauson (1972:208) tarafından yapılan açıklama ve çevirileri yanlıştır (bkz. Tekin 1968:185).

71) KT D 23 = BK D 19: *kür(e)gün(i)n üçün*. Bu ibare, Radloff, Thomsen, Malov ve başkalarınca anlaşılamamıştır. Buradaki *küregü* kelimesi *küre-* "kaçmak" (MK III, 263) fiilinden *-gü* ile yapılmış isimdir (bkz. Tekin 1968:112). İbarenin anlamı "kaçak olduğun için, itaatkâr olmadığın için"dir. Bu anlam, bağlama mükemmel şeklinde uymaktadır.

72) KT D 23: *k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n* "kağanın ile". Tekin 1968, s. 127'de bu kelimedeki *-ı-n* ekinin genitif eki olduğu görüşü düzeltilmelidir. Bu kelimenin BK D 19'daki karşılığı *k(a)g(a)n(ı)ña* şekli bu ekin vasıta hali eki olduğuna kanıttır.

73) KT D 23: *(e)rm(i)ş b(a)rm(ı)ş* "ilerlemiş, kalkınmış, bağımsız ve müreffeh". Thomsen bu ibaredeki *ermiş*'i, *er-* "olmak" fiilinin türevi saymış ve *er- bar-* "hür ve bağımsız yaşamak" anlamında bir deyim olarak kabul etmiştir (1896:151, not 30). Radloff (1897:136) ve Malov da (1951:39) birinci fiili böyle anlamışlardır. Oysa bu fiil *er-* "erişmek, vasıl olmak" anlamındaki fiil olmalıdır (Tekin 1968:328). Ben *ermiş barmış* ibaresini Orhon Türkçesi gramerinde "free and independent", yani "hür ve bağımsız" olarak çevirmiştim (1968:267). Ancak, bugün, bu deyimin "ilerlemiş, kalkınmış, müreffeh" anlamına gelebileceğini düşüyorum. "Gitmek, yürümek" anlamındaki fiillerin "kalkınmak, kalkınmış ve ilerlemiş olmak" anlamlarını taşıdığına iyi bir örnek Tunyukuk yazıtında bulunuyor: *ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n bilge tuñukuk k(a)zg(a)ntụḳ üç(ü)n k(a)pg(a)n k(a)g(a)n türụḳ sir bod(u)n yorıdụḳı bu* "İlteriş Kağan ve Bilge Tunyukuk (çok) çalışıp muvaffak oldukları için Kapgan Kağan'ın Türk Sir halkı bunca ilerledi" (TII K 3). KT K 1'deki *k(a)rlụḳ bod(u)n (e)rür b(a)rur (e)rkli y(a)gı bọḷtı* cümlesi ile BK D 29'daki *k(a)rlụḳ bod(u)n buñs(u)z (e)rür b(a)rur (e)rkli y(a)gı bọḷtı* cümlesindeki *erür barur* deyimini, hiç şüphesiz, "serbestçe hareket eder, hür ve bağımsız" olarak anlamak gerekir.

74) KT D 23 = BK D 19: *k(a)nt(a)n* "nereden". Thomsen (1896:105) ve Radloff'ta (1897:136) *kandın;* Malov'ta doğru olarak *kantan,* fakat yanında parantez içinde (*kantın?*) (1951:30). Tekin 1968'deki *kantın* (s. 234) düzeltilmelidir.

75) KT D 23: *k(e)l(i)p(e)n*. Radloff ve Thomsen'de de böyle. Ancak, Fin atlasında üçüncü harf *P* değil, *Y²*'dir. Orhon Türkçesinde bir *-yın/-yin*

zarf-fiil eki vardır: *ti-yin*, *bol-(u)yın* (TI B 6), *bulma-yin* (TI B 2). Bu bakımdan *keliyin* "gelip, gelerek" gibi bir şekil burada yanlış olmaz. Ne var ki ben iki nedenle bu kelimenin *keliyin* olmayacağı kanısındayım: 1. Fin atlasındaki Y^2, *P* yerine bir yanlış olabilir; çünkü bu harfler birbirine yakındır; 2. bundan önceki cümlede *kelip* şekli kullanılmıştır; paralelizm gereği bunu takip eden cümlede de aynı şeklin genişletilmiş türünün kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

76) KT D 24: *bilm(e)dük üç(ü)n* = BK D 20: *ol bilm(e)dük(ü)g(i)n üç(ü)n*. Bu ibareden sonra gelen *y(a)bl(a)k(ı)ñ(ı)n üç(ü)n* (BK D 20) ibaresi, BK'daki ikinci kişi iyelik ekli şeklin daha uygun olduğunu göstermektedir. Bununla beraber KT'deki şekil gramere aykırı değildir.

77) KT D 25: *türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi* = BK D 20: *türük bod(u)n (a)tı küsi* "Türk halkının adı sanı". Orhon Türkçesi gramerimde *bod(u)n(u)g* kelimesindeki *-g*'yı genitif eki olarak açıklamıştım (s. 127). Nauta'ya göre bu ikinci kişi iyelik ekidir (1969:309). Bu kabul edilemez; çünkü bu cümlede kimseye hitap edilmiyor. Hovdhaugen ise KT'deki *-g*'lı şekli bir yazım yanlışı sayıyor ve bu yanlış şeklin BK'da düzeltilmiş olduğuna inanıyor (1974:68). Hovdhaugen bu görüşünde haklı olabilir; çünkü *ñ> ģ/g* değişmesi kitabelerde sadece ikinci kişi iyelik ekinde görülmektedir.

78) KT D 25: *köt(ü)rm(i)ş* = BK D 21: *köt(ü)r(ü)gme*. KT'deki geçmiş zaman sıfat-fiil eki ile kurulmuş şekil anlatılan eyleme uygundur. Ancak bundan sonraki ibare *-gme* ekli sıfat-fiil iledir : *il bır(i)gme t(e)ñri*. Paralelizm gereği BK'daki *köt(ü)r(ü)gme* şekli daha doğru ve daha uygundur sanıyorum (bkz. Hovdhaugen 1974:70).

79) KT D 26 = BK D 21: *yıls(ı)g* "zengin ve müreffeh". Bu kelimenin anlamı cümle içindeki yerinden ve bunu takip eden cümleden yaklaşık olarak tahmin edilebilmektedir. Ancak, okunuşu üzerinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Radloff bunu *yılsag* okumuş (1897:137). Thomsen, kelimenin S^2 ile yazılmış olması nedeniyle *yılsag* değil, *yılsıg* okunması gerektiğini ileri sürmüştür (1896:106). Orkun, Malov ve Tekin de kelimeyi böyle okumuşlardır.

Bu kelime için farklı bir okuyuş ve etimoloji Clauson tarafından önerilmiştir. Kelimeyi *yılışığ* okuyan ve "comfortable, prospereous", yani "rahat, müreffeh" olarak anlamlandıran Clauson bunu *yılış-* "ılıklaşmak, ısınmak" fiilinden *-ģ* ile sıfat saymıştır (1972:933). Bu etimoloji kabul edilemez; çünkü "ısınmak, ılınmak" anlamları ile "müreffeh" anlamı arasında

ilişki kurmak zordur. Ben *yılsıg* kelimesinin farazî bir **yıl* isminden *-sıg* eki ile türemiş olabileceği görüşünü ileri sürmüştüm (1968:107). Moğolca *yali* "önemli, mühim" sıfatı ile *yali-* "çok olmak, kaliteli olmak" fiilini de bu etimoloji için kanıt getirmiştim (aynı yer). Bu görüşümü hâlâ muhafaza etmekle beraber, *yılsıg* kelimesinin Tat. *yılmay-*, Kırg. *cılmay-*, Kzk. *jılmıy-*, Trkm. *yılgır-* "gülümsemek" fiileri ile, daha doğrusu bu fiillerin kökü ile ilgili ve asıl anlamının "gülümser, güler yüzlü" olabileceği kanısı da taşıyorum. Kelime *yılşıg* da olabilir.

80) KT D 26: *bod(u)nka* = BK D 21: *bod(u)nta üze*. Her iki şekil de gramere uygundur. Ancak, bundan sonra her iki yazıtta da *bod(u)nta üze* ibaresi bulunduğundan BK'daki *-ta üze*'li şeklin daha uygun olduğu söylenebilir.

81) KT D 27: *ud(ı)m(a)d(ı)m* = BK D 22: *udım(a)d(ı)m*. BK'daki şekil yazım kurallarına uygundur.

82) KT D 27: *ol(u)rm(a)d<(ı)m>* = BK D 22: *ol(u)rm(a)d(ı)m*. Yolluğ Tigin, KT yazıtında kelime sonundaki M harfini yazmağı unutmuştur.

83) KT D 27 = BK D 22: *bır(i)ki*, *birki*. Bkz. not 5.

84) KT D 29: *t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)zu* "Tanrı bağışlasın, Tanrı esirgesin". Bu ibare, asıl cümle içinde bir "ara cümle", "parantez cümlesi"dir. (bkz. Tekin 1968:212). BK'da buna paralel olan *t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n* "Tanrı esirgediği için" ana cümleye bağlı yan cümleciktir. *T(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)zu* ibaresi bir de Tunyukuk yazıtında geçmektedir (TII D 3). Bu kelimedeki *-zu* eki, Giraud'nun sandığı gibi bir zarf-fiil eki (1961:13) değil, 3. kişi emir eki *-zun/-zün*'ün *n*'siz türüdür.

85) KT D 29: *tirg(ü)rü* = BK D 23 [.....]*ü*. Bu kelimeyi Radloff *tirgerü (tiriggerü?)* (1897:137), Thomsen *tirigrü* (1896:108), Malov da *tirigrü* (1951:31) okumuşlardır. Doğru anlam verilen, fakat yanlış okunan bu kelime, hiç şüphesiz, *tirg(ü)rü (tir-gür-ü* "dirilterek") olmalıdır (bkz. Tekin 1968:235). İkinci hecenin yuvarlak ünlüsü ilk hecedeki *i*'den sonra yazılmalıydı.

86) KT D 29 = BK D 24: *ıģ(a)r*. Gabain bu kelimeyi Eski Türçede Soğdca *ıģ'r* "güçlü, kuvvetli"den gelme bir ödünç kelime olarak açıklamıştır (1950:309).

87) KT D 31: *in(i)m kül tig(i)n (e)r (a)t bultı*. Thomsen buradaki son kelimeyi, nedense, *boldı* okumuştur (1896:108). Oysa, buradaki *er at* "erlik

adı, yiğitlik adı" olduğuna göre fiil *bol-* değil, *bul-* olacaktır. Eski Türklerde erkek çocuğun genç yaşta bir yiğitlik göstererek "erlik, yetişkinlik adı" alması geleneği vardı. Yenisey yazıtlarında da bu "yetişkinlik adı" *er atım* şeklinde ifade edilmiştir.

88) KT D 31: *(a)ltı çub sogd(a)k* "altı bölgeli Soğdak'lar, Soğdlular". Klyaştornıy bu ibaredeki *çub* kelimesini Çince "bölge, mıntıka" anlamındaki *çu* kelimesi ile birleştirmiştir (1964:94). Clauson'un bu kelimeyi *çuv* şeklinde okuması kabul edilemez (1972:394).

89) KT D 32: *yurçin* "kayın biraderini". Radloff bu kelimeyi *yoraçın* okumuş ve *Yoraç* şeklinde bir özel isim sanmıştır (1897:138). Thomsen bunu *yorıçın* okumuş ve bundan önceki *oñ tutuk* ile beraber "Ong-Tutuk'un *yorıç*'ı" şeklinde tercüme etmeden bırakmıştır (1896:155, not 38). Malov da kelimeyi *yorçın* okumuş ve önceki kelime ile birlikte "Ong-Tutuk'u şefleri ile" diye çevirmiştir (1951:40). Oysa bu kelime ancak *yurç-i-n* şeklinde açıklanabilir ve böyle de açıklanmıştır (Tekin 1968: 235, 408).

90) KT D 32: *y(a)r(a)kl(ı)gdı* "silâhlı olarak, silâhlı halde". Orhon Türkçesinde hal zarfları türeten *-dı/-di* eki için bkz. Tekin 1968:157.

91) KT D 32: *(a)ŋçul(a)dı*. Anlamı kolayca tahmin edilen bu kelimeyi Radloff *enç uldı* (1897:138), Thomsen de *enç uladı* (1896:109) okumuştur. Kelimeyi ilk kez doğru okuyan Melioranskiy olmuştur (1899:32). Kelimenin yapısı için bkz. Tekin 1968:109.

92) KT D 32: *yok kışd(ı)m(ı)z* "yok kıldık". *Kış-* fiili yazıtlarda genellikle *yok* kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır: *ol süg (a)nta yok kışd(ı)m(ı)z* (KT D 34), *ol süg (a)ŋta yok kışd(ı)m* (BK D 25). BK yazıtının güney yüzünde de bir kez *yok kıl[(ı)m]* ibaresi geçmektedir (BK G 4). Bu *kış-* fiilinin *kıl-* ile eşanlamlı ve dolayısı ile ilgili olduğu açıktır. Türkçe *kıl-* fiili Moğolca aynı anlamdaki *ki-* (< **kı-*) fiiline dayanılarak *kı-l-* şeklinde tahlil edilebilir. Bu takdirde *kıl-* fiilindeki *-l-* morfemi Altayca sıklık (tekerrür) çatısı eki olarak izah edilebilir (bkz. Tekin 1983:281). Bu durumda *kış-* fiilindeki *-ş-* morfemi de Ana Türkçe **kı-* fiilinin iştaşlık çatısını kuran bilinen ek olarak açıklanabilir (bunun yerini daha sonra *kılış-* şekli almıştır). Ne var ki BK'daki öznesi teklik 1. kişi olan *yok kışd(ı)m* şekli bu açıklamaya ters düşmektedir. Acaba Bilge Kağan ordusu ile gerçekleştirdiği bu eylemi kendisi hikâye ettiği için mi *kış-* şeklini kullanmıştır? Clauson bu fiili *kıs-* "to compress, squeeze, pinch", yani bildiğimiz *kıs-* fiili kabul ediyor (1972:665-666). Bu kabul edilemez; çünkü bu fiil S^1 veya S^2 ile değil, açıkça *Ş* harfi ile yazılmıştır. Ayrıca *yok* kelimesi ile *kıs-* fiili nasıl bir araya gelebilir ve getirilebilir?

93) KT D 32: *t(a)d(ı)k(ı)ñ çor(ı)ñ* "Tadık'ın, Çor'un (yani Tadık Çor'un)". Kişi adı *Tadık* (veya *Tadak?*) ile *çor* unvanından oluşan bu ibarede genitif ekinin her iki kelimeye getirilmiş olması bu ad-unvan grubunun burada açıklamalı (appositive) olarak kullanılmış olduğunu gösteriyor. *Tadıkıñ* denildikten sonra, aynı adı taşıyan başkaları ile karıştırılmaması için, kişinin unvanı olan *çor* zikredilmiş ve böylece her iki kelime genitif ekli olmuştur.

94) KT D 33: *y(a)r(ı)kıŋta y(a)lm(a)sıŋta*. İlk kelime Radloff, Thomsen, Orkun ve Malov tarafından *yarak* okunmuştur. Radloff bu kelimeyi "Befestigung", yani "techizat" olarak çevirmiş (1897:139), Thomsen ise "armure", yani "zırh" olarak tercüme etmiştir (1896:109). "Silâh, askerî techizat" anlamındaki *yarak* kelimesi KT D 32'de geçmişti (bkz. not 30). Ancak Eski Türkçede bundan başka bir de *yarık* "zırh" kelimesi vardır. Bu satırdaki kelime *yarak* değil de *yarık* olmalıdır; çünkü bununla birlikte kullanılan *yalma* "kaftan" anlamınadır (bkz. MK III, 34). Bu ikinci kelimeyi Radloff *aylamasinde* okumuş ve "in ihrer Umgebung", yani "etrafında" diye çevirmiştir (1897:139). Thomsen ise *yalamasında* şeklinde okuduğu bu kelimeyi tercüme etmeden bırakmıştır. Bu kelimeyi ilk kez doğru okuyan Orkun olmuştur: *yalmasında* "atının zırhına" (I, 44-45).

95) KT D 33: *yüz (a)rtuk okun urtı* "yüzden fazla ok ile vurdu(lar)". Çok açık olan bu ibare Radloff tarafından anlaşılamamıştır (1897:139). *Ok* kelimesinin vasıta hali olan *okun* kelimesini Radloff *akun* okumuş ve bunu "Angriff", yani "akın" diye tercüme etmiştir (aynı yer). Tuna bu kelime ile *urtı*'yı birleştirerek ikisini *konurtı* okumuş ve bunu "kondurdu" şeklinde anlamıştır (1960:224). Doerfer *okun* kelimesini *ok on* diye okumuş ve cümleyi tamamiyle yanlış anlamıştır (TMEN IV: 190).

Malov yukarıdaki ibareyi "yüzden fazla ok isabet etti" şeklinde çevirmiştir (1951:41). Bu çeviri ancak *yüz artuk ok urtı* ibaresinin çevirisi olabilir. *Ok* kelimesi burada vasıta halinde olduğuna göre cümlenin öznesi "düşman"dır.

96) KT D 33: *yüz[(i)ñe] b(a)şıña bir t[(e)gm(e)di] (tegürmedi?)*. İlk iki kelime Radloff'ta *yeriñe başiñe* (1897:139), Thomsen'de ise *yüzke* (ilk harften sonrası şüpheli) *başıña* şeklindedir (1896:109). İlk kelimeyi Orkun *yizke* okumuş (I:44), fakat "yüzüne" şeklinde tercüme etmiştir (I: 45). (Sözlükte kelime *yüzke*'dir). Malov aynı kelimeyi şüpheli olarak *yizek* okumuş ve "öncü" anlamındaki *yezek* kelimesi ile birleştirmiştir (1951:31, 389).

Fin atlasında ilk kelimenin sadece üç harfi, Y^2, *I* ve *Z* okunabilmekte son iki harfi ise okunamamaktadır. Bundan sonra gelen *b(a)şıña* kelimesini dikkate olarak ben ikinci harfin aslında W^2 olması gerektiği kanısına varmış ve kelimeyi *yüz[(i)ñe]* şeklinde tamir etmiştim (Tekin 1968:235). Radloff atlasında üçüncü harf şüpheli bir R^2, dördüncü ve beşinci harfler ise *NG* ve *A*'dır. Radloff'un üçüncü harfi yanlış tahmin ettiği anlaşılıyor.

İbarede *b(a)şıña* kelimesinden sonra bir ayırma işareti ve $B^2IR^2T^2$ harf dizisi vardır; bundan sonrası okunamamıştır. Radloff bu diziyi *bir t......* 1897:139), Thomsen ise *birt...* şeklinde okuyup bırakmıştır. Orkun aynı yeri *bir t(egmedi?)*, Malov ise *bir (tegürmedi)* şeklinde okuyup tamir etmişlerdir. Ben de Orhon Türkçesi gramerimde burayı Malov gibi *bir [tegürmedi]* şeklinde tamamlamıştım (1968:235). Her iki şekil de yerinde ve uygun olmakla birlikte, bundan sonraki satırın başında bulunan *t(e)gdükin* kelimesini dikkate olarak bugün bu fiilin *tegmedi* olması ihtimalini daha kuvvetli buluyorum.

97) KT D 34: *t(e)gdükin türük b(e)gl(e)r koop bilir s(i)z.* Baş tarafı okunamayan bu cümleden Kül Tigin'in Çin ordusu ile yapılan bu savaşta bir veya birkaç yerinden isabet aldığı ve yaralandığı anlaşılıyor.

98) KT D 36: *opl(a)yu* "hızla, kendini tutamayarak". Bu fiil, büyük bir ihtimalle, **op* yansımasından *-la-* eki ile yapılmıştır (krş. Trk. *hopla-)*. Fiilin buradaki anlamı "yerinde duramamak, kendini tutamamak" olmalıdır. Kırgızca aynı anlamdaki *opton-* fiili, hiç şüphesiz, daha eski bir **op-la-n-* şekline gider. Bazı araştırılar bu *oplayu* kelimesini *op* "harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz" + *-layu* "gibi" olarak açıklanabileceğini ileri sürmüşlerdir (bkz. Sertkaya 1983:374). Bu izah pek kandırıcı değildir; çünkü harman döven öküzlerin hareketi ağır, hattâ çok ağır bir harekettir. Savaş sırasındaki hareket ve hücumlar ise süratli olmak zorundadır. Clauson'un *oplayu* kelimesini Osm. *ufla-* "sabırsızlık ifadesi olarak *uf* demek" fiiline bağlaması da (1972:11) kandırıcı bir izah tarzı sayılamaz.

99) KT D 36: *udş(u)ru s(a)nçdı.* Birkaç kez (iki kez) geçen bu ibaredeki ilk kelimeyi Orhon Türkçesi gramerimde *ud (a)şru* "kalça aşırı" şeklinde okumuş ve açıklamıştım. Ancak, *udlık* "uyluk" kelimesinin **ud* şeklinin tesbit edilmemiş olmasını dikkate alarak bu kelimeyi bugün **udşur-* < *ud-uş-ur-* "kovalamak, kaçıştırmak" fiilinin *-u* ekli zarf şekli olarak açıklamanın daha doğru ve isabetli olacağı kanısındayım (bkz. Clauson 1972:73).

100) KT D 37: *b(a)y(ı)rkuun(i)ñ.* Genitif ekinden önceki *-n-* ünsüzü N^2 ile yazılmıştır. Erdal'ın bu kelimeyi *Bayırku neñ* "Bayırku malı" olarak açıklamak istemesi (1979:10) kabul edilemez; çünkü Eski Türkçe metinlerde *neñ* "şey" kelimesinin böyle bir kullanılışına rastlanmamıştır. Buna karşılık, öndamaksıllaşma *(palatalisation)* örnekleri yazıtlarda pek boldur.

101) KT D 37: *otça borça.* Thomsen ikinci kelimeyi önce *bur(a)ça* okumuş (1896:110), fakat daha sonra Doğu Türkçesi ve Kırgızca *bora-* "(hava) kar fırtınasına, tipiye çevirmek" fiilini dikkate alarak bunu *borça* (veya *burça?*) olarak düzeltmiştir (1916:94, not 2). Radloff bu iki kelimeyi *otaça buraça* okumuş ve bunu "von allen Seiten", yani "her taraftan" (!) diye tercüme etmiştir (1897:141). Radloff'un bu okuyuşu ve izahı, hiç şüphesiz, tamamiyle yanlıştır. Orkun *otça borça* okuduğu ibareyi "ateş ve su gibi" diye (I, 46), Malov da aynı, şekilde okuduğu iki kelimeyi "ateş ve şarap gibi" diye çevirmiştir (1951:32, 41). Orkun'un ve Malov'un izahları da kabul edilemez, çünkü Türkçede "su" anlamında bir **bor* kelimesi olmadığı gibi, düşman ordusunun "şarap gibi" gelmesi de anlamsız, hattâ saçmadır. Clauson da *borça* kelimesini *bor* "şarap" kelimesinin eşitlik hali olarak açıklamış ve "pek fazla şarabın kargaşaya yol açacağı" gibi bir yorumda bulunmuştur (1972:357).

Bu açıklamalar içinde en akla yakın olanı, şüphesiz, Thomsen'inkidir. Doğu Türkçesi *bora-* ve Kırgızca *boro-* (< **bor-a-*) fiilerinin kökü olan **bor*'un bugün Türk dil ve lehçelerinde bulunmaması Thomsen'in görüşünü zayıflatmaz; çünkü hiçbir dil ve lehçede yaşamayan, unutulmuş, başka kök kelimeler de vardır.

102) KT D 38: *t(a)b(a)rda* "Tabaristan'da". Radloff bu kelimenin yer adı olduğunu anlayamamış ve *tab-* "bulmak" (!) fiili sanmıştır (1895:124). Thomsen bu izahı, haklı olarak, tenkit etmiş ve kelimeyi *Tabar-da* olarak açıklamıştır (1896:159, not 48). Bundan sonra gelen ve sadece ilk iki harfi okunabilen kelime de, Radloff'un sandığı gibi *ku[rıgaru]* değil, (1897:142), yine Thomsen'in isabetli olarak tahmin ettiği gibi *ko[nt(u)rt(u)m(ı)z]* "kondurduk, yerleştirdik, iskân ettik" olmalıdır (1896:159).

103) KT D 39: *k(e)ñ(e)r(e)s t(a)pa b(a)rdı.* Şimdiye kadar boy adı olduğu sanılan *Keñeres* kelimesinin yer adı olduğu Moğolistan'da yeni bulunan Tes yazıtından anlaşılmaktadır: *ol bod(u)n(u)m k(e)ñk(e)r(e)sde...*(Kuzey 10). Klyaştornıy'ın bu kelimeyi *keñ kerişdi* "widely quarrelled", yani "genişçe kavga etti" şeklinde okuyup açıklaması kabul edilemez (1985:152).

104) KT D 40: *(a)ŋt(a)g ödke ök(ü)n(ü)p.* Clauson buradaki *ökün-* fiilinin *ükün-*, yani *ük-* "yığmak" fiilinin öze dönüşlü çatısı olduğunu ileri sürmüştür (1972:111). Ona göre *antag ödke ökünüp Kül Tégınig az eren értürü ıt(tı)mız* cümlesi şöyle anlaşılmalıdır: "Thereupon collecting (our troops) we sent Kül Tegin, providing him with a few men", yani "Bunun üzerine, (kuvvetlerimizi) toplayarak, Kül Tegin'i birkaç kişi ile gönderdik". Bu izah ve bu çeviri kabul edilemez: 1. "Yığmak" anlamındaki fiil *ük-* değil, *üg-* biçimindedir (krş. Hak. *üg-*, Kırg., Kzk. vb. *üy-*, Trkm. *üv-)*; 2. bu fiilin öze dönüşlü çatısı "yığmak, toplamak" anlamında olamaz; ancak "yığılmak, toplanmak" olabilir; 3. *aŋtag ödke* "thereupon" diye anlaşılamaz; bu ibarenin anlamı "öyle (kötü, şansız) bir zamana"dır. Bundan önceki *alp er bizińe tegmiş erti* cümlesinden de anlaşılıyor ki Türkler kuvvetli bir hücuma uğramışlardır; üstelik ordunun atları da zayıf ve yiyeceksizdir. Hasılı, bu Türkler için kötü, şanssız bir zamandır. Bu kötü duruma üzülmemek, hayıflanmamak elde değildir. Türkler, onun için, böyle kendileri için elverişsiz, kötü olan bir anda hücuma uğradıkları için üzülmüşler, hayıflanmışlar, yani *ökün*'müşlerdir.

105) KT K 1: *k(a)lıs(ı)z.* Thomsen'de [.....]*in* (1896:111), Radloff'ta *tegipen* (1897:143). Fin atlasındaki harf dizisi $K^1L^1IS^2Z$'dir. Bunu takip eden kelime de *ḳop (kop)* olduğundan bu harf dizisi doğrudur. Malov (1951:32) ve Tekin de (1968:236) böyle okumuşlardır.

106) KT K 1: *(e)rür b(a)rur (e)rkli.* Bu ibaredeki *(e)rkli* kelimesini Radloff ve Malov *erikli* okumuşlar, Radloff bunu "frei, unabhängig", yani "hür, bağımsız" diye çevirmiştir (1897:163). Thomsen önce *erkli* okuduğu bu kelimeyi *erklig* yerine bir eksik yazım saymış (1897:202), daha sonra ise bunun *er-* "olmak" fiilinden *-gli* eki ile türemiş bir şekil olması gerektiği görüşüne varmıştır (1916:64, 65). Ancak, Thomsen *erikli* okuduğu bu kelimede *-gli* ekinin başındaki *g*'nin ötümsüzleşmesini izah edememiştir.

Birçok yerde "iken" anlamında olan bu kelime *erkli* okunmalı ve *i* düşmesi ile **er-igli* şeklinden getirilmelidir (Tekin 1968:180): *kiçe y(a)r(u)k b(a)t(a)r (e)rkli süń(ü)şd(ü)m* "Akşam, güneş batar iken savaştım" (Şine-Usu, D 1), *tug t(a)şık(a)r (e)rkli* "Sancak çıkar iken..." (Şine-Usu, D 5), vb. Ancak, Tunyukuk yazıtında bu *erkli* kelimesinin, beklendiği gibi, "olan" anlamında kullanıldığını görmekteyiz: *yuyka (e)rkli top(u)lg(a)lı uç(u)z (e)rm(i)ş, y(i)nçge (e)rklig üzg(e)li uç(u)z...* "İnce (yüzlü) olan(ın) delinmesi kolay imiş, (ip veya çubuk gibi) ince olan (bir şeyin de) kırılması kolay imiş..." (Tunyukuk: 13). KT yazıtındaki ve BK D 29'daki *erür barur erkli* ibaresini "gelir gider olan" yani "kendi başına buyruk olan, serbestçe karar verip hareket eden" diye çevirmek doğru olur.

Kelimedeki *g* ünsüzünün ötümsüzleşmesi **erigli*'deki *i* ünlüsünün düşmesi sonucu meydana gelmiş olmalıdır: *erigli* > **ergli* > *erkli.*

107) KT K 2: *(a)z bod(u)n y(a)gı boltı.* Son kelime Radloff metninde *WLTI*'dır. Radloff bunu önce *kaldı* okumuş, daha sonra ise *(b)oltı* şeklinde düzeltmiştir (1897:144). Fin atlasında birinci B^1 harfi çok nettir, *W*, *LT* ve *I* harfleri ise seçilebilmektedir. Kelimenin *boltı* olduğundan şüphe edilemez. Thomsen, nedense, *kaldı* şeklini tercih etmiştir (1896:111). Orkun'da da, tabiî, böyledir (I, 48).

108) KT K 3: *k(a)mş(a)g* "sarsılmış, sarsıntılı". Radloff, Thomsen ve başkaları tarafından *kamaşıg* okunan ve yanlış anlaşılan bu kelime *kamşa-* "sallanmak, hareket etmek" fiilinden (*Irk Bitig:* 16) *-g* ile yapılmış bir sıfattır (bkz. Tekin 1968:111). Kitabelerde *kamşa-* fiilinin ettirgen çatısı *adak kamşat-* "ayağı sarsılmak, sendelemek" deyiminde geçmektedir (KT K 7, BK D 30).

109) KT K 3: *bod(u)n il(i)g ik(e)gü boltụḳıŋta* "halk ve hükümdar iki gruba ayrıldığında". Radloff ilk üç kelimeyi *budun ilig-ik(li)g(i?)* tarzında (1897:144), Thomsen de *budun ilgikgi* şeklinde yanlış okumuşlar ve tabiî doğru tercüme edememişlerdir. Malov aynı ibareyi *budun iligi kegi boltukınta* şeklinde okumuş ve "halkta haset ve kin peyda olduğunda" tarzında çevirmiştir (1951:32, 42).

İkinci ve üçüncü kelime Radloff atlasında $W^2L^2G^2IK^2$. G^2, Fin atlasında ise $IL^2G^2IK^2G^2I$ şeklindedir. Bence Fin atlasındaki şekil, sonuncu harf hariç, doğrudur. Sonuncu harf aslında W^2 olmalıdır. Bu durumda bu harf dizisi *il(i)g ik(e)gü* (veya *ikigü*) okunabilir ve bütün ibare anlamlı olur (bkz. Tekin 1968:236).

Clauson benim *il(i)g* okuduğum kelimeyi *éllig* okuyor. *İlig* "hükümdar" kelimesinin bu etimolojisi doğru olmasa gerektir; çünkü kelime Uygur metinlerinde her zaman tek *l* ile yazılmıştır.

110) KT K 5: *sü [t](e)gişinde* "ordular karşı karşıya geldiğinde, yakın çatışmada". Radloff bunu keyfi olarak değiştirmiş ve *sü [ki]şisinde* gibi garip bir şekilde okumuştur (1897:145). Kelimenin *kişisinde* okunmasına imkân yoktur; çünkü Fin atlasında da açıkça görüldüğü gibi, okunamayan ilk harften sonra G^2IS^2INTA harf dizisi gelmektedir. Ayrıca, *sü kişisi* "muharip, savaşçı" gibi bir deyime başka hiçbir yerde rastlamıyoruz. Thomsen'in okuyuşu, şüphesiz, doğrudur (1896:112 ve 160, not 53).

111) KT K 5: *koş(u)lg(a)kda.* Bir yer adı olan bu kelime türlü şekiller de okunabilir. Radloff *Kuşlagak* (1897:145), Thomsen de *Kuşlıgak* şeklini tercih etmiştir (1896:112). Ben Orhon Türkçesi gramerinde *Kuş-algak* okumuştum (1968:236). Bugün ise *Koşulgak* şeklini tercih ediyor ve bu yer adının *koşul-* fiilinden *-gak* eki ile yapılmış, "iki nehrin koşulduğu, bir birine kavuştuğu yer" anlamına bir kelime olabileceğini düşünüyorum.

112) KT K 7: *k(a)mş(a)tdı.* Bu kelimeyi Radloff *kamaştı* (!), Thomsen de *kamaştdı* şeklinde okumuştur. Orkun ve Malov da Thomsen gibi okumuşlardır. Kelimenin ilk kez *kamşatdı* şeklinde okunuşu için bkz. Tekin (1968:236). Ayrıca, *adak kamşat-* deyimi için bkz. bir de Tekin 1957:373.

113) KT K 7: *toña tig(i)n yogınta.* Burada sözü edilen *Toña Tigin*, 714 yılında Beşbalık (Pei-t'ing) surları önünde pusuya düşürüp öldürülen Kapgan Kağan'ın oğlu *Toña Tigin* olmalıdır (bkz. Liu, I: 275). 684 yılında doğmuş olan Kül Tigin bu savaş sırasında 31 yaşında olduğuna göre savaş 715 yılında cereyan etmiş demektir. Bundan bir yıl önce öldürülen Toña Tigin yoğ töreni de 715'te yapılmış olmalıdır.

114) KT K 7: *(e)zg(e)nti k(a)d(ı)zde.* Lokatif ekinin *d*'si D^2 ile yazılmıştır. Bu bir yazım yanlışı değilse, kelimenin *Kadaz* veya *Kadız* değil de *Kadiz* şeklinde telâffuz edildiğini gösterir. Radloff'ta *Ezgenti Kadinde (Kadazda),* Thomsen'de de *ezgenti kadazde* şeklindedir. Malov ise *Ezgenti Kadazda* okumuştur (1951:33).

115) KT K 8: *b(a)lık(k)a b(a)s(ı)kdı* "çamura soktu, çamurlara kardı". Radloff bu ibareyi *Balık(k)a barmadı* "Şehire gitmedi" diye okuyup açıklamıştır (1897:146). Böyle bir cümlenin burada yeri olmayacağı açıktır. Thomsen'de bu ibare *ba*[....]*a ba*[..]*dı* (1896:113). İlk kelime Radloff atlasında *b(a)lık(k)a* okunabilecek şekildedir. Radloff'un *barmadı* okuduğu ikinci kelime ise Fin atlasında $B^1S^2K^1D^1I$ şeklindedir. Ne var ki ikinci ve sonuncu harfler pek açık seçik değildir. Bence bu harf dizisindeki ikinci harf ya S^2 veya S^1 harfidir, S^2 olması daha muhtemeldir. Bu takdirde bu kelime ancak *basıkdı* okunabilir ve anlamlı olur. Cümlenin ilk kez böyle okunuşu için bkz. Tekin (1968:237).

Bu izaha *basık-* fiilinin şekilce edilgen veya özedönüşlü çatı olduğu iddiası ile karşı çıkılabilir. Bu iddiaya karşı edilgenlik-ettirgenlik kavramlarının çok kere birbirine karıştığı, ettirgen çatıların edilgen çatı anlamında da kullanıldığı (örneğin *basıt-* "bastırmak", dolayısı ile de "basılmak") savunmasını ileri sürebiliriz. Ayrıca, Türkçede bir *-k* ettirgenlik veya pekiştirme ekinden de söz edilebileceği kanısındayız: *yak-* < **ya-k-* (krş. *yan-* < **ya-n-*) fiilindeki *-k-* morfemi gibi.

116) KT K 8: *(a)mga korg(a)n.* Bu kalenin adı BK D 31'de *(a)mgı* olarak geçmektedir. Ancak, bu sonuncu şekildeki *I* harfi *A* yerine bir yanlış okuma da olabilir.

117) KT K 8: *kül tig(i)n (e)b(i)g b(a)şl(a)yu (a)kıt(tı)m(ı)z.* Buradaki *(e)b(i)g* "karargâhı" kelimesini Radloff ve Thomsen *beg* "bey" okumuşlardır. Radloff son kelimeyi *akıt(t)ımız,* Thomsen ise *kıtımız* okumuştur. Radloff bütün cümleyi "Kül Tigin'i beğlerin başında gönderdik" şeklinde (1897:147), Thomsen de "Kül Tigin'i baş kumandan olarak görev yapması için gönderdik" (1924:155) tarzında çevirmiştir. Bu tercümeler doğru olamaz; çünkü bu savaşta Kül Tigin cepheye gitmemiş, *eb*'de, yani karargâhta kalmış ve buranın savunmasını üstlenmiştir. Bu gerçek bundan sonraki cümlelerden anlaşılmaktadır. Cümlenin çevirisi "Kül Tigin'i karargâh kumandanı tayin edip akın ettik" olmalıdır.

118) KT K 10: *öd t(e)ñri (a)ys(a)r.* Bu ibarenin fiili Radloff tarafından *yaşar* okunmuş ve bütün cümle "Ewig lebt (nur) der Himmel", yani "Ebediyen (ancak) Tanrı yaşar" olarak tercüme edilmiştir (1897:148). Thomsen ise bu kelimeyi *yasa-* "düzenlemek, tanzim etmek" fiilinin geniş zamanı saymış ve cümleyi "Le ciel dispose edu temps" yani "Zamanı (ömrü) Tanrı tanzim eder" tarzında çevirmiştir (1896:113). Orkun (I, 50), Malov (1951:33) ve Tekin'in (1968:210) çevirileri de bu mealde olmuştur.

İlk kez Clauson buradaki fiilin *yasa-* olamayacağını, çünkü Moğolca olan bu sözün 13. ve 14. yüzyıldan önce Türkçe metinlerde görülmediğini ileri sürmüş ve *öd teñri aysar* okuduğu ibareyi "when heaven presribes the time", yani "Tanrı zamanı (ömrü) tayin edince..." şeklinde tercüme etmiştir (1972:974). Doerfer de *öd* kelimesini *üd* okuyarak ibareyi aynı şekilde çevirmiştir (*TMEN* IV: 72). Bu düzeltme yerinde görünüyor. Çünkü: 1) *yasa-* fiili gerçekten Moğolcadır; 2) Türkçe olsa bile geniş zaman eki, iki heceli ünlü ile biten bir fiil olduğundan, *-r* değil, *-yur* olmalıydı *(yaşa-yur, yorı-yur* vb. gibi).

Söz konusu fiil, şüphe yok ki, *ay-* fiilidir. Ancak, *ay-* fiilinin buradaki anlamı "söylemek" değil, fakat "emretmek, buyurmak, hükmetmek, takdir etmek" olmalıdır. Şart eki *-sar* da burada eylemin zamanını bildiren zarf-fiil eki görevindedir.

119) KT K 11: *közde y(a)ş k(e)ls(e)r tıda... s(a)k(ı)ŋt(ı)m.* Buradaki *tıda* (< **tıd-a*) zarf-fiili Radloff, Thomsen, Orkun ve Malov tarafından yanlış okunmuş ve yanlış anlaşılmıştır. Oysa bu kelime *tıd-* "engel olmak, mani olmak" fiilinin *-a*'lı zarf şeklinden başka bir şey değildir ve cümlenin ikinci kısmındaki *y(a)ŋt(u)r-u* "döndürüp, döndürerek" zarf-fiiline paraleldir. (bkz. Tekin 1968:237, 381). Araştırıcıları şaşırtan herhalde kelime başındaki T^2 harfi olmuştur. Oysa bu, Orhon Türkçesindeki pek çok öndamaksıllaşma örneklerinden biridir (krş. *tiñla-, yagutir, katıgdi, sigun, sigıt* vb.).

120) KT K 11: *k(a)t(ı)gdı.* Bu kelimedeki zarf ekinin *d*'si gerek Radloff gerekse Fin atlasında D^2 iledir. Radloff ve Thomsen kelimeyi, buna rağmen *katıgdı* okumuşlardır.

121) KT K 12: *iş(i)yi lik(e)ñ.* Çin imparatorunun Kül Tigin'in yoğ törenine katılmak ve imparatorun taziyetlerini Bilge Kağan'a bildirmek üzere gönderdiği temsilcilerden *Lü Hiang.* Birinci kelime bu şahsın görevini belirten ve "vak'anüvis" anlamına gelen *şê-yen* ile bir ve aynı olabilir. (bkz. Lui I: 179).

122) KT K 12: *b(e)rç(i)k(e)r.* Radloff metninde $B^2R^2ÇL^2R^2$, Fin atlasında ise $B^2R^2ÇK^2R^2$ şeklindedir. Radloff'un K^2 harfini L^2 sandığı anlaşılıyor. Radloff kelimeyi *bereçiler* okumuş (1897:149) ve tabii yanlış çevirmiştir. Thomsen aynı kelimeyi *berçeker* okumuş ve doğru olarak "les Perses (?)" diye çevirmiştir (1896:114). Orkun ve Malov da aynı okuyuşu ve anlamı kabul etmişlerdir. Ben Orhon Türkçesi gramerimde kelimeyi yukarıdaki gibi fakat iki kelime halinde okumuştum: *berçik er* "Fars eri, Fars erleri". Buradaki *berçik* kelimesi Orta Farsça **Parsig, *Persig* gibi bir addan bozulma bir şekil olabilir.

123) KT K 12: *buk(a)r(a)k ul(u)ş.* Bu ibare "Buhara şehri" olarak anlaşılmalıdır: *buk(a)r(a)k ul(u)ş bod(u)n* "Buhara şehri halkı". *Ul(u)ş* kelimesi S^2 harfi ile yazılmıştır.

124) KT K 12: *n(e)k s(e)ñün, og(u)l t(a)rk(a)n.* İlk kelime Radloff atlasında N^2NG, Fin atlasında ise N^2K^2 şeklindedir. Radloff bunu ikinci kelime ile birlikte *Neñseñün* okumuş ve bütün ibareyi "Neng-sengün'ün oğlu Tarkan" diye çevirmiştir (1897:149). Thomsen ise, doğru olarak, "Neng-sengün ve Oğul Tarkan" şeklinde tercüme etmiştir (1896:114). Kül Tigin'in yoğ törenine Buhara şehri halkından iki temsilcinin geldiği kesindir. Bunlardan "general" rütbesini taşıyan birincisinin adı olan N^2K^2 harf dizisi *Nek* okunabileceği gibi, *(E)n(E)k* veya *(E)n(i)k* şeklinde de okunabilir.

125) KT K 12: *m(a)k(a)r(a)ç t(a)mg(a)çı.* İlk kelime Uygur metinlerinde *maharaç* şeklinde geçen (<Skr. *mahārāca* "yüksek hâkim veya sahip, mihrace") kelimesi ile bir ve aynı olmalıdır. Radloff'ta *Makraç* (1897:149), Thomsen'de, doğru olarak, *maqaraç* (1896:114).

126) KT K 13: *t(a)bg(a)ç k(a)g(a)n çık(a)nı ç(a)ñ s(e)ñün* "Çin imparatorunun kuzeni Çang Sengün". Bu ibaredeki *çık(a)n* "teyze oğlu, kuzen" kelimesi uzun süre anlaşılamamıştır. Radloff metninde kelimenin ikinci harfi, yanlış olarak, N^2'dir. Radloff bu nedenle kelimeyi yanlış okumuş ve unvan ve özel ad sanmıştır (1897:149). Thomsen kelimeyi doğru okumakla birlikte izah edememiş ve Çince bir unvan sanmıştır (1896:114 ve 166: not 66). Orkun bütün ibareyi "Çin hakanından Çıkan (?) ile Çang-Sengün geldi" diye çevirmiştir (I, 52). Malov da bu kelimeyi bir unvan sanmış ve "çinovnik", yani "memur, bürokrat" olarak tercüme etmiştir (1951:43, 377).

Oysa, buradaki *çıkan* kelimesi Çince bir unvan olmayıp Türkçe bir akrabalık adıdır. Kâşgarlı bu kelimeyi "teyze oğlu" diye tercüme etmiştir (I, 402). Kelime Çağatayca'da da *çıgan* olarak tesbit edilmiştir. Böylece ibare yukarıdaki gibi tercüme edilmelidir (bkz. Tekin 1968:237, 323).

İbarede adı geçen *ç(a)ng s(e)ñün* "general Çang" Çin imparatorunun Kül Tigin'in yoğ töreni için Bilge Kağan nezdine gönderdiği Çin kaynaklarında zikredilen *Çang K'ü-i* ile bir ve aynı şahıs olmalıdır (Thomsen 1896:166, not 66 ve Liu I: 179 ve II: not 995).

127) KT K-D: *koñ yılka yiti y(e)g(i)rm(i)ke* "Koyun yılında, (birinci ayın) on yedisinde". 12 Hayvanlı Türk takvimine göre tesbit edilmiş olan bu tarih 27 Şubat 731'e tekabül etmektedir (Bazin 1974:244).

128) KT K-D: *tok(u)z(u)nç (a)y y(e)ti ot(u)zka.* "(koyun yılının) dokuzuncu ay(ının) yirmi yedisinde". Bu tarih de 1 Kasım 731 tarihine tekabül etmektedir (Bazin 1974:244).

129) KT K-D: *biçin yılka yit(i)nç (a)y yiti ot(u)zka* "Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedisinde". Kül Tigin için yapılan anıt-kabirin tamamlandığı, Kül Tigin kitabesinin yazımının bittiği tarih; 21 Ağustos 732'ye tekabül etmektedir (Bazin 1974:244).

130) KT K-D: *(a)lkd[(ı)m](ı)z* "bitirdik, tamamladık". Bu kelime Radloff, Thomsen, Orkun ve Malov tarafından *alkadımız* şeklinde yanlış okunmuştur. Fiil tek heceli olup *alk-* biçimindedir (Tekin 1968:237). Bu fiilin edilgen çatısı KT G 9 = BK K 7'de geçmektedir: *(a)lk(ı)n-*.

131) KT K-D: *kül tig(i)n ö[zi] kırk (a)rtuk[ı y]iti y(a)şı[ña] boltı.* Üçüncü kelimenin W^2 yani *ö* veya *ü* ile başladığı kesindir. Radloff bu kelimeyi *ö[zı]*, Thomsen ise *ö[l(i)p]* olarak tamamlamıştır. Bu ibaredeki asıl güçlük yedinci ve sekizinci kelimelerin okunuşundadır. Yedinci kelime Radloff metninde $Y^1ŞNG$, Fin atlasında ise $Y^1ŞIK^2$ şeklindedir. Görüldüğü gibi kelime Radloff metninde bir harf eksiktir. Bu kelimenin Radloff'un okuduğu gibi *yaşıñ* olması (1897:156) gramer bakımından imkânsızdır. Öte yandan Fin atlasındaki şekil de yanlış veya eksik olmalıdır. Ben bu kelimeden sonra bir *A* harfinin bulunması gerektiği kanısındayım. O zaman bu kelime *y(a)şıña* "yaşında" okunur ve anlamlı olur. Son kelimeye gelince, bu Radloff atlasında $S^1W^1LTT^1$ şeklinde, Fin atlasında ise $B^1W^1L^1IT^1$ şeklindedir. Cümlenin son kelimesi olan bu harf dizisi *buht* veya *boht* okunabilir. Thomsen önceki kelimeyi şüpheli şekilde *yaşık*, ikinciyi de yine şüpheli olarak *bult* okumuş, ancak sayfa altına düştüğü notta her ikisinin *yaşlıg boltı* okunabileceğine de işaret etmiştir (1896:120). Fin atlasındaki harf dizisi doğru ise Yolluğ Tigin'in burada *I* harfini T^1 harfinden önce yazarak bir yanlış yaptığı düşünülebilir.

132) KT K-D: *t(a)ş [b(a)rk itgüçig].* Burada şüpheli olan *t(a)ş* kelimesinden sonrası okunamamaktadır. Cümlenin daha sonraki kısmına bakarak *(bunça bedizçig)* belki *[b(a)rk itgüçig]* şeklinde doldurulabilir.

133) KT K-D: *tuyg(u)n (e)lt(e)b(e)r.* Çin mimar, ressam ve heykeltraşlarını getiren şahsın adı ve unvanı. Radloff ve Thomsen ilk kelimeyi *toygun* okuyup bunu bir rütbe saymışlar ve ibareyi "Toygunlar ve Elteberler" şeklinde tercüme etmişlerdir (1896:120, 1897:156). Orkun (I, 53) ve Malov da ibareyi böyle anlamışlardır. Ben ilk kelimenin özel ad olması gerektiği görüşünden hareketle, Kırgızca *tuygun* "beyaz aladoğan" kelimesini de dikkate alarak, bunu *tuygun* okumuştum. Bu görüşümü hâlâ muhafaza ediyorum.

Clauson bu *tuygun* kelimesini *toygun* okuyup KT G-D'deki *taygun* ile birleştirmiş (!) ve bu kelimelerin ilk hecesinin Çince *t'ay* "büyük" kelimesi olabileceğini ileri sürmüştür (1972:568). Bu görüş kabul edilemez. Bundan sonra gelen *elteber* bir unvan olduğuna göre bundan önceki kelime kişi adı olmalıdır. Ayrıca, Çince "büyük" anlamındaki kelime kitabelerde *tay* şeklinde, yani *o* ile değil, *a* iledir *(tay-señün* gibi). İkinci olarak, *toygun*'daki *toy-* Çince *t'ay* ise *-gun* nedir? Bu izah edilmedikçe bu kelimenin Çince bir rütbe veya unvan olduğu görüşü kabul edilemez.

Clauson bu adın bulunduğu cümleyi de "... brought so many decorators, hing officials (?), and *eltebers*", yani "... bunca dekoratörleri, yüksek

memurları ve elteberleri getirdi" şeklinde yanlış tercüme etmiştir. Çünkü *tuygun elteber* cümlenin nesnesi veya nesneleri değil, öznesidir!

134) KT K-D: *k(e)lü< r> ti.* Yolluğ Tigin bu kelimedeki *r* 'yi unutmuştur.

135) KT G-D: *yig(i)rmi kün ol(u)r(u)p... bit(i)d(i)m.* Kül Tigin anıtındaki Çince kitabe 1 Ağustos 732'de yazılmış olduğuna göre Yolluğ Tigin Kül Tigin kitabesini 2-21 Ağustos 732 tarihleri arasında yazmış olmalıdır.

136) KT G-D: *bu tämka* "bu duvara". Thomsen *tämka* kelimesini *tamga* sanmış ve ibareyi "ces nobreux signes", yani "bu birçok işareti" diye çevirmişse de (1896:120), daha sonra ibareyi bundan önceki *bu t(a)şka* ile birlikte "auf diesen Stein und diesse Mauer" şeklinde doğru tercüme etmiştir (1924:159). Orkun bu düzeltmeyi dikkate almamış ve Thomsen'in ilk çevirisinde olduğu gibi *tamka* kelimesini "damga"ile karşılamıştır (I, 54).

137) KT G-D: *t(a)ygun(u)ñ(ı)zda.* Bu cümledeki *t(a)ygun* kelimesi de unvan sanılmış ve bundan sonraki $Y^2G^2D^2I$, yani *y(e)gdi* "daha iyi bir şekilde" kelimesi de anlaşılamadığından cümle yanlış tercüme edilmiştir. Radloff, ilk hecede W^1 olmadığı halde kelimeyi *toygun* okumuş ve unvan saymıştır (1897:155). Thomsen kelimeyi doğru okumuş, ancak o da bunu bir unvan sanmıştır (1896:120). Thomsen, ayrıca, bu satırdaki bazı kelimelere ayırdığı notta *taygun* kelimesinin Çince "büyük" anlamındaki *tay* kelimesi ile topluluk isimleri kuran *-gun/-gün* ekinden oluşabileceği görüşünü ileri sürmüştür (1896:177, not 84). Bu görüş kabul edilemez. çünkü Çince *tay* kelimesi eski Türkçede sadece Çince unvanların parçası olarak bulunur *(tay-señün* gibi), bağımsız bir kelime olarak kullanılmaz.

Cümlede *ogl(a)n(ı)ñ(ı)zda* kelimesi ile birlikte kullanılan bu kelimeyi ben Türkçe *tay* kelimesinin *-gun* ekli topluluk veya çokluk şekli saymış ve *taygun* kelimesinin burada mecazî olarak "tay gibi evlâtlar" anlamında kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştüm (1968:121, 377). Bu görüşümü bugün de muhafaza ediyorum.

138) KT G-D: *y(e)gdi* "daha iyi bir şekilde". Bu kelime Radloff atlasında $K^2G^2D^2A$, Fin atlasında ise $Y^2G^2D^2I$ şeklindedir. Şüphesiz Fin atlasındaki şekil doğrudur; Y^2 harfi K^2 harfine benzediğinden Radloff yanılmıştır. Bu kelime bir de BK D 36'da geçer *[(e)l(i)g] törüg y(e)gdi k(a)zg(a)nt(ı)m* "Devleti ve yasaları daha iyi bir şekilde kazandım". Thomsen bu kelimeyi *y(i)g(e)di* okumuş ve bunu *yiged-* "faire du bien" "iyileştir-

mek" fiilinin *-ı* 'li zarf şekli saymıştır (1896:146, not 20). Orkun da kelimeyi *yegedi* okumuş ve bunu zarf-fiil saymış, ama *yeged-* fiiline "yükseltmek, yüceltmek" anlamını vermiştir (IV, 138).

139) KT G-D: *t(e)ñr[ide].* R^2 harfinden sonra ve *tir(i)gd(e)kiçe* kelimesinden önce sadece iki harflik boşluk vardır. Radloff atlasında *t(e)ñri* kelimesinden sonra ayırma işareti ile sonraki kelimeye geçiliyor. Acaba *t(e)ñri : tir(i)gd(e)kiçe:* [*kılzun*] gibi bir cümle karşısında mıyız? Gabain bu cümleyi *teñr[ide] tirıgdekiçe [boltaçı siz]* şeklinde tamir etmiştir (1950:257).

140) KT G-B: *tör[t b(i)ñ] y(ı)lk[ıs]ın.* Bu ibarenin Thomsen'deki şekli şöyledir: *tür[.......]q[..]ın* (1896:120). Sayfa altına düştüğü notta Thomsen bu ibarenin *tör[tebın yıl]k[ıs]ın* şeklinde doldurulabileceğini belirtmiştir (not 4). Kitabelerin ikinci ve son çevirisinde ise bu ibareyi "viertausend Zuchtpferde", yani "dört bin yetiştirilmiş at" şeklinde çevirmiştir (1924:159). Gabain aynı ibareyi *tör[t tümen yıl]k[ıs]ın...* tarzında tamir etmiştir (1950:257).

Fin atlasında *tör*'den sonra bir harflik bir boşluk, daha sonra ise net olmayan B^2 ve W^2 harfleri vardır. Atlasta W^2 olarak tesbit edilen harf *NG* olabilir ve bu *I* harfsiz bir *b(ı)ñ* kabul edilebilir. Daha sonra net bir Y^1, net olmayan bir L^1 ve K^1 vardır. Bunlar da *y(ı)lk* şeklinde okunabilir. Atlasta K^1'den sonraki G^1 ve K^2 harfleri yanlış olmalıdır. Bunlar *I* ve S^1 ise kelime *y(ı)lk[ıs]ın* olarak tamir edilebilir. Gabain'in *tüm(e)n* kelimesi için yeterince boşluk yoktur. Ayrıca "dört tümen", yani "kırk bin yılkı" büyük bir rakamdır; "dört bin" ise normal bir sayıdır.

141) KT G-B: *(a)y(a)gma.* Thomsen bu kelimeyi okumamış, sadece *yġma* harf dizisi olarak vermiştir. Kelime Radloff metninde böyledir. Fin atlasında ise son harf *A* değil, *I*'dir.

Bence bu kelime *(a)y(a)gma* okunabilir ve "koruyan, himaye eden" diye anlaşılabilir: *aya-gma.* Thomsen ikinci tercümesinde bu kelime için "beaufsichtigen", yani "nezaret etmek, kontrol etmek, bakımını üzerine almak" fiilini kullanmıştır. Eski Türkçe *aya-* filinin bir anlamı da "korumak, kollamak"tır (krş. MK I, 271: *ol tonın ayadı* "O elbisesini korudu").

142) KT G-B: *tuyg(u)t.* Bu kelime Fin atlasında $T^1W^1Y^1G^1T^1$, Radloff metninde ise $T^1W^1Y^1G^1I$ şeklindedir. Son harfin şüpheli olduğu anlaşılıyor. Thomsen ikinci tercümesinde bu kelimeyi "Toygun (?)" şeklinde almış, yani özel ad veya unvan saymıştır. Kelimenin son harfi N^1 ise, bence bu bir kişi adıdır ve büyük bir ihtimalle KT K-D'de Çin'den sanatkârları getiren Tuygun Elteber'le aynı kişidir.

143) KT B 1: *kuur(ı)d(ı)n [s]og(u)d örti* "Batıda Soğd'lular isyan etti". Fin atlasında ikinci kelimenin sadece ilk harfi net olmayan bir S^2'dir. Bu kelime genellikle S^1 ile yazılmakta ise de burada S^2 ile de yazılmış olabilir veya bu harf aslında S^2 olduğu halde sarih olarak seçilememiştir.

Bu cümlede *ör-* "yükselmek" fiili "ayaklanmak, isyan etmek" anlamında kullanılmış olmalıdır. Yazıtlarda 700 yılındaki Tangut seferinden sonra Türklerin 701 yılında Soğdlulara karşı bir harekâta giriştikleri zikredilmiştir: *sekiz yegirmi yaşıma altı ç[ub sogdak] tapa süledim* (BK D 24-25) ve *altı çub sogdak tapa süledimiz* (KT D 31). Bu seferde Bilge Kağan 18, Kül Tigin de 17 yaşındadır. Türkler 710 veya 711'de yine "Soğdluları" düzene sokmak için Sır Derya'yı geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer etmişlerdir: *sogdak bodun iteyin tiyin yiŋçü ügüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz* (KT D 39). Bu ibarede sözü edilen Soğdlu isyanı ikinci "Soğdak seferi" olabilir. Çünkü hemen ardından *türük bilge kagan ayukıña inim kül tigınig küzedü olurtum* cümlesi geliyor.

144) KT B 1: *[(a)y]ukı[ñ]a.* Fin atlasında ilk harf N^1, ikinci harf $^{w}K^1$, üçüncü harf *I*, dördüncü harf net olarak seçilemeyen K^1 son harf de *A*'dır. Thomsen bunu şüpheli olarak *(a)nuk[.]ka* okumuştur (1896:121). Sayfa altına düştüğü notta ise "Radloff'un okuduğu gibi *yokıka* olabilir mi?" sorusunu sormuştur. Üçüncü kişi iyelik eki almış bir kelimenin datif-lokatif eki *-ka* olamayacağından her iki okuyuş da kabul edilemez. Bence Fin atlasındaki şüpheli K^1 harfi *NG* olacaktır. Kelimenin ilk harfi Radloff metninde olduğu gibi Y^1 ise bu kelime *(a)yukıña* olabilir. "Söylemek" anlamındaki *ay-* fiilinin bir anlamı da "buyurmak, hükmetmek"tir. Bundan *-uk* eki ile yapılmış *ayuk* kelimesi "hükmolunan, hükmolunmuş (ülke)" anlamına gelebilir.

145) KT B 2: *in(e)nçu.* Kelime Fin atlasında $IN^2NÇW^1$, yani *in(e)nçu* okunacak şekildedir. Türkçe *inan-* fiilinin ilk ünlüsü baştan beri böyle olabilir (krş. Mo. *ünen* "gerçek"). Bu etimoloji doğru ise burada bir başka öndamaksıllaşma örneği ile karşı karşıyayız demektir. *İnençu Apa Yargan Tarkan* Kül Tigin'in unvanıdır.

146) KT B 2: *[bı]rt(ı)m [(a)n]ı ögtürt[(ü)m.]* Fin atlasında *(a)l(ı)g* kelimesinden sonra iki harflik bir boşluk ve R^2T^2M harfleri vardır. bu ancak *[bı]rt(ı)m* "verdim" olabilir. Daha sonra net olmayan bir W^1 ve net bir *I* harfi vardır. N^1 harfi W^1 harfine benzer. Bence bu harf dizisi N^1I'dır. Bu da ancak *(a)nı* okunabilir. Daha sonra ise net olmayan şu harf dizisi vardır: $W^2G^2T^2W^2R^2T^2$. Bu harf dizisi doğru ise buradaki kelime ancak *ögtürt[(ü)m]* olabilir. Radloff ve Thomsen *ät(ı)g*'dan sonrasını okuyamamışlardır.

BİLGE KAĞAN YAZITI

BİLGE KAĞAN YAZITI

147) BK K 1: *bödke* = KT G 1: *bu ödke.* (bkz. not 3).

148) BK K 1: *(e)s(i)d* = KT G 1: *(e)şidg(i)l.* Her ikisi de S² ile.

149) BK K 2: *tugs(ı)kına* = KT G 2: *tugs(ı)k(k)a* (bkz. not 7).

150) BK K 2: *(i)çr(e)ki* = KT G 2: *içr(e)ki.* Kelime başındaki *i* ünlüsünün kurala aykırı olarak yazılmadığı diğer örnekler için bkz. Tekin 1968, 31: *(i)lg(e)rü* (KT D 21), *öz (i)çi* (Tı D 4), *(e)ñ (i)lki* (KT D 32) vb.

151) BK K 3: *yinçü* = KT G 4: *y(e)nçü*

152) BK K 3: *yir b(a)y(ı)rkuu* = KT G 4: *y(e)r b(a)y(ı)rkuu.*

153) BK K 3: *y(e)rine* = KT G 4: *yirine.*

154) BK K 3: *yış* = KT G 4: *yış.* Bu kelime her iki yazıtta daima *Y²* ile yazılmıştır. Bu yazım kelimedeki art *ı* ünlüsünün *y* ve *ş* gibi inceltici ünsüzlerin arasında erken öndamaksıllaşmaya uğramış olduğunu gösterir (krş. Alt. *yış*, Şor *çış* "ormanlı dağ", Hak. *çıs* "sık orman" vb.). Bu kelime Yakutçada *i* iledir: *sis* "dağ ormanı, dağlık yerdeki orman" < **yış.*

155) BK K 3: *küm(ü)s* = KT G 5: *küm(ü)ş.*

156) BK K 3: *(e)şg[(i)ti]* = KT G: *işg(i)ti* (bkz. not 10).

157) BK K 4: *süç(i)g* = KT G 5: *süçig.* KT'deki yazılış kurala uygundur.

158) BK K 4: *(a)ñ(ı)g bil(i)g(i)n* = KT G 5: *(a)ñ(ı)g bil(i)g* (bkz. not 14).

159) BK K 5: *süç(i)g* = KT G 6: *süçig.*

160) BK K: *ük(ü)ş* = KT G 6: *ükküs.*

161) BK K 5: *tög(ü)ltün* = KT G 6: *tög(ü)lt(ü)n* (bkz. not 17).

162) BK K 6: *ötük(e)n* = KT G: *ötük(e)n.*

163) BK K 6: *āçs(a)r.* = KT G 8 : *āçıs(ı)k.* BK'daki şekil doğrudur (bkz. not 22).

164) BK K 6: *üç(ü)n* = KT G 9: *üçün.* BK'daki şekil yazım kurallarına daha uygun ise de KT'deki tam yazım ikinci hece ünlüsünün uzun olduğunu da gösteriyor olabilir (krş. Trkm. *üçin* "için" < **üçün).*

165) BK K 7: *kyubr(a)l(tı)m* = KT G 10: *kyubr(a)td(ı)m*. BK'daki şekil kelimede *lt* < *td* benzeşmesi olduğunu gösterir (bkz. not 23).

166) BK K 7: *ük(ü)ş* = KT G 10: *ükük*.

167) BK K 9: *n(e)nçe* "nice, pek çok" *Ne* zamirinin eşitlik hali. *Bunça, ança* gibi şekillerin etkisi ile meydana gelmiş. Orhon Türkçesi dışında *neçe, niçe*.

168) BK K 10: *kızın* "kızını". Her iki yazıtta 3. kişi iyelik ekinden sonraki akuzatif eki *-n* genellikle N^2 ile yazılır. Bu yazım 3. kişi iyelik ekinin Orhon Türkçesinde henüz uyuma girmemiş olduğunu gösterir. Bu kelime gibi uyumlu örnekler birkaç tanedir: *(a)ltunın, (a)gışın, b(a)r(ı)mın* (KT G-B). Şine-Usu kitabesinde 3. kişi iyelik eki uyuma girer: *b(a)r(ı)mın, b(a)rkın, k(a)tunın* (D 2, 3, 5), vb. (bkz. Tekin 1968:61).

169) BK K 11: *kırg(a)gl(ı)g kyut(a)yin kinl(i)g (e)şg[(i)tis]in*. İlk kelime için krş. MK II, 288: *kırgag* "elbisenin yanı ve kenarı". Bu kelime "kenar, kıyı" anlamındaki *kırıg* kelimesinden türemiş bir **kırga-* "kenar yapmak" fiilinden *-g* ile isim olabilir. *Kinl(i)g* kelimesine gelince, bu kelime evvelce *(e)kinl(i)g* okunmuş ve buradaki *(e)kin* bildiğimiz *ekin* kelimesi sanılmıştır. Thomsen bunu "graine", yani "hububat" diye çevirmiştir. (1896:132). Ancak bundan sonraki kelime MK'daki *eşgürti* ve Uygur metinlerindeki *eşgirti* "işlemeli ipek kumaş" kelimesi ile bir ve aynıdır. Ayrıca, *ekin* kelimesi *i*'siz, yani K^2N^2 şeklinde yazılmalıydı. Bu kelime, Clauson'un tahmin ettiği gibi *kin* "misk" olmalıdır. Böylece *kinl(i)g (e)şg(i)ti* "misk kokulu işlemeli ipek kumaş" diye anlaşılabilir.

170) BK K 13-14: *bu b(e)gl(e)r(i)g[.............]b(u)nd[a.........]*. Radloff, Thomsen ve başkaları tarafından doldurmayan bu kısımlar burada önerdiğimiz şekilde doldurulabilir. İbarenin...]*b(u)nd[a.......]* kısmını Orhon Türkçesi gramerimde *[su]b(u)nd[a (a)dr(ı)lm(a)s(a)r]* şeklinde tamir etmiştim (1968:247).

171) BK K 14: *türük [bod(u)n]*. İlk kelime Thomsen'de *tı*[--] şeklindedir (1896:132). Radloff metninde ise kelime $T^2W^2R^{2w}K^2$, yani *türük*'tür.

172) BK K 14: *kirt(e)çi s(e)n*. Thomsen'de *kört(e)çis(e)n* (1896:133). Ancak, Thomsen ilk iki harfin altına birer soru işareti koymuştur. Kelime Radloff metninde açık olarak *kirt(e)çi s(e)n*'dir. Radloff da böyle okunmuştur (1897:154).

173) BK K 14: *y(a)r(a)t(ı)d(dı)m*. Fin atlasında Y^1R^1.. *M*, Radloff'ta Y^1R^1. D^1M. Radloff kelimeyi *yartıtım* (!), Thomsen *y(a)r(a)td(ı)m* okumuşlardır. Bence fiil ettirgen olmalıdır, çünkü Kül Tigin'in anıt-kabrini Bilge Kağan inşa etmemiş, fakat Çinli mimarlara inşa ettirmiştir. *Yaratıt-* fiili Şine-Usu kitabesinde geçer: *y(a)r(a)t(ı)td(ı)m* (D 8, 9, 10).

174) BK K 15: *tokıtd(ı)m biti(t)d(i)m*. Thomsen'de *b(e)ñgü t(a)ş* ibaresinden sonrası yoktur. Radloff metninde ise yukarıdaki iki kelime bulunmaktadır. Son kelimeyi önceki satırdaki *y(a)r(a)t(ı)d(dı)m* ile karşılaştırınız.

175) BK K 15: *bu[nı kör(ü)p (a)nça bil(i)ñ ol] t(a)ş b(a)rkin...* Thomsen'de yok. Radloff metnindeki *bu...* ile *t(a)ş b(a)rkin* ibaresi arasındaki boşluk yukarıdaki şekilde doldurulabilir.

176) BK D 1: *t(e)ñri t(e)g t(e)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş türük bilge k(a)g(a)n*. Bilge Kağan'ın küçük oğlu Bilge Kutluğ Kağan'ın (734-741) unvanı. Thomsen bunun Çin kaynaklarının *İ-yan* adı ile kaydettikleri Bilge Kağan'ın oğlu ve halefinin unvanı saymışsa da (1924:128), bence bu görüşünde yanılmıştır.

Bilge Kağan'ın halefi hakkında Çin kaynaklarında verilen bilgiler karışık, hattâ bazan çelişkilidir. Bazı kaynaklar Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Göktürk tahtına oğlu *İ-yan* Kağan'ın geçtiğini, ama onun kısa bir süre sonra öldüğünü ve yerine kardeşi *Teng-li* (Teñri) Kağan'ın geçtiğini kaydeder (Liu II, 622). Bazı kaynaklar ise *İ-yan*'dan hiç söz etmeyip Bilge Kağan'dan sonra oğlu *Teng-li*'nin kağan olduğunu yazarlar. Çin kaynaklarında verilen bütün bilgileri tercüme edip inceleyen Liu Mau-Tsai şu sonuçları varıyor: *İ-yan* kağan ile *Teng-li* kağan iki ayrı şahıstırlar; *İ-yan,* Bilge Kağan'ın, *Teng-li* de *İ-yan*'ın halefidir. (Liu II, 623); *İ-yan,* Bilge Kağan'ın büyük oğlu, pek kısa bir süre kağanlık yapmış ve ölmüş, ölümünden sonra da Bilge Kağan'ın küçük oğlu *Teng-li (Teñri)* tahta geçmiştir (Liu II, 628).

Liu Mau-Tsai'ın görüşüne katılmamak mümkün değildir. Onun da belirttiği gibi bu konuda en doğru ve en güvenilir bilgi *K'ang Hi-sin*'in mezar kitabesinde verilen bilgi olmalıdır: "(Bilge Kağan'ın ölümünden sonra) devlet büyükleri onun oğlu *İ-yan*'ı kağan yaptılar. *(İ-yan)* kısa bir süre sonra hastalandı ve öldü. Sonra onun kardeşini *Teng-li* Kağan yaptılar" (Liu II, 622). Aynı bilgi *Kiu-t'ang-şu*'da da şöyle verilmiştir: "Ölümünden sonra halkı oğlu *İ-yan*'ı kağan yaptılar. İmparator, müzakerelerde bulunmak, taziyetlerini bildirmek ve aynı zamanda onu kağan tayin etmek üzere *Tsung-çeng-k'ing* ve *Li Ts'üan*'ı *İ-yan*'a gönderdi. Müteveffa

(Bilge Kağan) için, İmparator mezar kitabesi ve tapınak yaptırttı. İmparator ayrıca, (Çince) kitabeyi yazdırmak için vak'anüvis *Li Yung*'u gönderdi. Kısa bir süre sonra *İ-yan* Kağan hastalandı ve öldü. Sonra onun kardeşini *Teng-li* Kağan yaptılar" (Liu I, 179). *Tse-çit'ung-kien*'de verilen bilgiler de bunları doğrulamaktadır: "(Bilge'nin ölümünden sonra) oğlu *İ-yan* tahta geçti. (fakat) kısa bir süre sonra öldü. Küçük kardeşi *Teng-li* Kağan tahta geçti" (Liu II, 622).

Bu bilgiler Pelliot'nun *İ-yan* Kağan ile *Teñri* Kağan'ın aynı şahıs olduğu yolundaki görüş ve kanısını (*T'oung Pao*, XXVI, 229-46) çürütmektedir.

Bundan sonra Bilge Kağan kitabesini yazdırıp diktiren kağanın kimliği sorunu ortaya çıkıyor. Kitabeyi kısa bir süre kağan olup ölen *İ-yan* Kağanmı, yoksa onun kardeşi ve halefi ve halefi Teñri Kağan mı diktirmiştir? Bu sorunun cevabı da zor olmayacaktır. Çin kaynakları Teñri Kağan'ın sekiz yıl kağanlık yaptığını ve 741'de öldüğünü kaydediyorlar. Bu durumda Teñri Kağan 734'te tahta çıkmış demektir. Bilge Kağan 25 Kasım 734 tarihinde öldüğüne göre (Bazin 1974:244), büyük oğlu *İ-yan* birkaç ay kağanlık yapmış ve yerine kardeşi Teñri Kağan geçmiştir. Bilge Kağan'ın yoğ töreni 22 Haziran 735 tarihinde yapılmış olduğuna göre de kitabeyi yazdırtan ve diktiren Teñri Kağan'dır. Başka bir deyişle, kitabe yazıldığında *İ-yan* Kağan ölmüş bulunuyordu. Bu husus Bilge Kağan kitabesinde şöyle ifade edilmektedir: *ul(u)g ogl(u)m (a)gr(ı)p yok bolça kuug s(e)ñün(ü)g b(a)lb(a)l tike birt(i)m* "Büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku Sengün'ü balbal (olarak) dikiverdim" (G 9). Ancak bu cümle bir sorun daha ortaya atıyor: Bilge Kağan'ın büyük oğlu *İ-yan* kendisinden önce ölmüş ise nasıl birkaç ay için de olsa Göktürk tahtına geçebilmiştir? Bence bu sorun şöyle çözülebilir: Birkaç ay kağanlık yaptıktan sonra hastalanıp ölen ağabeyi *İ-yan*'ın ölümünü Teñri Kağan kendi ağzından değil de babası Bilge Kağan ağzından hikâye etmeği daha uygun bulmuştur. Esasen kitabede bundan sonra Bilge Kağan'ın ağzından iki cümle daha vardır. Ondan sonra Teñri Kağan konuşmaktadır.

177) BK D 1: [*(a)l*]*tı sir* "Altı Sir". Uzunca bir boşluktan sonra gelen $T^1IS^2IR^2$ harf grubunu Thomsen [....]*tısı (e)r* okumuş ve tercüme etmemiştir (1896:122). Radloff da bu harf grubunu Thomsen gibi okumuş ve *er* kelimesini "muji", yani "adamları" diye çevirmiştir (1897:15). Malov da Radloff'u tekrarlamakla yetinmiştir (1959:16). Bence, Göktürk konfederasyonuna bağlı boyların adlarının zikredildiği bu ibarede [...]T^1I harfleri

(a)ltı kelimesinin son iki harfi, S^2IR^2 harf dizisi de Ikinci Göktürk Kağanlığının esas kitlesini oluşturan kabile federasyonunun adı olan *Sir*'dir. *Sir* adı, bilindiği gibi, Tunyukuk kitabesinde iki kez geçer: *k(a)pg(a)n k(a)g(a)n türük sir bod(u)n* "Kapgan Kağan'ın Türk Sir halkı", *türük bilge k(a)g(a)n türük sir bod(u)n(u)g og(u)z bod(u)n(u)g ig(i)dü ol(u)rur* "Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını (ve) Oğuz halkını besleyerek hüküm sürüyor" (TII K 3).

Bilge Kağan Kitabesinde [*(a)l*]*tı sir* adı ile anılan ve altı boydan ibaret olan bu kabile federasyonu Çin kaynaklarında *T'ie-lê* adı ile zikredilen federasyon olmalıdır. Altı kabileden oluşan *T'ie-lê* federasyonuna şu kabileler dahildi: *Huy-ho* (Uygur), *Pa-ye-ku* (Bayırku), *A-tie* (Ediz), *T'ung-lo* (Tuñra), *P'u-ku* (= Bugu?), *Po-si* veya *Si* (= Sir?).

178) BK D 1: *(e)ki (e)d(i)z k(e)r(e)kül(ü)g*. Thomsen iki ayırma işareti arasında birlikte yazılan bu üç kelimeyi *(i)ki (e)d(i)zk(e)r kül(i)g* şeklinde okumuş ve bunu "les vailants nobles", yani "cesurlar ve soylular" diye tercüme etmiştir (1896:122). Bu ibare hakkındaki dipnotunda ise bu okuyuş ve çeviriden pek az emin olduğunu belirtmiştir (178, not 85). Bununla beraber, Thomsen, bu ibaredeki *ediz*'in Kül Tigin kitabesinde geçen (K 5) *Ediz* kavim adı ile bir ve aynı olabileceğini düşünmüştür.

Oğuz kabilelerinden birinin adı olan *Ediz* kelimesi Kemçik Cirgak kitabesinde de geçer: *(e)d(i)z (e)l ur(u)g(ı)n... (a)rt(ı)mga (e)lt(ı)m* "Ediz halkı boylarını... ardıma aldım" (Kemçik Cirgak, b-5).

(E)ki (E)d(i)z kavim adından sonraki harf grubu ise *k(e)r(e)kül(ü)g* "çadırlı" sıfatından başka bir şey olamaz kanısındayım. "Çadır" anlamındaki *kerekü* kelimesi *Irk Bitig*'de geçer: *k(e)rekü içi ne t(e)g ol* "Çadır(ı)n içi nasıldır?" (IB, XVIII). Uygur metinlerinde *evig barkıg kereküg* tarzında daha çok "çadır" anlamında geçen bu kelime MK'da da "ḥibā", yani "çadır" kelimesi ile karşılanmıştır. Aynı kelime bugünkü dil ve lehçelerde *kerege* şeklinde ve daha çok "çadırın ağaç kafesi, çadır kafesi" anlamı ile yaşamaktadır: Kırg., Kzk., Kklp., Alt. *kerege*, Tat., Bşk. *kirege*, Trkm. *gerege* vb.

Yazıtta kağanın adları geçen "göçebe" Türk boy ve beylerine "çadırlı" anlamındaki *kereküüg* sıfatını kullanarak hitap etmesi doğaldır.

179) BK D 2: [*ö*]*g(i)r(i)p* "sevinip". Radloff metninde bundan önceki *bod(u)n* kelimesinin ilk üç harfinden sonra üç harflik bir boşluk vardır. Bundan sonra da G^2R^2P harf dizisi ile ayırma işareti bulunmaktadır. Fin atlasında da okunamayan ilk harften sonra G^2R^2P harfleri vardır. Thom-

sen bu kelimeyi önce *(e)g(i)r(i)p* okumuş ve bunu *egir-* "evirmek, çevirmek" fiili sanmışsa da (1896:122 ve 161, not 55), daha sonra bu kelimeyi *[ö]g(i)r(i)p* "sevinip" olarak düzeltmiştir (1916:74). Bu düzeltmenin farkında olmayan Orkun, Thomsen'in ilk okuyuşunu ve çevirisini tekrarlamıştır. Malov ise, Thomsen'in düzeltmesini dikkate alarak, kelimeyi *ögirip* okumuş ve "sevinip" diye tercüme etmiştir (1959:11, 101).

180) BK D 2: *toñ(ı)tm(ı)ş*. Bu kelime Radloff metninde yanlış olarak $T^1 W^1 S^2 T^1 MŞ$ şeklindedir. Fin atlasında ise, doğru olarak, $T^1 W^1 NGT^1 MŞ$'tır. Thomsen kelimeyi *toñt(a)m(ı)ş* okumuş, *tokt(a)m(ı)ş* olabileceğini de kaydetmiştir (1896:122, not 1). Daha sonra da bu kelimenin daha çok *toktamış* "durmuş, sabit, bir karar" olabileceği görüşünü benimsemiştir (1916:74-75, not 2). Orkun kelimeyi *toñtamış* okumuş ve "aşağıya eğilmiş" diye çevirmiştir (I, 60). Malov da aynı kelimeyi *toktamış* okumuş ve "spokoynıy", yani "sakin" diye çevirmiştir (1959:11, 16, 104). Tekin de bu kelimeyi *toñtamış* okumuş ve bunu "down-looking", yani "aşağıya bakan, aşağıya dönük" diye tercüme etmiştir (1968:275).

Bu kelime için en doğru okuma teklifini Clauson yapmıştır. Ona göre bu fiil MK'daki *töñit-* "eğilmek, aşağı inmek" fiilinin art ünlülü türü olmalı ve *toñıt-* okunmalıdır (1972:518). Uygurca *toñtarıl-* "baş aşağı gelmek/getirilmek" fiili bu *toñıt-* fiilinden gelmedir: *toñıt-ar-ı-l-*.

180) BK D 3: *(ı)şt(e)mi* = KT D 1: *işt(e)mi*. Her ikisi de S^2 ile.

181) BK D 4: *kök türük̮ iti (a)nça ol(u)rur (e)rm(i)ş* = KT D 3: *kök türük̮ (a)nça ol(u)rur (e)rm(i)ş*. BK'daki *iti*'li şekil doğrudur, çünkü bu cümlenin öznesi *Kök Türük̮* değil, ilk Göktürk kağanlarıdır.

182) BK D 4: *tutm(ı)ş* = KT D 3: *tutm(ı)s*^{2}.

183) BK D 5: *çöl(lü)g il* = KT D 4: *çöl(lü)g (e)l*.

184) BK D 5: *sıgtam(ı)ş yoglam(ı)ş* = KT D 4: *sıgtam(ı)s*^{2} *yoglam(ı)s*^{2}. Fiil gövdesi sonundaki *a* ünlüsü bir de şu örneklerde yazılmıştır: *t(a)plam(a)dı* (BK D 35), *unam(a)ñ* (TI K 11). Bu yazımın sözkonusu ünlülerin uzun olduğunu gösterdiği yolundaki görüşümden (bkz. Tekin 1968: 67-68 ve devamı) vazgeçiyorum. Bunları tam yazım örnekleri saymak daha doğru olacaktır.

185) BK D 5: *bolm(ı)ş* = KT D 5: *bolm(ı)s*^{2}.

186) BK D 6: *ol(u)rm(ı)ş* = KT D 5: *ol(u)rm(ı)s*^{2}.

187) BK D 6: *bil(i)gs(i)z (e)rm(i)s*^{2} *(e)r(i)nç* = KT D 5: *bil(i)gs(i)z (e)r(i)nç*. BK'daki *ermiş*'li şekil doğrudur.

188) BK D 6: *kürl(ü)gin [üç(ü)n]* = KT D 6: *kürl(ü)g üçün*. BK'daki *kürl(ü)gin* şekli doğrudur.

189) BK D 7: *yoñ(a)şurtuk̮in üç(ü)n* = KT D 6: *yoñ(a)şurtuk̮in üçün*. BK'daki *üç(ü)n* şekli yazım kurallarına daha uygun ise de KT'deki şekil ikinci hecedeki *ü* ünlüsünün uzunluğunu gösteriyor olabilir (krş. Trkm. *üçin*). Bu kelime KT'de genellikle böyle yazılmıştır.

190) BK D 7: *il(le)dük̮* = KT D 6: *ill(e)dük̮*.

191) BK D 7: *ıdm(ı)ş* = KT D 6: *ıdm(ı)s*^{2}. Bir de bundan sonraki cümlede.

192) BK D 7: *(e)ş(i)l(i)k* = KT D 7: *(e)şil(i)k*. Her ikisi de S^2 ile. (bkz. not 49). İkinci hecedeki *i* ünlüsünün yazımı için krş. *(e)ş(i)d* (BK K 1) = *(e)şidg(i)l* (KT G 1).

193) BK D 8: *t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka* < *t(e)gi* >. Yolluğ Tigin *t(e)gi* kelimesini unutmuştur.

194) BK D 9: *birtük̮(ke)rü* = KT D 10: *birtük̮g(e)rü*. Thomsen bu kelimeyi *birtükrü* okumuştur (1896:100). KT'deki paralel şekil bunun *birtük̮kerü* yerine bir eksik yazım veya tasarruflu yazım olduğunu göstermektedir. Çift ünsüzün tek harfle gösterilmesi, bilindiği gibi, pek çok örnekleri olan bir yazım kuralıdır. Benim okuyuşuma karşı çıkan Hovdhaugen bir *kk* < *kg* benzeşmesi için başka örnek bulunmadığını belirtmiştir (1974:68). Yazıtlarda *kk* < *kg* benzeşmesi için başka örnek yok ise de *k̮k̮* < *k̮g* benzeşmesi için örnek vardır: *yok(k̮)aru*. Bu kelime şüphesiz ki daha eski bir **yokgaru* şekline gider.

195) BK D 10: *türük̮ t(e)ñrisi* < *türük* > *ıduk yiri subı*. KT'deki paralel ibare böyledir. Yolluğ Tigin'in ikinci *türük̮* kelimesini unuttuğu anlaşılıyor.

196) BK D 10: *köl(ü)rti (e)r(i)nç* = KT D 11: *köl(ü)rm(i)ş (e)r(i)nç*. Burada anlatılan olay için tanık olunmayan *-miş*'li geçmiş zaman daha uygun düşerdi.

197) BK D 14: *k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n uçduk̮da öz(ü)m s(e)k(i)z y(a)şda k(a)lt(ı)m*. Bu cümle KT'de yoktur.

198) BK D 14: *yiçe itdi yiçe ig(i)t(t)i* = KT D 16: *yiçe itdi ig(i)t(t)i*. BK'daki şekil ifade bakımından daha kuvvetlidir.

Buradaki *yiçe* kelimesi farklı şekillerde anlaşılmıştır. Radloff bunu, KT'deki tekrarlı kullanılışından ötürü olacak, tekrarlı bağlama edatı sanmış (1897:173) ve ibareyi "düzene soktu ve yüceltti" şeklinde yanlış çevirmiştir (1897:134). Thomsen ikinci çevirisinde *yiçe* kelimesini "yeniden, yeni baştan" diye çevirmiştir (1924:147). Orkun bu kelimeyi Türkçe *yüce* ile birleştirmiş (!) ve ibareyi "yüce etti, doğrulttu" şeklinde tercüme etmiştir (I, 37). Malov (1951:38, 387) ve Tekin (1968:161, 266) *yiçe* kelimesini, Thomsen gibi, "tekrar, yeniden" anlamında zarf kabul etmişlerdir. Sözlüğünde bu kelime üzerinde duran Clauson bunun *yiçe* veya *eyiçe* (!) olabileceğini, en uygun anlamının da "as before, as prevously", yani "önceki gibi, evvelce olduğu gibi" olduğunu ileri sürmüştür (1972:882). Bu kelimedeki *-çe* Clauson'a göre eşitlik ekidir.

Bu kelime (*yiçe*, **eyice* değil!) Şine-Usu yazıtında iki kez geçmektedir: *udu k(e)l(i)ñ tid(i)m, kod(u)p b(a)rd(ı)m, k(e)lm(e)di; yiçe irt(i)m*" (Bana) tabi olun dedim, bırakıp gittim, gelmediler; tekrar vardım" (D 2-3), *y(a)na iç(i)k, ölm(e)çi y(ı)tm(e)çi s(e)n tid(i)m; yiçe iş(i)g küç(ü)g birg(i)l tid(i)m* "Yine (bana) tabi ol, ölmeyecek (ve) yitmeyeceksin dedim; yeniden (bana) hizmet et dedim" (d 5). Bu örneklerden anlaşılacağı gibi, *yiçe* kelimesi "tekrar, yeniden" anlamında bir zarftır. Bu kelimeyi "noch einmal", yani "bir kez daha" diye çeviren Ramstedt onu aynı anlamdaki Mo. *çiçi* ile karşılaştırmıştır (1913:49).

199) BK D 14: *ol(u)rtuk(k)a*. Bkz. not 60.

200) BK D 15: *tört y(e)g(i)rmi y(a)ş(ı)mka t(a)rduş bod(u)n üze ş(a)d ol(u)rt(u)m*. Bilge Kağan 684'te doğmuş olduğuna göre Şad unvanını 697'de almıştır.

201) BK D 19: *k(e)m (a)rt(a)tı ud(a)çı [(e)rt]i*. Metnin bu şekilde tamiri için bkz. not 70.

202) BK D 19: *türük bod(u)n (e)rt(i)n ökün* "Türk halkı, (gel) vazgeç (ve) pişmanlık duy!". Bu cümledeki üçüncü kelime atlaslarda R^2T^2Z şeklindedir. Radloff kelimeyi *ertiz* okumuş ve "itaatkâr" (?) olarak çevirmiştir (1897:136). Thomsen *(e)rt(.)z* şeklinde okuduğu bu kelimeyi önce tercüme etmeden bırakmış, daha sonra ise bütün ibareyi "Türkisches Volk! zittre und geh in dich!", yani "(Ey) Türk halkı! titre ve kendine dön!" diye çevirmiştir (1924:149). Orkun'un cümleyi çevirisi de şöyledir: "Ey Türk kavmi kendine dön!" (I, 40). Ben Orhon Türkçesi gramerimde kelimeyi *ertin* okumuş ve bunu *ökün-* fiili ile eşanlamlı bir **ertin-* fiilinin emir şekli saymıştım (1968:234, 329). Bugün ise bu kelimeyi "vazgeçmek" anlamında *er-tin-* (<*ert-i-n-*) kabul etmenin metne daha uygun olacağı kanısındayım. Eski Türkçe *ert-* fiilinin eşanlamlısı olan *keç-* fiili Türk dillerinde "vazgeçmek" anlamında kullanılır: Kırg. *keçtim baydın kızınan* "Vazgeçtim zenginin kızından", *akıñdan keç* "hakkından vazgeç", vb. gibi. Bilge Kağan burada Türk halkına kötü huylarından vazgeçmesini ve şimdiye kadar yaptıklarından pişmanlık duymasını istediğine göre "vazgeçmek" anlamındaki *ertin-* fiili metne veya bağlama uygun düşmektedir.

203) BK D 24: *y(e)ti y(e)g(i)rmi y(a)ş(ı)ma*, yani 700 yılında.

204) BK D 24: *s(e)k(i)z y(e)g(i)rmi y(a)ş(ı)ma*, yani 701 yılında.

205) BK D 25: *k(a)l(ı)ñ[...] (e)b(i)rü k(e)lürt(ü)m*. Buradaki *(e)b(i)rü* "çevirip, döndürüp" kelimesini Radloff (1897:138) ve Thomsen (1896:123) *ebrü* okumuşlar. Radloff *ebrü* kelimesini *eb-rü* "eve doğru, eve" şeklinde anlamış ve öyle çevirmiştir. Thomsen, Orkun ve Malov da kelimeyi böyle anlamış ve yorumlamışlardır. Bu izah şüphesiz ki yanlıştır; çünkü Eski Türkçede bağımsız bir *-ru/-rü* yönelme eki yoktur. Bu ek ancak datif eki üzerine gelir. Bu nedenle Ramstedt'in Şine-Usu, G 4'teki $B^2MR^2W^2$ harf dizisini *ebimrü* şeklinde okuması da yanlıştır; bu kelime *ebimerü* şeklinde okunmalı ve açıklanmalıdır. Radloff ve başkalarının *ebrü* okudukları kelime de yukarıdaki gibi okunmalı ve *ebir-ü* şeklinde anlaşılmalıdır. (bkz. Tekin 1968:243).

206) BK D 25: *(e)ki ot(u)z y(a)ş(ı)ma*, yani 705 yılında.

207) BK D 26: *(a)ltı ot(u)z y(a)ş(ı)ma*, yani 709 yılında.

208) BK D 28: *y(e)ti ot(u)z y(a)ş(ı)ma*, yani 710 yılında.

209) BK D 28: *ot(u)z y(a)ş(ı)ma*, yani 714 yılında.

210) BK D 28: *ok(ı)g(a)lı*. Radloff *ukgalı* (1897:140), Thomsen *ok(ı)glı* (1896:124), Orkun *ok(ı)glı* (I, 62), Malov *ukgalı* (1959:17), Tekin *okıgalı* (1968:244). Kelime *okı-galı* olmalıdır; çünkü bundan sonraki cümlede Beş Balık şehrinin bu nedenle, yani Bilge Kağan'ı ve ordusunu "davet ettikleri" için (tahribattan) kurtulduğu ifade ediliyor.

211) BK D 29: *ödüñ[e]* "ödüne, öd kesesine". Bu erken ötümlüleşme şaşırtıcıdır. Başka bir erken ötümlüleşme örneği MK I, 31'deki Oğuzca *üd* "delik" kelimesidir.

212) BK D 30: *yüz(ü)ti* "yüzdürerek". Radloff *yüzti (yüziti?)*, Thomsen *yüz(?)ti* (1896:124), Orkun *yüz(e)ti* (I, 62), Malov *yüzti (yüziti)* (1959:17) Tekin *yüzüti* (1968:244).

213) BK D 31: *toñra yılp(a)gutı bir ug(u)ş(u)g* = KT K 7: *toñra bir ug(u)ş (a)lp(a)gu on (e)r(i)g.* KT'deki *alpagu* kelimesi **alpa-* fiilinden *-gu* ile isim olarak açıklanabilir (krş. *uruñu* < *urun-gu*). BK'daki *-t*'li şekil bu kelimenin çokluk şekli olmalıdır. Söz başındaki *a-* ünlüsünün Orhon Türkçesinde *ı-/yı-* ile nöbetleştiği anlaşılıyor (bkz. Tekin 1968:70). Türkçede böyle bir nöbetleşmenin varlığı başka örneklerle de kanıtlanabilir: Çağ. *aldara-* "acele etmek", Kırg. *aldıra-*, Trkm. *alcıra-* aynı ~ Trkm. *yıldam* "hızlı, sür'atli", Kzk. *jıldam,* Kırg. *cıldam,* Çağ., Doğu Trk. *ıldam* vb. Clauson'un *yılpagut* kelimesindeki *yı-* *(Y^2I-)* harflerinin yazım yanlışı olduğu yolundaki iddiası (1972:128) kabul edilemez.

214) BK D 32: *(e)kin sü* "ikinci ordu". Buradaki *(e)kin, (e)kinti* yerine bir yazım yanlışı olmalıdır.

215) BK D 33: *in(i)l(i)gü. İni* kelimesinin beraberlik (comitative) hali olan kelimeyi Radloff *eniligü* okumuş (1897:142) ve bunu *enlig-* "streben, wünschen" (çalışmak, arzu etmek) gibi bir fiilin (!) zarf şekli saymıştır (1897:162). Thomsen ise *inilıgü* okuduğu bu kelimeyi *inilig* "kardeşli" kelimesinin zarf şekli gibi görmüş (1896:181, not 98) ve *men inilıgü* ibaresini "de concert avec mon frère cadet", yani "kardeşimle iş birliği yaparak" şeklinde çevirmiştir (1896:125-126). Ne var ki Thomsen ikinci çevirisinde bu kelimeyi tercüme etmeden bırakmıştır. Malov, Radloff'u takip ederek *inilıgü*'yü *inilig-* "sil'no jelat'" (şiddetle arzu etmek) fiilinin (!) zarf şekli saymıştır (1959:94).

Ben Orhon Türkçesi gramerimde bu kelime ile BK D 41'deki *(e)ki üç kişil(i)gü* "iki üç kişi ile beraber" ibaresinde geçen *kişiligü* kelimesini Orhon Türkçesinde var olduğunu ileri sürdüğüm isim hallerinden birine, beraberlik *(comitative)* haline örnek olarak göstermiştim (1968:137-138). Sözlüğünü 1968'de tamamlayıp basıma veren, dolayısı ile de benim bu görüşümden habersiz olan Clauson araştırıcıların *men inilgü* şeklinde okudukları ibarenin yanlış olduğunu ileri sürmüş ve Fin atlasına göre burada $IN^2IW^2L^2G^2W^2$ harflerinin bulunduğunu iddia ederek ibareyi *ini ölgü* şeklinde okumuştur (1972:186). Clauson'un bu iddiası doğru değildir. Gerek Fin gerekse Radloff atlasında bu harf dizisi açık olarak $MN^2IN^2L^2G^2W^2$'dir. O halde ilk iki harfin *m(e)n* olduğundan asla şüphe edilemez. Tereddütler ikinci kelimenin okunuş ve izahında belirmiştir. BK D 41'deki $K^1IS^2L^2G^2W^2$, yani *kiş(i)l(i)gü* kelimesi de söz konusu ibarenin ikinci kelimesine ışık tutmakta ve bunun *in(i)l(i)gü*'den başka bir şey olamayacağını açıkça göstermektedir. Clauson'un bu ibareyi yanlış okumuş ve bütün cümleyi yanlış tercüme etmiştir.

Eski Türkçede isim halleri üzerinde duran Doerfer benim *comitative* haline de değinmiş, fakat bütün öbür araştırıcıların *-ligü* ekli iki kelimeyi farklı okumaları nedeniyle bu ekin varlığını kabulde tereddüt göstermiştir (1975-1976:43). Oysa böyle bir tereddüde asla yer yoktur. Beraberlik *(comitative)* hali hem de aynı ekle Yakutçada canlı bir isim hali olarak mevcuttur: *ağa* "baba", *ağa-līn* "baba ile beraber", *oğo-lūn* "çocukla beraber", *at-tīn* "atla beraber", *üör-dūn* "sürü ile beraber", vb. vb. Yak. beraberlik eki, hiç şüphesiz, daha eski bir *-lıgın/-ligin* veya *-lıgun/-ligün* şeklinde gider ki bu da Orhon Türkçesindeki *-ligü* ekinin *-n* ile genişlemiş şeklinden başka bir şey değildir. Beraberlik hali Moğolcada da vardır ve *-luga/-lüge* eki ile kurulur: *aqa-luga* "ağabeyle birlikte", *eme-lüge* "kadınla beraber", vb. Eski Türkçe ve Moğolca beraberlik ekleri, görüldüğü gibi, şekilce birbirine yakındır.

216) BK D 33: *b(a)şl(a/yu k(a)zg(a)nm[(a)s(a)r].* Buradaki *başlayu* kelimesi yanlış olarak "önce, başlangıçta, evvelâ" şeklinde tercüme edilmiştir (bkz. Thomsen 1896:125, 1922:156, Orkun I:64). Malov kelimeyi metinde tercüme etmemiş (1959:21), sözlükte ise buradaki *başla-* fiiline "naçinat" yani "başlamak" anlamını vermiştir (1959:92). Oysa bu cümledeki *başla-* fiili "liderlik etmek, önderlik etmek" anlamınadır (bkz. Tekin 1968:277, 309).

İkinci kelimeye gelince, bu kelime Radloff metninde ve Radloff'ta $K^1ZG^1N^1MD^1M$ *(kazganmadım)* şeklindedir (1897:142). Radloff'un kelimenin son iki harfini yanlış tanımlamış olduğu kesindir. Çünkü *kazganmadım* kelimesi cümleye uymaz. Aynı kelimeyi Thomsen *k(a)zg(a)nm[(a)tı]n* şeklinde vermiş, sayfa altına düştüğü notta da bunun son iki hecesinin *m[(a)s(a)]r* alabileceğinden şüphe etiğini belirtmiştir (1896:126, not 1). Fin atlasında $K^1ZG^1N^1M$. N^2 şeklinde verilen bu kelimeyi Orkun, Thomsen gibi, *k(a)zg(a)nm[(a)tı]n* şeklinde (I, 64-65), Malov ise *kazganmasar* şeklinde kabul etmişlerdir (1959:13, 17). Ben de bu kelimeyi *kazganma[sar]* şeklinde tamir etmiştim (1968:244). Kelimenin böyle olmasını gerektiren sebepler şunlardır: 1) Bu kelime bir farazî şart cümleciğinin yüklemidir; 2) gerek Radloff gerekse Fin atlasında *M* ile sonuncu harf arasında sadece bir harflik yer vardır; kelime *-matın* ekli olsaydı burada bir değil iki harflik bir boşluk olacaktı; çünkü *-matın/-metin* ekindeki *I* ünlüsü daima yazılır (bkz. Tekin 1968:70).

Sonuç olarak, Clauson'un söz konusu kelimeyi *kazganmatın* şeklinde okuması ve bunu şart cümleciği yüklemi gibi tercüme etmesi (1972:186) asla kabul edilemez.

217) BK D 35: *t(a)plam(a)dı.* Fiil gövdesi sonundaki *a* ünlüsü bir de şu kelimelerde yazılmıştır: *sıgtam(ı)ş, yoglam(ı)ş* (bkz. not 194).

218) BK D 35: *y(e)r(i)n subin.* İlk kelimedeki 3. kişi iyelik ekinin de yazılması gerekirdi.

219) BK D 36: *y(e)gdi k(a)zg(a)nt(ı)m.* Buradaki *y(e)gdi* kelimesini Thomsen *y(i)g(e)di* okumuş ve bunu *yiged-* "iyi yapmak, iyileştirmek" fiilinin *-i*'li zarf şekli saymıştır (1896:146, not 20). Orkun kelimeyi *yegedi* okumuş ve *yeged-* fiilini "yükseltmek" olarak anlamıştır (IV, 138). Malov da kelimeyi, Orkun gibi *yegedi* okumuş, fakat *yeged-* fiilini "iyileşmek, daha iyi olmak" şeklinde tercüme etmiştir (1959:17, 96). Ben aynı kelimeyi *yeg* sıfatının *-di*'li zarf şekli zaymıştım (1968:157). Bugün de aynı görüşteyim. Gerek buradaki *törüg y(e)gdi k(a)zg(a)nt(ı)m* cümlesinde, gerekse KT G-D'deki *ıg(a)r ogl(a)n(ı)ñ(ı)zda t(a)ygun(u)ñ(ı)zda y(e)gdi ıg(i)dür (e)rt(i)g(i)z* cümlesinde *yegdi*'nin bir zarf-fiil olmayıp yüklem fiilini niteleyen bir zarf olduğu açıkça anlaşılıyor.

220) BK D 37: *k(a)r(a)g(a)n kıs(ı)lta* "Karagan geçidinde". Radloff bu iki kelimeyi *kurgan (karagin?) kısılta* (1897:143), Thomsen ise *k(a)r(a)g(ı)n kıs(a)l(a)ta* okumuştur (1896:127). Radloff'un ilk kelimeyi *kurgan* okuyup "Befestigung" (müstahkem mevki) diye çevirmesi şüphesiz ki yanlıştır. Thomsen'in ilk kelimeyi Çağ. *karag* "yağma, çapul" kelimesinin vasıta hali sayması da (1896:182, not 101) kabul edilemez. Bu izahların hiçbiri cümleye uygun düşmüyor. Bana göre ilk kelime özel bir yer adı, ikinci kelime de "dağ geçidi" anlamındaki *kısıl*'ın lokatif halidir. (bkz. Tekin 1968:245, 278). O zaman *k(a)rg(a)n* şeklinde okuduğum ilk kelimeyi şimdi Taryat (Terhin) kitabesindeki ırmak adı *k(a)r(a)ga* (= Mo. *Kharaa* ?) adını da dikkate alarak (bkz. Tekin 1983: 834, *k(a)r(a)g(a)n* şeklinde düzeltiyorum.

İkinci kelimeye gelince, Radloff bunu *kısılt-* "umringen, einschränken" fiilinin *-a*'lı zarf şekli saymıştır (1897:169. Bu kabul edilemez, çünkü böyle bir fiil yoktur. Thomsen ise bu kelimeyi *kısalat-* gibi bir fiili ile birleştirmiştir (1896:182, not 101). Bu görüş de kabul edilemez; çünkü Osm. *kısa* daha eski bir *kısga* şekline gider! Bence bu kelime, Orhon Türkçesi gramerimde de izah ettiğim gibi (1968:113) *kıs-* fiilinden *-l* ile yapılmış bir isimdir ve anlamı da "dar dağ geçidi"dir. Bu kelime Uygurca metinlerde tesbit edilmiştir: *tag kısılınta* "dar dağ geçitinde" (U II, 26). *Kısıl* kelimesi, benim bildiğime göre, bugün yalnız Yakutçada ve kurallı olarak beklendiği gibi, *kıtıl* şeklinde yaşamaktadır: *örüs kıtıla* "nehir vadisi, nehir kenarı".

221) BK D 40: [...*tur*]*g(a)k(ı)ña. -g(a)k(ı)ña*'dan önceki kısım böyle doldurulabilir.

222) BK D 41: [*(a)r*]*k(ı)şı k(e)lm(e)di.* İkinci kelime Radloff atlasında $K^2L^2MD^2I$ *(kelmedi),* Fin atlasında ise $Y^2L^2MD^2I$ *(yelmedi)* şeklindedir. Kelime, bu nedenle Radloff tarafından *kelmedi,* Thomsen tarafından da *y(e)lm(e)di* okunmuştur. *Arkış,* yani "kervan" ile *yel-* "tırıs veya rahvan gitmek" pek uyuşmadığından söz konusu kelime Radloff metninde olduğu gibi *k(e)lm(e)di* olmalıdır.

223) BK D 41: *(a)nı (a)ń(ı)t(a)y(i)n.* İkinci kelime Fin atlasında $NYT^1Y^1N^2$, Radloff bu kelimeyi *ınçıtayın* okumuş ve *ınçıt-* "cezalandırmak" fiilinin tekil 1. kişi emir şekli saymıştır (1897:145, 166). Bu okuyuş ve izah kabul edilemez. Çünkü Eskı Türkçede böyle bir fiil yoktur. Ayrıca, bu *ı-* ile başlayan bir kelime olsaydı bu ünlünün yazılması gerekirdi. Bu nedenle Fin atlasındaki *NY*'li şekli doğru saymak gerekir. *NY* harfi *NÇ*'ye çok benzediğinden Radloff bunu *NÇ* sanmış olmalıdır.

Thomsen bu kelimeyi *(a)ń(ı)t(a)y(ı)n* okumuş ve bu fiili "reclamer", yani "talep etmek, talepte bulunmak" diye çevirmiştir (1896:128). Sayfa altına düştüğü notta kelimenin *aytayın* veya *antayın* şekillerinde de okunabileceğini kaydeden Thomsen belli ki bu fiili *ay-* "söylemek" fiilinin ettirgen çatısı *ay(ı)t-* "sormak" olarak anlamış ve açıklamıştır. Orkun kelimeyi metinde "talep edeyim" şeklinde çevirmiş ise de (I, 68), sözlükte bu fiili *ayıt-* "sormak, söylemek" (IV, 15) maddesine dahil etmiştir. Malov da kelimeyi *NY* ile *anıtayın* şeklinde almış ve bütün ibareyi "Çtobı nakazat' ih", yani "Onu cezalandırmak için" diye çevirmiştir (1959:14, 22). Eserinin sözlük kısmında Malov *ańıt-* fiilini Yakutça hoşnutsuzluk ünlemi *aya* ve "suç, kabahat, ceza" anlamlarındaki *ayī* kelimesi ile ilgili görmüştür (1959:90).

Orhon Türkçesi gramerimde ben bu kelimeyi *ańıtayin* okumuş ve bu fiili *ańıt-* "korkutmak" olarak açıklamıştım (1968:245, 278, 117). Uygurca metinlerde geçen *ayınç* "korku", *aymanç* "korku", *ayın-* "korkmak" ve *ayman-* "korkmak" şekillerinin en basit kökü olan **ay-* "korkmak" fiili (krş. Mo. *ayu-* "korkmak") aslında *ń* fonemi ile olabilir. Clauson Fin atlasındaki yazılışa rağmen kelimeyi *ayıt-* "sormak, talepte bulunmak" olarak almıştır (1972«268).

224) BK D 41: *korr(ı)gu (e)ki üç kiş(i)l(i)gü t(e)z(i)p b(a)rdı.* İlk kelimeyi Radloff *korugu* (1897:145), Thomsen de *korgu* okumuş (1896:128), her ikisi de bunu "korkudan" diye çevirmiştir. Radloff eserinin sözlük kısmına *kork-* fiilinden ayrı olarak bir de *korg-* "korkmak" şeklini almıştır (1897:169).

Malov da aynı şeyi yapmıştır (1959:98). Bu görüş kabul edilemez. Çünkü *kork-* fiili *-k-* iledir, bu kelimede ise *-k-* yerine *-g-* vardır. Ben bu nedenle kelimeyi *korı-* "korumak" fiilinden *-gu* ile isim saymış ve bunu "protector", yani "muhafız, kale muhafızı" diye çevirmiştim (1968:112, 245, 278). Bugün de aynı görüşü muhafaza ediyorum. Çünkü bu cümledeki *kor(ı)gu* kelimesi bundan sonraki *k(a)ra bod(u)n k(a)g(a)n(ı)m k(e)lti tip ög[di]* cümlesindeki *kara bodun*'un karşıtı olarak kullanılmıştır: Muhafız, kale kumandanı — halk, avam.

225) BK G-D: [*kök*] *öñ(ü)g yug(u)ru.* Bu ibare Tunyukuk yazıtı 15'teki *kök öñ(ü)g yug(u)ru* ile bir ve aynıdır; [*kök*] kelimesi de buna göre doldurulmuştur. *Kök Öñ* "Mavi Öñ" ibaresinin nehir adı olduğu bellidir. Ondan sonraki *yug(u)ru* kelimesini Radloff, yanlış olarak, *yog(g)aru* okumuş ve bunu *yog* "cenaze töreni" kelimesi ile ilgili (!) sanmıştır (1897:155, 173). Thomsen ise bu kelimeyi önce *yog(a)ru* okuyup *yokaru* kelimesi sanmış (1896:128), ancak daha sonra bunun yanlış olduğunu anlayarak kelimeyi *yog(u)ru* "yoğurarak, çiğneyerek" şeklinde düzeltmiştir (1916:81). Orkun'un bu düzeltmeden habersiz olduğu anlaşılıyor. Kelimeyi *yog(a)ru* okumuş ve çevirmemiştir. Malov da Radloff'un okuyuş ve çevirisini tekrarlamıştır (1959:19, 24). Oysa Thomsen'in *yogur-u* okuyuşu ve kelimeyi izahı her bakımdan doğru ve doyurucudur. Burada ordunun yürüşünün *yuguru* "yoğurarak, çiğneyerek" ile nitelendirilmiş olmasının sebebi askerlerin suyu azalmış veya çekilmiş nehir yatağındaki çamuru adetâ yoğurarak ilerlemiş olmalarıdır (bkz. Tekin 1968:278).

Clauson bu ibarenin Tunyukuk yazıtındaki benzerini *Kök Öñüg yoğgaru* şeklinde sözlüğüne almış ve bunu "up the Kök Öñ river", yani "Kök Öñ nehrinden yukarı" diye çevirmiştir (bkz. 1972:906, *yokaru* maddesi). Clauson'a göre *yokaru* kelimesinin Göktürkçesi *yokaru* değil (!), fakat *yogaru*'dur; başka bir deyişle o, bu ibaredeki *yogaru*'yu Göktürkçe için aslî ve doğru saymakta, bu nedenle de Tunyukuk 25'teki *yok(a)ru* şeklini yadırgamaktadır. Hemen belirtelim ki Clauson'un ibareyi okuyuşu ve çevirisi yanlış olduğu gibi, *yokaru* kelimesinin Göktürkçesinin *yogaru* olduğu yolundaki görüşü de asla doğru değildir; Tun. 25'teki *yok(a)ru* şekli de yadırganacak değil, beklenen ve beklenecek olan normal şekildir.

226) BK G-D: *yol(a)gçı* [*(e)r*]*(i)g...* Bu ibare Fin atlasında $Y^1 W^{11} L^1 G^1 ÇA. G^2$ şeklindedir. Thomsen bunu *yol(ı)gça* [.]*g* okumuş ve tercüme etmemiştir. Sayfa altına düştüğü notta da kelimenin *-ça* ile değil *-çı* ile olabileceğini kaydetmiştir. *A* ve *I* harflerinin sık sık birbiri ile karıştırılmış olduğunu dikkate alarak Orhon Türkçesi gramerimde bu kelimeyi *yul(u)gçı* "yağmacı" okumuştum (1968:245). Şimdi bu bağlam içinde *yulugçı erig* "yağmacı askerleri" gibi bir ibarenin yersiz olacağını düşünerek kelimeyi *yol(a)gçı* "yola giden, yola çıkan, yolcu" okumanın daha doğru alacağı görüşündeyim. *yola-* "yola çıkmak, yürümek" fiilinden *-gçı* eki ile türemiş olan bu kelime Türk dillerinde yaşamaktadır: Trkm. *yōlagçı* "yolcu", YUyg. *yolawçi*, Kzk. *jolawşı*, Kırg. *colōçu*, vb.

227) BK G—D: *k(e)ç(e)nke. Keçen* yer adı hakkında bkz. James Hamilton, "Le nom de lieu K.Č.N dans le inscriptions turques runiforms", *T'oung-Pao,* LX, 4-5, ss. 294-303.

228) BK G 2: *ot(u)z (a)rtukı s(e)k(i)z y(a)ş(ı)ma,* yani 721'de.

229) BK G 7: *ot(u)z (a)rtukı* [*tok(u)z y*] *(a)ş(ı)ma,* yani 722'te.

230) BK G 7: *(e)l(i)g y(a)ş(ı)ma,* yani 733 yılında.

231) BK G 9: *ul(u)g ogl(u)m (a)gr(ı)p yok bolça.* Bilge Kağan'ın büyük oğlu, Çin kaynaklarında *İ-yan Kağan* olarak adı geçen şahıs.

232) BK G 9: *ot(u)z (a)rtukı bir* [*y(a)ş(ı)ma...*], yani 714 yılında.

233) BK G 10: *buñça k(a)zg(a)n(ı)p...* Buradan itibaren artık yeni kağan konuşmaktadır.

234) BK G 10: [*ı*]*t yıl on(u)ñç (a)y (a)ltı ot(u)z* "Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısı". Bazin'e göre 25 Kasım 734 tarihine tekabül etmektedir (1974:244).

235) BK G 10: *l(a)gzin yıl biş(i)ñç (a)y yiti ot(u)z* "Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisi". Bazin'e göre 22 Haziran 735 tarihine tekabül eder (1974:244).

236) BK G 11: *k(a)ñı.* Radloff ve Fin atlaslarında böyle. Radloff *akañı* "sein Vater" okumuştur (1897:147). Thomsen bu kelimeyi nedense *m(a)ña* okumuş (1896:130), Orkun (I, 70) ve Malov da (1959:18) onu takip etmişlerdir. Oysa, söz konusu harf dizisi ancak *k(a)ñı* okunabilir (Tekin 1968:246, 279).

237) BK G 11: *lisün t(a)y s(e)ñün* "Büyük General Li-Sün". Çin imparatorunun Bilge Kağan'ın cenaze töreni için gönderdiği Çinli general. Çin kaynaklarında adı *Li-Ts'üan* olarak geçer (Liu I: 179, II: not 999).

238) BK G 11: *kok(ı)l(ı)k.* Radloff bu kelimeyi *kokılak* okumuş ve "wohlriechende", yani "güzel kokulu" diye çevirmiştir (1897:148). Thom-

sen'in okuyuşu daha uygun gibi görülüyorsa da bu şeklin izahında bazı güçlükler vardır. Bu nedenle ben Orhon Türkçesi gramerimde bu kelimeyi *koklık* okumuş ve *kok* isim köküne bağlamıştım (1968:106). Ancak MK'da *kok-* "yanan bir şey) koku vermek" fiili de vardır. Bu durumda *kok-* filinden *-ı* ile isim ve bundan *-lık* eki ile *kokılık* şeklinin türediği düşünülebilir.

239) BK G 15: *tim(a)g.* Bilge Kağan yazıtının çözülmesi en zor kelimelerinden biri. Radloff bu satırda iki kez geçen bu kelimeyi *timag* okumuş ve önceki *ertiñü* (Radloff *erteñü*) ile birlikte "die Ehrenbezeignung, Huldigung (?)", yani "saygı gösterme, onurlandırma" diye çevirmiştir (1987:). Thomsen ise, kelimenin ilk hecesindeki T^2 işaretine bakarak, burada bir değil iki kelime olması gerektiği sonucuna varmış ve dört harflik diziyi *eti mag* okumuştur (1896:131). Thomsen *mag* kelimesini Uygurca *magu* (?) ve Çağatayca *mag* "hoch, Höhe, Auszeichnung, Lob" kelimeleri ile birleştirmiş, fakat *eti*'yi açıklayamamıştır.

Ben Orhon Türkçesi gramerimde söz konusu kelimeyi *ti mag* şeklinde iki kelime halinde okumuş ve *ti* kelimesini *ertiñü* ile eşanlamlı bir zarf saymıştım (1968:246). Ancak *ertiñü ti* kelime koşması başka hiçbir yerde geçmiyor. "Övgü" anlamına *mag* kelimesi de Türkçe değil, Mağolcadır. Bu nedenle, ben şimdi eski açıklamamdan vazgeçiyor ve söz konusu kelimeyi *timag (< tımag)* şeklinde okumanın daha doğru olacağını sanıyorum. Türkmencede bir *tumaklı* kelimesi vardır. Bu kelime sözlüklerde "gordıy, vajnıy, nadmennıy", yani "mağrur, gururlu" olarak anlamlandırılıyor. Bu Türkmence verinin ışığında Orhon Türkçesi *timag (< *tımag)* kelimesi "gurur, vekar, şeref" olarak anlaşılabilir. Bu satırda geçen *timag it-* deyimi ise "onurlandırmak, yüceltmek, övmek" anlamlarına olmalıdır. Bu satırda *tim(a)g itdi* 'yi izleyen ve benim *ögd[ı]* "övgü" şeklinde onardığım kelime de bu yorumu desteklemektedir.

240) BK G 15: *yog(a)n ıg* "kalın ağaçları". İkinci kelime *ı* "ağaç" kelimesinin yükleme (belirli nesne) halidir.

241) BK B 4: *köb(ü)rg(e)si* "davulu". Bu kelimeyi Thomsen *köbr(ü)g(e)si* okunmuştur (1986:133). Uygur metinlerinde *kövrüg/küvrüg* biçiminde iki heceli olarak geçen bu kelimenin burada 3. kişi iyelik eki *-si*'yi almış olarak *köb(ü)rg(e)* veya *köbr(ü)g(e)* şeklinde geçmesi şaşırtıcıdır, çünkü bu şekil Türkçeden çok Moğolcadır: Mo. *kögerge, kögürge,* "davul", Halha *xöörög* aynı, Gizli Tarih *ke'ürge, kö'ürge* (Haenisch 1939:100, 105). Yazıtta *G* ile *I* harfi arasında S^2 harfi bulunduğundan kelimeyi başka türlü okuma imkânı yoktur. Bu durumda burada kelimenin Moğolca şeklinin kullanılmış olduğunu kabul etmek gerekiyor.

242) BK B : *(e)t(e)rçe* "böğürür gibi". Bilge Kağan yazıtının uzun süre çözülmeyen kelimelerinden biri de budur. Thomsen bunu *t(e)rçe* okumuş (1986: 133), fakat tercüme etmemiştir. Kelime ilk kez tarafımdan *eterçe* şeklinde okunmuş ve önceki *köb(ü)rg(e)si* kelimesi ile birlikte "as the bridge of Heavens thunders", yani "gök köprüsü (davulu) gürler gibi" tarzında tercüme edilmiştir (1968:247, 281).

243) BK B 5: *(e)ts(e)r* "böğürse, böğürürse". Thomsen bu kelimeyi *tsr* şeklinde okumuş, daha doğrusu okumayıp harf çevrimi biçiminde yazmış ve bunun benzeşme ile aslî *tez-ser* "kaçsa, kaçarsa, kaçınca" şeklinden ünsüz tekleşmesi ile çıkmış bir şekil olabileceğine işaret etmiştir (1896:133 ve 187, not 117). Kelime ilk kez tarafımdan *etser* okunmuş ve önceki *tagda sıgun* kelimeleri ile birlikte "as if a deer bellows at mountains", yani "sanki dağlarda bir geyik böğürür gibi" tarzında tercüme edilmiştir (1968:247 ve 281).

114
115
116

sözlük

کوّل = قول . کاشغرلی ده بو سوزجوک اول فانلاوسلر ایچون دئیلیردی واسونرا قول دیگراکین آنلامدا

آشلندی وسانیلرکی کوّل هان قول کلمه سیدیر

[الته بیر شق ده اتحاد اولارکی بو سوزجو قول کوکد کوّل کلمه سیدیر]

114
115
116

Sözlük

[illegible]

āç aç (BK D 38)
āç- acıkmak
  a.-sar (BK K 6)
āçsık acıkma, acıkacak olma (KT G 8, BK K 6)
  a. tosık (KT G 8)
adak ayak (KT K 7, BK D 30)
  a. kamşat- (KT K 7, BK D 30)
adgır aygır
  a.-ıg (KT D 36)
  a.-in (BK K 11)
adınçıg olağanüstü, harikulâde
  a. bark (KT G 12, BK K 14)
  a. bediz(BK K 14)
ag- yükselmek, çıkmak
  a.-dı (BK D 37)
agı ipekli kumaş
  a.-n (KT G 6, BK K 4)
  a.-sı (KT G 5, BK K 5)
  a.-sıña (KT G 6, BK K 5)
  edgü a. (KT G 7, BK K 5)
  yablak a. (KT G 7, BK K 5)
agır ağır; değerli
  a. taş (BK G 15)
  a. törü (BK D 2)
agış servet, mal mülk
  a.-ın (KT G-B)
  a. barım (KT G-B)
agıt- kaçırtmak, sürmek
  a.-ıp (KT K 7)
  a.-tım (BK D 31)
agrı- hastalanmak
  a.-p (BK G 9)
agu yer adı
  a.-da (BK D 34)

ak ak, beyaz (KT D 36, 40)
a.-ıg (KT K 5, 6)
a.-in (KT K 2, 3, 9)
[ak]in (KT K 2)

al- almak, zapt etmek, fethetmek
a.-galı (BK D 32)
a.-ı (KT D 8, BK D 8, K 9, K 10)
a.-ıp (KT G 7, BK K 6, D 38)
a.-matin (KT G 9, BK K 7)
a.-mış (KT D 2, 40)
a.-tım (BK D 24, 27, 28, 29, 34, 38)
[altı]m (BK D 26)
a.-tımız (KT K 2; D 36, D 38)
a.-ı bir- (KT D 8; BK D 8, K 9, K 10)
ölür- a.- (KT D 40, K 2)

alk- bitirmek, tamamlamak
a.-d[ımı]z (KT K-D)

alkın- azalmak, mahvolmak, tükenmek
a.-tıg (KT G 9, BK K 7)
a. arıl- (KT G 9, BK K 7)

alp cesur, yiğit (KT D 3, 3, 40, K 2, 2, 3; BK D 4, 4, G 7, K 4)
a. er (KT D 40, BK G 7)
a. kişi (KT G 6, BK K 4)
a. kagan (KT D 3, D 4)
a. şalçı (KT D 40, K 2, 2, 3)

alpagu cesur savaşçı, yiğit savaşçı
tonra bir uguş a. (KT K 7)

altı altı (KT D 31, 31; BK D 24, 26, 28 G 10)
a. çub sogdak (KT D 31, BK D 24)
a. otuz (BK D 26, G 10)
a. yegirmi (KT D 31)
a. yolı (BK D 28)
[al]tı sir (BK D 1)

altız- aldırmak, yakalatmak
a.-dı (KT D 38)

altun altın (KT G 5, K 12; BK D 27, G 11)
[al]tun (BK K 3)
a.-ın (KT G-B)
[altunı]n (BK K 11)
a. kümüş (KT G 5, G-B; BK G 11, K 3)
agı a. kümüş (KT K 12)
a. yış (BK D 27)

amga yer adı (bkz. *amgı*)
a. korgan (KT K 8)

amgı yer adı (bkz. *amga*)
a. korgan (BK D 31)

amtı şimdi; şimdiki (KT G 3, D 9; BK K 2)
a. begler (BK G 13, 14)
a. bodun begler (KT G 11, BK K 8)

ança öyle, şöyle, öylece
(KT G 5, 5, 7, 7, 13, 13, D 3, 3, 3, 9, 9, 11, 21, 21, 21, 21, 27, 30, 31, K 11; BK K 4, 5, 5, 12, D 4, 4, 8, 9, 10, 17, 18, 18, 18, 18, 22, 33, 33, 34, G 10)
a. takı (KT G 13)

ançula- takdim etmek, teslim etmek
a.-dı (KT D 32)

anı onu, onları (KT G 13, D 34; BK D 41)
[an]ı (KT G-B)
a. üçün (KT D 3, BK D 28)

anta orada, o zaman; ondan (KT G 5, 7, 9, 9, D 14, 32, 33, 33, 34, 38, 38, 40, K 3, 4, 6, 8; BK K 4, 5, 7, 7, D 12, 12, 24, 25, 25, 26, 27, 28, 28, 29, 31, 31, 31, 32, 34, 37, 38, 39)
a. içreki (KT G 2, BK K 2)
a. kisre (KT D 4, 5, 34, 39; BK D 5, 23)

antag öyle, onca (KT D 4, 40; BK D 5)
a.-ının (KT G 8, BK K 6)
a. külüg (KT D 4, BK D 5)
a. öd (KT D 40)

antargu (*antırgu?*) yer adı
a.-da (BK D 30)

añar ona, onlara (KT G 11, 12; BK K 8, 14)

apa ata, ecdat; büyük (unvanlarda)
a.-m (KT D 1, 13; BK D 3, 12)
a.-mız (KT D 19)
eçü a. (KT D 1, 13, 19; BK D 3, 12)
inançu a. yargan tarkan (KT B 2)
a. tarkan (BK G 13)

apar kavim adı (Avar)
a. purum (KT D 4, BK D 5)

ar- aldatmak
a.-ıp (KT G 5, BK K 4)

ara arasında
ekin a. (KT D 1, 2; BK D 4)

arıl- azalmak, tükenmek, mahvolmak
a.-tıg (KT G 9)
a.-[tıg] (BK K 7)

armakçı aldatıcı, sahtekâr
a.-sın üçün (KT D 6)
[armakçıs]ın (BK D 6)

arkış kervan (KT G 8, BK D 25)
[ar]kış-i (BK D 41)
a. tirkiş (KT G 8)
a. ıd- (BK D 25)

arkuk inatçı, ters, aksi
tok a. (KT G 8, BK K 6)

artat- tahrip etmek, yıkmak
a.-ı (KT D 22, BK D 19)
a.-ı u- (BK D 19)

artuk fazla (KT D 33)
a.-ı (KT D 5, D 5, K-D; BK D 28, D 34, 38, G 1, G 2, G-B)
ay a.-ı tört kün (BK G-B)
bir tümen a.-ı yeti biñ (BK G 1)
kırk a.-ı yeti (KT D 5, K-D)
otuz a.-ı üç (BK D 34)
otuz a.-ı tört (BK D 28)
otuz a.-ı yeti (KT D 5)
otuz a.-ı sekiz (BK G 2)

artur- aldanmak
a.-up (KT G 6, BK K 5)

asra altta, aşağıda (KT D 1, 22; BK K 10)
as[ra] (BK D 2)

aş- aşmak
a.-a (KT D 17, 21; BK D 15, 27)
a.-ıp (BK G 1)
altun yışıg a.-a (BK D 27)
kadırkan yışıg a.-a (KT D 21)

aşa ötesinde (bkz. *aş-*)
kögmen a. (KT D 17, BK D 15)

aşsız yiyeceksiz, aç
içre a. (KT D 26, BK D 21)

at at (KT D 33, 33, 37, 37)
a.-ıg (KT D 33)
a.-ı (KT D 39)
a.-in (KT D 40, BK G 12, K 4, 11)
ol a. (KT D 33, 33, K 4)
torug a. (BK G 12, K 11)
sü a.-i (KT D 39)
a. bin- (KT D 33, 37)

āt ad, unvan (BK D 41) (aş, bkz.)
ā.-ıg (KT B 2)
ā.-in (KT D 7, 7)

at ad, unvan (KT D 20, 31; BK K 13)
a.-ıg (BK D 17)
a.-ı (KT D 25, 25; BK D 20, 21, 22, 36)
a.-in (BK D 7)
at[in] (BK D 7)
a.-ı küsi yok bol- (KT D 25, 25; BK D 20, 21, 22, 36)

atı yeğen
a.-si (KT G 13, G-D; BK G-B)

atlıg atlı, süvari
[tab]gaç a. süsi (BK G 1)

atlıg unvanlı, unvan sahibi
kiçig a.[-ıg?] (BK D 41)

anıg fena, kötü
a. bilig (KT G 5, BK K 4)
a. kişi (KT G 7, BK K 5)

anıt- korkutmak, tehdit etmek
a.-ayin (BK D 41)

ay ay, otuz gün (BK G-B)
bişinç a. (BK G 10)
onunç a. (BK G 10)
tokuzunç a. (KT K-D)
yitinç a. (KT K-D)
a. artukı tört kün (BK G-B)

aya- korumak, himaye etmek
a.-gma (KT G-B)

ayuk hükmolunan ülke, mülk, memleket (?)
a.-ıña (KT B 1)

az az (KT D 29, 40, G 10; BK D 24, 32, K 7)
a.-ıg (BK D 14)
a. bodunug (KT G 10, D 29; BK K 7, D 24)
a. erin (KT D 40)

az kavim adı (Az'lar)
a. bodun (KT K 2, 3)
a. bodunug (KT D 19, BK D 16, 26)
a. elteberig (KT K 3)
a. totokug (KT D 38)
a. kırkız bodunug (KT D 20, BK D 17)
a. yagızin (KT K 5, 8)

azkıña azıcık, pek az
a. erin (KT D 34)

azman sarımtırak (?)
a. akıg (KT K 5, 6)

azu veya, yoksa (KT G 10)

azuk azık, yiyecek
a.-ı (KT D 39)

baga küçük (rütbe ve unvanlarda)
b. tarkan (BK G 14)

balbal balbal, öldürülen düşman heykeli
b. kıl- (BK G 7)
b. tik- (KT D 16, 25; BK G 9, 13)

balık şehir
b.-da (KT K 4, BK D 30)
b.-dakı (KT D 12)
beş b. (BK D 28, 28)
togu b. (KT K 4, BK D 30)

balık çamur
b.-(k)a (KT K 8)

bar var, mevcut (KT D 29, 29, G 3, 10; BK D 23, K 8)
b. gu (KT G 10 BK K 8)

bar- varmak, gitmek
b.-dı (KT D 34, 39; BK D 20, 35, 40, 41)
b.-dıg (KT D 24, 24, G 9; BK D 19, 19, 20, K 6)
b.-dıgız KT G-D)
b.-duk (KT D 24, BK D 20)
b.-ıgma (KT D 24, BK D 20)
b.-ıp (KT G 7, BK K 6)
b.-ır (KT D 10)
b.-mış (KT D 16, 23, 28; BK D 22)
b.-ur (KT K 1, BK D 29)
b.-sar (KT G 8, BK K 6)

barım mal mülk, servet
b.-ın (KT G-B)
b.-in (KT K 1, BK D 24)
agış b. (KT G-B)
eb b. (KT K 1)
yılkı b. (BK D 24)

bark ev, barınak, konut; türbe, anıt-kabir (KT G 12, K 13; BK N 14, 15)
b.-ıg (BK D 32, G-B)
b.-in (KT K-D; BK D 34, 37, K 15)
b. ıtgüçi (KT K 13)
eb. b. (KT D 32, 34, 37)

bars kişi adı (KT D 20)

bas- basmak, baskın yapmak, bastırmak
b.-a (BK D 32)
b.-dı (KT K 8)
b.-dım (BK D 27, 27), (KT Kaide 4)
b.-dımız (KT D 35, 37)
b.-masar (KT D 22), *b.-m[asar]* (BK D 18)

basık- bastırmak, sokmak
b[ası]k-dı (KT K 8)

basmıl kavim adı
b. ıduk(k)ut (BK D 25)

baş baş; tepe, doruk
b.-da (KT K 1; BK D 25, 29)
b.-ınta (KT K 6)
b.-ıña (KT D 33)
ıduk b. (BK D 25)
tamag ıduk b. (KT K 1, BK D 29)

başad- liderlik etmek, kumanda etmek
b.-u (BK G 8), *b.-[u]* (BK G 11)

başgu başı (alnı) akıtmalı (?) at
b. boz at (KT D 37)
b. boz (KT D 37)

başla- liderlik etmek, başta olmak
b.-yu (KT K 8, 11; BK D 33)
b.-yu ulayu (BK G 13, 14, 14)

başlayu önce (KT D 16, 25; BK D 20)
baş[lay]u (BK D 13)

başlıg mağrur, gururlu
b.-ıg (KT D 2, 15, 18; BK D 13, 16), *[başlıg]ıg* (BK K 10)

batım batım
b.-ı (KT D 35, BK D 26)
süñüg b.-ı kar (KT D 35, BK D 26)

batsık gün batısı
b.-dakı (KT K 12)
b.-ıña (KT G 2, BK K 2)
kün b. (KT G 2, K 12; BK K 2)

bay zengin
b. kıl- (KT D 29, G 10; BK D 14, K 7)

bayırku kavim adı (KT S 4, D 34; BK K 3)
b.-niñ (KT D 36), *b.-n[ıñ]* (KT D 35)

yir b. (KT G 4, D 34; BK K 3)

baz bağımlı, tabi

b. kagan (KT D 14, 16; BK D 12, 13)
b. kıl- (KT D 2, 15; BK D 13, D 24)

bediz süs, resim, heykel (KT G 12, K 13; BK K 14)
b.-ig (BK G-B)
b.-in (KT K-D)
bark b. (KT K-D)
b. urtur- KT G 12, BK K 14)
b. yarat- (KT K 13)

bediz- süslemek
b.-tim (BK G-B)
biti- b.- (BK G-B)

bedizçi ressam, heykeltraş (KT G 11, BK K 14)
b.-g (KT G 12, K-D; BK K 14)

bedizet- süslemek, resmettirmek
b.-(t)im (KT G 11)

beg bey (KT D 20)
b.-iñ (KT D 33)
b.-li bodunlı (KT D 6)
yegen silig b. (KT D 33)

begler beyler (KT G 11, BK N 8, D 33), *[b](e)gl(e)r* (KT Kaide 2)
amtı b. (BK G 13, 14)
şadapıt b. (KT G 1, BK G 13, 14)
tabgaçgı b. (KT D 7, BK D 7)
tarduş b. (BK G 13)
tarkat buyruk b. (KT G 1)
tölis b. (BK G 13)
türük b. (KT D 7, 34, G 10; BK D 2, 7, K 8, 13, G 15)
b.-gü (KT G 11)
b.-im (KT K 11)
b.-ig[de] (BK K 13)
b.-i KT D 3, 6, 22, G 2; BK D 1, 4, 6)
b.-in (BK G 15)

beglik bey olmağa lâyık, bey olacak
b. urı ogluñ (KT D 24, BK D 20)
b. urı ogılin (BK D 7)
b. urı ogılin (KT D 7)

beñgü ebedî; ebedî olarak (KT G 8, BK K 6)
b. taş (KT G 11, 12, 13; BK K 8, 15)
b. olur- (KT G 8, BK K 6)

ber- vermek (bkz. *bir-*)
b.-tim (BK G 7), *[b]ertim* (KT B 2), *[ber]tim* (BK G 7)
b.-ig[me] (BK D 21)
b.-miş (KT D 14, BK D 12)
āt b.-(KT B 2)

berçik kavim adı (Fars)
b. er (KT K 12)

beş beş (bkz. *biş*)
b. balık (BK D 28, 28)
b. tümen (BK D 25)

beş balık yer adı (Beşbalık) (BK D 28, 28)

bıç- biçmek, kesmek
[b]ıç-dı (BK G 12)
saçın kulkakin b.- (BK G 12)

biçin Maymun (yıl adı)
b. yılka (KT K-D)

bil- bilmek
b.-iñ (KT G 11, 12, 13; BK K 8, 15, D 33)
b.-ir siz (KT D 34)
b.-ir bilig (KT K 10)
b.-mez (KT G 7, K 10; BK K 6, D 18, 18)
b.-mez erti (BK D 18, 18)
bilig b.-mez kişi (KT G 7, BK K 6)

bilge "akıllı, muktedir (KT G 6, D 3, 3, 23; BK D 4, 4)
b. kagan (KT D 3, 23; BK D 4)
b. kişi (KT G 6)

bilge unvan
b. kagan (KT G 1, B 1; BK D 1, K 1, G 13, B 2)
b. tamgaçı (KT K 13)

bilig bilgi, hikmet; akıl, zihin (KT G 5, 7)
b.-im (KT K 10)
b.-in (BK K 4)
añıg b. (KT G 5, BK K 4)
bilir b. (KT G 7)

biligsiz cahil, bilgisiz (KT D 5, 5; BK D 6, 6)
b. kagan (KT D 5, BK D 6)

bilme- bilmemek
b.-dük üçün (KT D 24)
b.-dükügin üçün (BK D 20)
b.-dükin üçün (BK D 16)

bin- binmek
b.-ip (KT D 33, 33, 36, 37, 40, K 2, 3, 3, 5, 5, 6, 8, 9)
at b.- (KT D 33, 37)
atıg b.- KT D 33)
atin b.- (KT K 3, 3, 9, D 40)

biñ bin
yeti b. (BK G 1)

bir bir (KT G 6, 8, D 33, 36, K 4, 5, 7; BK K 4, 6, D 30, 31, 40)
b. otuz (KT D 32)
b. kırk (KT K 2)
otuz artukı b. (BK D 28-29, G 9)

bir- vermek (bkz. *ber-*)
b.-tim (BKK 9, 10, 10, 12, 12, G 9, 10, D 41)
[bi]r-tim (BK K 13)
b.-timiz (KT D 20, 20, 21; BK D 17, 17)
b.-igme (KT D 25)
b.-miş (KT D 1, 1, 8, 8; BK D 3, 3, 8, 8, 8, 8)
b.-tük (KT 12, B 1; BK D 11, 32)
b.-tükgerü (KT D 10)
b.-tük(k)erü (BK D 9)
b.-ür (KT D 9, 30, G 5, 7, 7; BK K 4, 5, 5)
işig küçüg b.- (KT D 8, 9, 10, 30, B 1; BK D 8, 9)
alı b.- (KT D 8, BK K 9, 10, D 8)
ili b.- (BK K 12, 12, D 3, 3; KT D 1, 1)
kazganu b.- (BK G 10, K 12, 12)
süleyü b.- (KT D 8, 8; BK D 8, 8)
tike b.- (BK G 9, 11)
tuta b.- (KT D 1, 1; BK D 3, 3)

bir(i)gerü güneye doğru, güneye (KT D 28, G 2, 3; BK D 23, K 2, 11)

bir(i)ye güneyde (KT D 14, G 1, 6; BK D 12, 40, K 5)
[bi]r(i)ye (BK D 36)

bir(i)ki birleşik, müttehit
b. bodunug (KT D 27, KT G 1, BK D 22, BK K 1)

birle ile, birlikte, (KT G 4, D 17, 26, 27; BK K 1, 3, 3, D 15, 20, 22, 26, 34)
kaganin b. (KT D 37, BK D 27)

birme- vermemek
b.-di (KT K 9)

biş beş (bkz. *beş*)
b. otuz (KT D 18)
b. yüz (BK G 11)
b. t[ümen sü] (KT D 31)
b. yolı (KT K 4)

bişük akraba
b.-iñe tegi (KT G 6)

biti- yazmak, hâkketmek
b.-dim (KT G-D, G-D, G-B; BK G-B, G-B)
b.-gme (KT G 13, G-D)
bitig b.- (KT G 13, G-D)

biti(t)- yazdırmak, yazdırtmak
b.-dim (KT G 13, BK K 15)

biz biz (KT D 20, BK D 17, 32)

biziñ bizim
b. sü ati (KT D 39)

biziñe bize (KT D 19, 40, BK D 16)

bodun kabileler, halk (KT D 4, 9, 9, 9, 11, 22, 28, G 2, 2, 10, 11; BK D 2, 5, 8, 8, 9, 10, 19, 22, 25, 35, 37, 38, 41, G 12, 15, K 2, 3, 8), (KT Kaide 2) *bo[dun]* (BK G 12), *[b]od(u)n* (KT Kaide 1)
az b. (KT K 2, 3)
çik b. (BK D 26)
ediz b. (KT K 6)
izgil b. (KT K 3)
karluk b. (KT K 1, BK D 29, 29, 40)
kıtañ tatabı b. (KT D 28, K 11; BK D 23)
oguz b. (KT D 28), *o[guz] b.* (BK D 34), *oguz bo[dun]* (BK D 33)
on ok b. (KT D 19, BK D 16)
sogdak b. (KT D 39)

tabgaç b. (KT D 6, 14, G 4, 5; BK D 6, 12, K 4)
tarduş b. (KT D 17, BK D 15)
tatabı b. (BK G 7), *t[atab]ı b.* (BK D 32)
tokuz oguz b. (KT D 14, K 4; BK D 12, 35)
tölis tarduş b. (KT D 13, BK D 12)
türgiş b. (KT D 38, 39)
türük b.(KT D 6, 10, 11, 22, 25, 27, G 6, 6, 7, 8, 8, K 6-7; BK D 7, 10, 19, 19, 21, 22, 30, 33, 33, 38, K 5, 5, 6, 8)
b.-ug (KT D 2, 13, 13, 13, 16, 19, 20, 21, 25, 27, 28, 29, 29, 29, 30, 35, 37, 38, 40, G 5, 10; BK D 9, 12, 24, 25, 27, 29, 36, 39, K 9, 9)
b.-ıñ (KT D 1, BK D 3)
b.-ka (KT D 7, 26; BK D 7)
b.-lıg (KT D 6)
b.-ta (KT D 26, K 12; BK D 21, 21)
b.-um (KT G 1, K 4, 11; BK D 16, 29)
b.-uma (BK K 12, G 10)
b.-umın (BK K 11)
b.-ı (KT D 3, 6, 20, G 2, 6; BK D 1, 4, 6, 17)
b.-in (BK G 15)

bol- olmak
b.-ça (KT KB)
b.-çun (KT D 11, BK D 10)
b.-tı (KT D 7, 7, 20, 24, 24, 30, 34, K 1, 2, 3, 4, 10, 10, 10; BK D 17, 26, 29, 30, 30, 32, 36, 36, 37)
b.-mış (KT D 4, 5, 5, 9, 12, 13, 21, 39, G 1; BK D 5, 9, 11, 11, 18, 40, K 1
b.-mış erti (KT D 21, BK D 18)
b.-taçı (KT K 9, 11; BK D 31, K 14), *bo[ltaç]ı* (KT K 7), *[bolta]çı* (BK D 28, 33)
b.-taçı erti (KT K 7, 9; BK D 38, 33)
b.-tukınta (KT K 3, 3)
b.-sar (BK B 3)
b.-ça (BK G 9)
b.-up (KT D 10, 13; BK D 9, 11)
bodun b.- (BK D 37)
buñsız b.- (BK K 14)
ikegü b.- (KT K 3)
kagan b.- (KT D 5, 5 BK D 5)

kamşag b.- (KT K 3)
kul b.- (KT D 7, 24; BK D 7, 36)
kergek b.- (KT D 30, K 10)
küñ b.- (KT D 7, 24, K 9; BK D 7)
küñ kul b.- (KT D 20, BK D 17)
-mez teg b.- (KT K 10)
teñri b.- (KT KB)
yablak b.- (KT K 7, 11; BK D 31)
yabız b.- (BK D 32)
yagı b.- (KT D 9, vb.)
yok b.- (KT K 3 vb.)
yut b.- (BK D 31)

bolçu yer adı
b.-da (KT D 37, BK D 28)

bolma- olmamak
b.-zun (KT D 11, 19, 25; BK D 10, 20, 21)
bo[lmaz]un (BK D 22)

bor kar fırtınası, boran, fırtına
b.-ça (KT D 37 BK D 27)
otça b.-ça kel- (KT D 37,BK D 27)

boşgur- öğretmek, akıl vermek; yapmak, düzene sokmak
b.-mış (KT D 13, BK D 12)
b.-ur (KT G 7, 7; BK K 5), *boş[gurur]* (BK K 3)
yarat- b.- (KT D 13, BK D 12)

boyla unvan
b. baga tarkan (BK G 14)

boz boz (KT D 32, 33)
başgu b. at (KT D 37)
b. at (KT D 32, 33)

bödke bu zamanda, bu devirde (<*bu ödke*) bkz. *bu*
b. olur- (BK K 1, D 2)
b. körügme begler (KT G 11, BK K 8)

bölün (<Tib. *blon*) yüksek görevli, bakan (KT K 12)

böri kurt
b. teg (KT D 12, BK D 11)

bu bu (KT G 1, 2, 4, 10, 13, G-D, G-D; BK K 13, 13 D 35)
bu ödke (KT G 1) bkz. *bödke*

bukug kişi adı?
b. totok (BK G 10)

bul- bulmak
b.-tı (KT D 31)
er at b.- (KT 4, BK D 29)

buluñ köşe, bucak, taraf (KT D 2, BK D 3)
b.-dakı (KT D 2; BK D 2, 3, 24, K 9)
tört b. (KT D 2, BK D 3 vb.)

bumın kişi adı (Bumın kağan)
b. kagan (KT D 1, BK D 3)

bunça bunca, bu kadar (çok) (KT G 4, D 4, 10, 14, 30, K 9, G-D, K-D; BK D 2, 5, 9, 33, G 10, 12, 15, G-B)

bunı bunu (KT G 10, 12; BK K 8, 15)
bu[nı] (BK K 15)

bunta burada, buraya (KT D 20, G 10, 11; BK D 17, K 17)

buñ dert, sıkıntı, yokluk, ihtiyaç (KT G 3)
b.-ug (KT G 8)

buñsız dertsi, sıkıntısız; serbestçe, korkusuzca; bol bol, fazla (BK D 29, K 4, 12, 14; KT G 5)
b. bol- (BK K 14)
b. kıl- (BK K 12)
b. bir- (KT G 5, BK K 4)

buyruk kumandan, âmir (BK G 14, 14; KT G 1)
b.-ı (KT D 3, 5, 19, 38; BK D 4, 6, 16)
iç b. (BK G 14)
tarkat b. begler (KT G 1)

buz- bozmak, hezimete uğratmak, yenmek
b.-dum (BK D 24, 25, 34, 37, 39), *[buz]dum* (BK D 34)
b.-dumız (KT D 31, 34)

bükli yer adı
b. çöl(l)üg el (KT D 4, BK D 5)
b. kaganka tegi (KT D 8, BK D 8)

çaça kişi adı (< Çin. *şa-ça*)
ç. señün (BK D 26)
ç. señünke (KT K 13)

çıgañ yoksul, fakir, sefil (KT G 10, D 29; BK K 7, D 23)
ç.-ıg (KT D 16, BK D 14)
yok ç. (KT G 10, BK K 7)

çıkan teyzezade, kuzen
c.-ı (KT K 13)

çıntan sandal (ağacı) (< Skr. *candana)*
ç. ıgaç (BK G 11)

çik kavim adı
ç. bodun (BK D 26)
ç. tapa (BK D 26)

çor unvan (KT K 13, BK G 13)
ç.-ıñ (KT 32)
kül ç. (BK G 13)
tadık ç. (BK G 13)
tarduş ınançu ç. (KT K 13)

çorak çorak yer, çöl
ç.-ka (BK G-D)

çöl çöl, step
ç.-(l)üg (KT D 2, BK D 5)
bükli çöl (KT D 4, BK D 5)

çub bölge, mıntıka (KT D 31), *ç[ub]* (BK D 24)
altı ç. sogdak (KT D 31)

çugay yer adı
ç. yış (KT G 6)

çuş ırmak adı
ç. başınta (KT K 6)

eb ev, çadır; karargâh, ordugâh
e.-de (BK D 32)
e.-ig (KT K 8, BK D 32)
e.-in (KT K 1, BK D 34, 37)
e.-iñe (BK K 14)
e. barım (KT K 1)
e. bark (BK D 32, 34, 37)

ebir- evirmek, döndürmek
e.-ü (BK D 25)

eçi ağabey; amca

e.-m (KT D 16, 16, 17, 31, K 3; BK D 14, 14, 15, 20, K 9)
e.-miz (KT D 26, BK D 22)
e.-li (KT D 6)
e.-sin (KT D 5, BK D 18)

eçü ata, ecdat
e.-m (KT D 1, 13; BK D 3, 12)
e.-miz (KT D 19)
e. apa (KT D 1, 13, 19; BK D 3, 12)

edgü iyi; iyilik; kâr, kazanç, yarar (KT G 6, 6, 7, D 23; BK K 4, 5, 14, D 39, G 4)
e.-g (KT D 24, BK D 20)

edgüti iyice, adamakıllı
e.-eşid (KT G 2)

ediz kavim adı (KT K 6, 15; BK D 1)
eki e. (BK D 1)

eke abla
e.-lerim (KT K 9)

eki iki (KT D 27 36, K 2, 8, 11; BK D 21, 34) (bkz. *ekin*)
e.-sin (KT D 38)
e. ediz (BK D 1)
e. otuz (BK D 25)
e. üç (BK D 41)
e. yegir[mi] (KT D 28, BK D 23)

ekin iki (bkz. *eki*)
e. ara (KT D 1, 2; BK D 4)

ekinti ikinci, ikinci olarak (KT D 33, BK D 30)
e. kün (BK G 1)
ekin (*ekinti* yerine) *sü* (BK D 32)

el halk, ülke, devlet (KT D 4, G 13) (bkz. *il*)
e.-iñin (KT D 22)
e.-in (BK D 34)

elig el
e.-in (SK D 32, 38)

elig elli (KT D 8, BK G 7)

ellig devlet sahibi, devletli (bkz. *illig*)
e.-de (KT D 29)

elsire- devletsiz kalmak
e.-miş (KT D 13)

elsiret- devletsiz bırakmak (bkz. *ilsiret-*)
e.-miş (KT D 15)

elt- alıp götürmek (bkz. *ilt-*)
e.-di (KT D 23, 23)
süre e.- (KT D 23)
yaña e.- (KT D 23)

elteber unvan (bkz. *ilteber*)
e.-ig (KT K 3)
tuygun e. (KT K-D)
uygur e. (BK D 37)
az e. (KT K 3)

elteberlig elteber'le yönetilen
eki e. bodun (BK D 38)

emgek ıstırap, eziyet
e. kör- (KT D 19, BK D 16)

emgetme- eziyet etmemek
e.-ñ (BK K 13)
e. tolgatma- (BK K 13)

eñ en
e. ilk (KT K 4)
e. ilki (KT D 32, BK D 30)

er adam, erkek (KT D 12, 13, 13, 31, 40, K 12; BK D 11, 11, 11)
e.-ig (KT D 36, 36, K 2, 5, 5, 6, 7, 8), *[er]ig* (BK G-D)
e.-in (KT D 11, 34, 40; BK D 10, 37)
e.-in (KT K 1, BK G 7)
alp e. (KT D 40)
berçik e. KT K 12)
e. at (KT D 31)

er- olmak (krş. *ir-*)
e.-tim (KT D 9, 9, 17)
e.-tig (KT G 9, BK K 7)
e.-tigiz (KT T 9, 10, G-D)
e.-ti (KT D 20, 22, 39; BK D 16, 17, 25, 29, 32, 38, 38) *er[ti]* (BK D 28), *[ert]i* (BK D 19)
e.-miş (KT D 2, 3, 4, 5, 9, 9, 10, 10, 12, 12, 14, 14, 14, 23, G 4, 5, 6,

7, 7; BK D 3, 4, 4, 4, 4, 4, 6, 11, 11, 12, 12, 19, K 3, 3, 4, 5, 5), *[ermi]ş* (BK K 4)
e.-ür (KT K 1), *[er]ür* (BK D 29)
e.-ser (KT G 7, 7, 11, 13; BK K 5, 5, 10

eren adamlar, erler
biş yüz e. (BK G 11)
tokuz e. (KT K 9)

erig erişilir, yakın yer (KT G 13, 13)

erinç şüphesiz, muhakkak ki
ol e. (KT D 24, BK D 20)
-miş e. (KT D 3, 3, 5, 5, 5, 5, 5, 11; BK D 4, 4, 5, 5, 6, 6, 6, 6, 10, *[e-ri]nç* (BK D 33)
-ti e. (KT D 26; BK D 10, 35)

erkli olan
erür barur e. (KT K 1, BK D 29)

erklig kudretli (BK K 12)

ersin yer adı (bkz. *tokuz*)

e.-ke (KT G 3, BK K 3)

ertin- vazgeçmek (?)
e.! (BK D 19)

ertinü pek, pek çok (BK K 9, 10, G 14, 15)
e. ulug (BK K 10)

ertiş İrtiş nehri (KT D 37), *[er]tiş* (BK D 27)
e. ügüz (KT D 37, BK D 27)

ertür- yaptırmak
e.-tüm (BK G 10)
e.-tümiz (KT K-D)
yog e.- (KT K-D BK G 10)

eşgiti ipekli kumaş (bkz. *işgiti*)
eşg[itis]in (BK K 11)

eşid- işitmek
e.! (KT G 2; BK K 1, D 18)
e.-gil (KT G 1)
e.-ip (KT D 12)

eşidme- işitmemek

e.-dük (BK K 11)
kulkakin e. (BK K 11)

eşilik hanım olacak, hanım olmağa lâyık
e. kız ogul (KT D 7, 24; BK D 7)

et- tanzim etmek, düzene sokmak, yapmak (bkz. *it-*)
e.-dimiz (KT D 21)
e.-miş (KT D 11, BK D 10)

et- bögürmek, ses çıkarmak, gümbürdemek
e.-erçe (BK B 4)
e.-ser (BK B 5)

ezginti yer adı
e. kadızda (BK D 31)
e. kadizde (KT K 7)

gu soru edatı (bkz. *gü*)
bar g. (KT G 10, BK K 8)

gü soru edatı (bkz. *gu*)
begler g. (KT G 11)

ı ağaç
ı-g (BK G 15)

ıçgın- kaybetmek, bırakmak, elden çıkarmak
ı.-mış (KT D 13)
ı.-u (KT D 6, BK D 7)

ıd- göndermek (bkz. *ıt-*)
ı.-mış (KT D 6, 7; BK D 7)
ı.-maz (BK D 25)
ı.-ıp (BK D 35)
ıçgınu ı.- (KT D 6, BK D 7)
yitürü ı.- (KT D 7, BK D 7)

ıdma- göndermemek
ı.-yın (BK D 33)

ıduk kutsal, mukaddes (KT D 10, 23, K 1; BK D 10, 25, 29, 35)
ı. başda (BK D 25)
tamag ı. başda (KT K 1, BK D 29)
ı. ötüken (KT D 23)
ı. yer sub (BK D 35)
türük ı. yiri subi (KT D 10, BK D 10)

ıgaç ağaç
çıntan ı. (BK G 11)

ıgar güçlü, kudretli (<Soğd. *igar*)
ı. ellig (KT D 29, BK D 24)
[*ı.*] *kaganlıg* (BK D 24)
ı. oglan taygun (KT G-D)

ırak ırak, uzak (KT G 5, 7; BK K 4, 5)
ı. bodun (KT G 5, BK K 4)

ışbara unvan (<Skr. *īśvara*)
ı. yamtar (KT D 33)

ıt köpek (yıl adı)
[*ı*]*t yıl* (BK G 10)

ıt- göndermek (bkz. *ıd-*)
ı.-tım (BK D 40)
ı.-tımız (KT D 40)
ı.-tı (KT D 7, G 12; BK D 7, K 14)
ırtürü ı.- (KT D 40)

iç iç; has, hassa (BK G 14)
i.-in (KT G 12, BK K 14)
i. buyruk (BK G 14)

içger- tabi kılmak, bağımlı kılmak
i.-tim (BK D 25)
[*iç*]*gertim* (BK D 26)

içik- tabi olmak, bağımlı olmak
i.-di (KT D 38, BK D 37)
i.-miş (KT D 10, BK D 9)
i.-igme (BK D 37)

içre içte, içerde
i. aşsız (KT D 26, BK D 21)

içreki içindeki; has, saraya mahsus (KT G 2, 12; BK K 2, 14, D 28)
i. bediz̤çi (KT G 12, BK K 14)

idi sahip
i.-siz (KT D 19, 20; BK D 17), [*idi*]*siz* (BK D 16)

idi asla, hiç, büsbütün
i. oksuz (KT D 3, BK D 4)
i. yok (KT G 4)

igid yalan, gerçek dışı
i. bar gu (KT G 10, BK K 8)
igid- beslemek, doyurmak (bkz. *igit-*)
i.-eyin (KT D 28, BK D 23, 35)
i.-in (BK K 13)
i.-miş (KT G 9, D 23; BK K 6, D 19, 35)
i.-ür (KT G-D)
igit- beslemek, doyurmak (bkz. *igid-*)
i.-ti (KT D 16, BK D 14)
ikegü iki parça, iki bölük
i. bol- (KT K 3)
il halk, ülke, devlet (bkz. *el*) (KT D 25, G 4, 8, 10; BK D 5, 21, G 9, K 3)
i.-ig (KT D 3, 3, 9; BK D 4, 4)
i.-te (KT G 3), [*il*]*te* (BK K 2)
i.-im (KT D 9)
i.-iñin (BK D 19)
i.-i (KT K 3)
i.-in (KT D 1, 6, 8, 8, 31, 36, 38, K 6; BK D 3, 7, 8, 27, 28)
i.-im[*iz*] (BK D 18)
i. törü (KT D 1, 8, 31; BK D 3, 8, 18)
i. tut- (KT G 4, 8, 10; BK G 9, K 8)
il-bilge Bilge Kağanın eşinin unvanı
i. katun (KT D 11, BK D 10)
ilgerü ileri, ileride, doğuda, doğuya doğru (KT D 2, 8, 12, 17, 28, G 2, 3; BK D 11, 15, 19, 23, 37)
ilg[*erü*] (BK K 2)
(ı)lg(e)rü (KT 21)
i. kurıgaru (KT 12, BK D 11)
ilig hükümdar, hakan
bodun i. (KT K 3)
ilk ilk, önce
eñ i. (KT K 4)
eñ i.-i (KT D 32, BK D 30)
ilki birinci, önceki
i. kün (BK G 1)
i. sü (BK D 32)

ille- devlet kurmak
i.-dük il (KT D 6, BK D 7)
illig devleti olan, devletli (bk. *ellig*)
i. bodun (KT D 9, BK D 8)
i.-ig (KT D 15, 18; BK D 13)
ilsiret- devletsiz bırakmak, devletsiz komak
i.-dimiz (KT D 18)
i.-miş (BK D 13)
ilt- alıp götürmek (bk. *elt-*)
i.-di (BK D 19)
yaña i. (BK D 19)
il-teber yüksek bir unvan (genel vali) (bk. *el-teber*)
[karluk] i. (BK D 40)
il-teriş Kutluğ Kağanın unvanı
i. kagan (KT D 11, BK D 10)
in- inmek
i.-miş (KT D 12, BK D 11)
inançu unvan (bk. *inençu*)
tarduş i. çor (KT K 13)
inençu unvan (bk. *inançu*)
i. apa yargan tarkan (BK B 2)
ini erkek kardeş
i.-li eçi-li (KT D 6, BK D 6)
i.-ligü (BK D 33)
i.-m (KT D 26, 27, 30, 30, 31, B 1, 1, K 10; BK D 21, 22)
i.-si (KT D 4, 5; BK D 18, 40)
ir- olmak (bk. *er-*)
i.-ser (KT G 13)
irkin unvan
sebig kül i. (BK G 14)
ulug i. (KT D 34, 34)
irtür- eriştirmek (krş. *er-*)
i.-ü (KT D 40)
iş iş, hizmet
i.-ig (KT D 8, 9, 10, 30, B 1; BK D 8, 9, 9)
i.-ig küçüg bir- (KT D 8, 9, 10, 30, B 1; BK D 8, 9, 9)

işgiti ipek, ipekli kumaş (bk. *eşgiti*)
i. kutay (KT G 5)
işiyi kişi adı (< Çin.)
i. liken (KT K 12)
iştemi kişi adı (İştemi Kağan)
i. kagan (KT D 1, BK D 3)
it- düzenlemek, tanzim etmek (bk. *et-*)
i.-eyin (KT D 39)
i.-dim (KT G 3, BK K 9)
i.-dimiz (KT D 21, BK D 18)
i.-di (KT D 16; BK D 14, G 15)
i.-miş (KT D 3, 22; BK D 12, 18)
i.-m[iş] (BK K 9)
i.-ip (KT D 19)
i[tip] (BK D 27)
i. yarat- (KT D 19, BK D 17, K 9)
itgüçi yapan, eden, inşa eden, yaratan
bark i. (KT K 13)
bitig taş i. (KT K 13)
itin- kendini düzene sokmak, örgütlenmek
i.-ü (KT D 10, BK D 9)
i. yaratun- (KT D 10, BK D 9)
kadırkan yer adı (Kingan dağları)
k. yış (KT D 2, 21; BK D 17, 39)
kadız, kadiz yer adı
k.-da (BK D 31), *k.-de* (KT K 7)
ezgenti (*ezginti*?) *k.* (BK D 31, KT K 7)
kagan kağan, hakan
alp k. (KT D 3, BK D 4)
baz k. (KT D 14, BK D 12)
bilge k. (KT D 3, BK D 4)
külüg k. (KT D 4, BK D 5)
bilge k. (BK B 2)
[bilge] k. (BK G-B)
bumın k. (BK D 1, BK D 3)
iştemi k. (KT D 1, BK D 3)
tabgaç k. (KT K 13)

türgiş k. (KT D 18, 37, 38; BK D 16, 27)
türük k. (KT G 3, BK K 2)
türük bilge k. (KT G 1, B 1; BK K 1, D 1, G 13).
eçim k. (KT D 16, 16, 17, 17, 31, K 3; BK D 14, 14, 15, 20, K 9, 9)
[eçim k]agan (BK D 35)
kanım k. (KT D 11, 12, 14, 30; BK D 10, 11, 13)
[kanım] k. (BK D 14, G 15)
kanım k[agan] (BK B 6)
özüm k. (BK B 7)
k. bol- (KT D 4, 5; BK D 5)
k. olur- (KT D 5, 5, G 9, 9; BK D 2, 6, 6, 36, K 7)
k. at (KT D 20, BK D 17)
[bilge k]agan atısı (BK G-B)
k.-ıñ (KT G 12)
k.-ıg (KT D 11, 16, 25; BK D 10, 13, 20)
k.-[ıg] (BK D 20)
k.-ka (KT D 7, 8, 8, 9, 9, 16; BK D 8, 8, 9, 9, 39, K 9, G 14)
k.-ta (KT G 11, K 12, 12, 13, 13)
[kag]anta (BK K 14)
k.-ım (KT D 9; BK D 9, 41)
k.-ıña (KD 23, BK D 19)
k.-ıñda (BK K 13)
k.-ıñın (KT D 23, G 9)
k.-ı (KT D 19, 20)
k.-in (KT D 35, 36, 38; BK D 7, 27, 28)
k.-ın (KT D 7)
kaganla- kağan yapmak
k.-duk (KT D 7; BK D 7)
kaganlıg kağanlı, kağanı olan
k. bodun (BK D 9; BK D 9)
k.-ıg (KT D 15, 18; BK D 13)
k.-da (BK D 24)
kagansıra- kağansız kalmak, kağansız olmak
k.-mış (KT D 13)
elsire- k.- (KT D 13)
kagansırat- kağansız bırakmak
k.-dımız (KT D 18)
k.-mış (KT D 15, BK D 13)

kal- kalmak
k.-tım (BK D 14)
k.-taçı ertigiz (KT K 9)
yatu k.- (KT K 9)

kalıñ baç, haraç
k.[-ıñ?] (BK D 25)

kalısız bakiyesiz, tamam
k. kop kelür- (KT K 1)

kalma- kalmamak
k.-zun (KT D 20; BK D 16, 17)

kalmış kalan, kalanlar
k.-ı (KT G 9)

kamag bütün, hep
türük kara k. bodun (KT D 8, BK D 8)
k.-ı (KT D 18, BK D 11)
[k]amagı (KT D 12)

kamşag sallantılı, kargaşa içinde
k. bol- (KT K 3)

kamşat- sarsılmak, sendelemek
k.-dı (KT K 7)
k.-(t)ı (BK D 30)
adak k.- (KT K 7, BK D 30)

kan kan
k.-ıñ (KT D 24)
[kan]ıñ (BK D 20)

kanı hani, nerde
ilim amtı k. (KT D 9)

kantan nereden (KT D 23, 23; BK D 19, 19)

kañ baba
k.-ım (KT D 11, 11, 12, 14, 16, 25, 30; BK D 1, 10, 11, 13, 13, 20, G 13, B 6)
[k]añım (BK D 12)
k.-ımız (KT G 11)
k.-in (KT D 5; BK D 6, 18)

kapıg kapı (bk. *temir*)
k.-ka (KT D 2, 8, 17, 39, G 4; BK D 4, 8, 15, K 3)

kar kar
k.-ıg (KT D 35, BK D 27)

kara kara; alelâde, avam (BK D 29, G 12, K 11)
k. bodun (BK D 41)
k. türgiş bodun KT D 38, 39, 40)
türük k. kamag bodun (KT D 8, BK D 8)

kara köl yer adı
k. k.-te (KT K 2)

karagan yer adı
k. kısılta (BK D 37)

karluk kavim adı (Karluk'lar)
k. bodun (KT K 1; BK D 29, 29)
k. bodun tapa (BK D 40)
k. bodunug (BK D 29)
[karl]uk [il]teber (BK D 40)
k.-ug (KT K 2)

kaş kaş
k.-ı (KT K 11)
közi k.-ı (KT K 11)

katıgdı sıkı, iyice (bk. *katıgdi*)
k. tiñla- (KT G 2)

katıgdi sıkı, iyice (bk. *katıgdı*)
k. sakın- (KT K 11)

katun katun, kağan eşi
ögüm k. (KT D 31, K 9)
k.-ug (KT D 11, 25; BK D 10, 21)

kazgan- kazanmak, elde etmek, fethetmek
k.-tım (KT D 27; BK D 22, 36)
k.-mış (KT D 22)
kaz[ganmış] (KT D 26)
k.-tuk (BK D 33)
k.-ur men (KT D 9)
k.-ıp (KT D 16, 27, 30; BK D 22, 10, K 13)
k.-u bir- (BK G 10, K 12)
ilig k.- (KT D 9)
ilin törüsin k.- (KT D 31)
törüg k.- (KT D 16, 30; BK D 36)

kazganma- kazanmamak
k.-[sar] (BK D 33)

keç- geçmek, aşmak (ırmak, çöl vb.)
k.-dim (BK G-D)
k.-ip (BK D 30)
k.-e (KT D 37, 39; BK D 27, 30)

keçe ötesinde (çekim edatı)
kem k. (BK D 26)
yinçü ügüz k. (BK K 3)
yinçü üg[üz] k. (KT G 3-4)

keçen yer adı
k.-ke tegi (BK G-D)

kedimlig giyimli, kuşamlı
k. torug at (KT D 33)

kel- gelmek
k.-timiz (BK D 17)
k.-ti (KT D 28, 37, K 12, 12, 12, 12, 13, 13, 13; BK D 23, 25, 27, 28, 32, 32, 32, 34, 34, 35, 39, 41, C 8, 11)
k.-miş (KT K 7)
k.-mez (BK D 39)
k.-igme (BK D 31)
k.-ser (KT K 11, 11)
k.-ip (KT D 23, BK D 19)
k.-ipen (KT D 4, 23; BK D 5)

keliñün gelinler
k.-üm (KT K 9)

kelür- getirmek
k.-tüm (KT G 11; BK D 25)
k[elürtüm] (BK K 14)
k.-ti (BK K 1, 12; BK G 11)
[k(e)l]ürti (BK G 15)
kelü<r> ti (KT K-D)
k.-üp (BK G 11, 11, 12)

kem kim (KT D 22, BK D 19)
k.-ke (KT D 9)

kem Yenisey ırmağı
k. keçe (BK D 26)

kentü kendi, öz; kendin
k. bodunum (KT K 4)
k. yañıltıg (KT D 23, BK D 19)

keñeres yer (kavim?) adı
k. tapa (KT D 39)

keñü tarban yer adı (bk. *keñü tarman*)
k. t.-ka tegi (BK D 18)

keñü tarman yuk. bk.
k. t.-ka tegi (KT D 21)

kerekülüg çadırlı, göçebe
[al]tı sir tokuz oguz eki ediz k. begleri bodunı (BK D 1)

kergek gerek, yok, namevcut
k. bol- (KT 4, 30, K 10)

kergeksiz bol bol, bolca, fazlasıyla
k. kelür- (KT K 12, BK G 11)

kıl- kılmak, yapmak, etmek
k.-tım (KT D 29, 29, 30, 30, G 10, 10; BK K 7, 7, 9, 12, D 23, 24, 24, 24)
kı[lt]ım (BK D 23)
k[ıltım] (BK G 4)
k.-tıg (BK D 20, 20)
k.-tı (BK D 7, 7, 14, 14, 14)
k.-mış (BK D 13)
k.-u ber- (BK G 7)
[bal]bal k.- /BK G 7)
bay k.- (KT D 29; BK D 14, 23, K 7)
baz k.- (KT D 2, 15, 30, 30; BK D 13, 24, 24)
buñsız k.- (BK K 12)
kul k.- (BK D 7, 20)
küñ k.- (BK D 7, 20)
tonlug k.- (BK D 23)
üküş k.- (KT D 29; BK D 14, 24, K 7)
yeg k.- (BK D 24)
yok k.- (BK G 4)

kılıçla- kılıçla yaralamak veya öldürmek
k.-dı (KT K 5)

kılın- yaratılmak, vücuda getirilmek
k.-mış (KT D 1)
k.-tukda (KT D 1)

kılınma- yaratılmamak
k.-duk erinç (KT D 5 5; BK D 6, 6)

kılma- kılmamak, yapmamak, etmemek
k.-dım (KT D 27; BK D 22, 36)
ot sub k.- (KT D 27; BK D 22)

kırgaglıg kenarlı, kıyılanmış (kumaş, elbise hakkında)
k. kutayin (BK K 11)

kırk kırk
k. artukı yeti (KT D 15)
k. artuk[ı y]iti (KT K-D)
bir k. KT K 2)

kırkız kavim adı (Kırgız'lar) (KT D 4, 14;BK D 15)
kı[rkız] (KT D 17)
[kı]rkız (BK D 5)
k. birle (BK D 26)
k. tapa (KT D 35, BK D 26)
k. bodunug (KT D 20, 35; BK D 17, 27)
k. kaganıg (KT D 25, BK D 20)
k. kaganta (KT K 13)
k. kaganin (KT D 36)
k. yiriñe tegi (BK D 15)

kısıl dağ geçiti, dar vadi (bk. *karagan*)
k.-ta (BK D 37)
karagan k. (BK D 37)

kış- kılmak, yapmak, etmek (bk. *kıl-*)
k.-dım (BK D 25)
k.-dımız (KT D 32, 34)
yok k.- (KT D 32, 34; BK D 25)

kışın kışın (BK G 2)

kışla- kışlamak, kışı geçirmek
k.-dukda (BK D 31)
k.-p (KT K 8)

kıtañ kavim adı (Kıtay'lar) (KT D 4, 14, 28, K 11; BK D 5, 23)
k. tapa (BK G 2)

k. tatabı bodun tapa (KT D 28, BK D 23)
k.-da (BK G 7)

kız kız
k. ogluñ (KT D 24)
k. oglin (KT D 7, BK D 7)
k.-ım[in] (BK K 9)
k.-ın (BK K 9)

kiçig küçük; az, pek az, hiç
k. atlıg[ıg] (BK D 41)
k. tegme- (KT G 3, 3; BK K 3)

kigür- girdirmek, sokmak
k.-tüg (KT D 23, BK D 19)
yablak k.- (KT D 23, BK D 19)

kikşür- kışkırtmak, aleyhe tahrik etmek
k.-tükin üçün (KT D 6)

kir- girmek, atılmak, dalmak; sığınmak, tabi olmak
k.-ti (BK D 38)
k.-teçi sen (BK K 14)
k.-ip (KT D 38)

kirü geride, batıda (KT D 2)

kisre geride, batıda; sonra (KT D 29; BK K 14, G 13)
anta k. (KT D 4, 5, 34, 39; BK D 23)
kontukda k. (KT G 5, BK K 4)

kiş samur
k.-in (BK G 12)
k[işin] (BK K 11)

kişi kişi, insan
añıg k. (KT G 7, BK K 5)
bilig bilmez k. (KT G 7, BK K 6)
bir k. (KT G 6, BK K 4)
ne k. (BK D 28)
üküş k. (KT G 7, BK K 6)
yablak k. (KT D 39)
k.-oglı (KT D 1, K 10)
k. oglınta üze (KT D 1, BK D 3)
k.-ig (KT G 6, 6; BK K 4, 4)
k.-ligü (BK D 41)

kodı aşağı, boyunca
seleñe k. (BK D 37)

kokılık (*koklık*?) koku, parfüm (?)
k. ... altun kümüş (BK G 11)

kon- konmak, yerleşmek
k.-ayin (KT G 7)
[*konay*]*in* (BK K 5)
k.-tı (BK D 40)
k.-tukda (KT G 5)
kon[*ukda*] (BK K 4)

kontur- kondurmak, yerleştirmek, iskân etmek
k.-tumız (KT D 21, 21; BK D 18)
ko[*nturtumız*] (KT D 38)
k.-mış (KT D 2, BK D 4)

kop hep, tamamiyle
k. almış (KT D 2)
k. alkd[*ım*]*ız* (KT K-D)
k. anta alkıntıg arıltıg (KT G 9, BK K 7)
k. baz kıltım (KT D 30, BK D 24)
k. baz kılmış (KT D 2)
k. bilir siz (KT D 34)
k. ... bitidim (KT G-D)
k. içikdi (KT D 38)
k. ıtdım (KT G 3)
k. ko(d)tı (BK G 12)
k. kubratdım KT G 10)
k. kubrat(d)ım (BK K 7)
k. kelürti (KT K 1)
k. k[*elürtüm*] (BK K 14)
k. maña körti (KT D 30, BK D 24)
k. maña körür (BK K 2)
k. ölteçi ertigiz (KT K 10)
k. ö[*l*]*ürtüm* (BK D 28)
k. ölürmiş (KT K 1)
k. yagı ermiş (KT D 2, 14; BK D 3)
k. ... yorıyur ertig (KT G 9)
ko[*p ölür*]*tüm* (BK G 1)

korgan (*korıgan*?) korugan, sığınak, kale
amga k. (KT K 8)
amgı k. (BK D 31)
korg[*anka*?] (BK D 40)

kor(ı)gu muhafız (?), kale muhafızı (?) (BK D 41)

koşu kişi adı
k. totok (KT K 1)

koşulgak yer adı
k.-da (KT K 5)

kot- koymak, bırakmak
k.-(t)ı (BK G 12)

koñ koyun
k. teg (KT D 12, BK D 11)
k. yılka (KT K-D)

köbürge davul
k.-si (BK B 4)

kögmen yer adı (Sayan dağları)
k. aşa (KT D 17, BK D 15)
k. yir sub (KT D 20, BK D 17)
k. yışıg (KT D 35, BK D 27)

kök mavi
k. teñri (KT D 1, BK D 2)
k. teyeñin (BK K 12, G 12)
k. türük (KT D 3, BK D 4)

kök türük Doğu Türkleri, Göktürk'ler (KT D 3, BK D 4)

köl göl
k.-te (KT D 34, K 2)
kara k. (KT K 2)
türgi yargun k. (KT D 34)

könül gönül
k.-te (KT K 11)
k.-teki (KT G 12)

kör- görmek, bakmak; tabi olmak, bağımlı olmak
k.-ti (KT D 19, 30; BK D 2, 16, 24, 39)
k.-miş (KT D 8)
k.-ügme (KT G 11, BK K 8)

k.-ür (KT K 10, BK K 2)
k[örür] (KT G 2)
k.-teçi sen (BK K 14)
k.-ü (KT G 11, 12; BK K 8, 15)
emgek k.- (KT D 19, BK D 16)
yüg(g)erü k.- (BK D 2)

körme- görmemek
k.-dük (BK K 11)
közün k.- (BK K 11)

kötür- kaldırmak, yükseltmek
k.-ti erinç (BK D 10)
k.-miş (KT D 11, 25)
k.-ügme (BK D 21)
yüg(g)erü k.- (KT D 11, BK D 10)

köz göz
k.-de (KT K 11)
k.-ün (BK K 11)
k.-üm (KT K 10), *[k]öz(ü)m* (KT Kaide 5)
k.-i (KT K 11, BK D 2)
körür k. (KT K 10)
k. kaş (KT K 11)

ku kişi adı
k. señün (BK G 8)
k.-g señünüg (BK G9)

kubrat- derleyip toplamak
k.-dım (KT G 10)
k.-(t)ım (BK K 7)
k.-mış (BK D 11)
k.-[mış] (KT D 12)

kul köle, erkek köle (KT D 21, BK D 18)
k. bol- (BK D 7, 20, 24; BK D 17, 36)
k. kıl- (BK D 7, 20)
küñ k. (KT D 7, 20, 24, K 9; BK D 17)

kulad- köle olmak
k.-mış (KT D 13)
küñed- k.- (KT D 13)

kullug kullu, kulu olan, köleli
k. bol- (KT D 21, BK D 18)

kulkak kulak
k.-ın (BK K 11)
k.-in (BK G 12)

kunçuy prenses (< Çin. *kung çu*)
k.-ug (KT D 20)
ku[nçu]yug (BK D 17)

kurıdın geride, batıda, batıdan (KT B 1)

kurıgaru geriye, batıya (KT D 8, 12, 17, 21, 24, G 2, 3; BK D 8, 11, 15, 19, K 2, 3, 11)
ilgerü k. (KT D 12, BK D 11)

kurıkan kavim adı (Üç Kurıkan'lar)
üç k. (KT D 4, BK D 5)

kurıya geride, batıda (KT K 12)

kut kut, talih, Tanrı'nın lûtfu
k.-um (KT D 29, G 9; BK D 23, K 7)
k.-ı (BK K 35)
k.-ıña (KT D 31)
k. ulug (BK D 23)

kutay ipek, ipekli kumaş
k.-in (BK K 11)

kü şan, şöhret, ün; haber (KT D 12)
k. eşid- (KT D 12)
k.-si (KT D 25, 25; BK D 20, 21, 22, 36)
ati k.-si yok bol- (KT D 25, 25; BK D 20, 21, 22, 36)

küç güç, kuvvet
k. bir- (KT D 12; BK D 11, 32)
k.-üg (KT D 8, 9, 10, 30, B 1; BK D 8, 9, 9)
işig k.-üg bir- (KT D 8, 9, 10, 30; BK D 8, 9, 9)

kül kişi adı
k. çor (BK G 13)
k. irkin (BK G 14)
k. tegin (KT K 8)
k. tigin (KT D 26, 27, 30, 30, 31, K 10, B 1 32, 34, 35, 37, K 1, 2, 3,

5, 5, 6, 7, 8, 10, K-D, G-D, (Kaide 3; BK D 21),
k. tiginiñ (KT G-B)
k. tiginig (KT D 40, B 1)

külüg ünlü, meşhur
k. kagan (KT D 4, BK D 5)

kümüş gümüş
altun k. (KT G 5)
agı altun k. (KT K 12)
k.-in (BK K 11)
ürüñ k. (BK K 11)

kün gün; güneş
ekinti k. (BK G 1)
ilki k. (BK G 1)
tört k. (BK G-B)
yigirmi k. (KT G-D)
k. batsıkdakı (KT K 12)
k. batsıkıña (KT G 2, BK K 2)
k. ortusıñaru (KT G 2, BK K 27
k. tugsık(k)a (KT G 8, BK D 8)
k. tu[gsıkıña] (BK K 11)
k.-li (BK G-D)
tünli k.-li (BK G-D)

küni günü, kıskançlık, haset
ödiñ[e] k. teg- (BK D 30)

küntüz gündüz, gündüzün
k. olurma- (KT D 27, BK D 22)

küñ kadın köle, cariye
k. bol- (KT D 7, 24, K 9)
k. kul bol- (KT D 20, BK D 17)
k. kıl- (KT D 7, 20, 24, K 9; BK D 17)

küñed- cariye olmak
k.-miş (KT D 13)
k.-kulad- (KT D 13)

küñlüg cariyeli, hizmetçili
k. bol- (BK D 18)

küregü itaatsiz olma
k.-ñin üçün (KT D 23, BK D 19)

kürlüg hilekâr, aldatıcı
k.-in üçün (BK D 6)
k.-< in > üçün (KT D 6)

küzed- korumak, kollamak, gözetmek
k.-ü (KT B 1)

lagzin domuz
l. yıl (BK G 10)

likeñ kişi adı (= Çin. *Liü-hiang*)
işiyi l. (KT K 12)

lisün kişi adı (= Çin. *Li-ts'ün*)
l. tay señün (BK G 11)

makaraç kişi adı veya unvan (< Hint. *mahārāc*)
m. tamgaçı (KT K 13)

maña bana
m. körti (KT D 30, BK D 24)
m. kul boltı (BK D 36)
m[aña] k[örür] (KT G 2)

men ben, -im (KT G 11; BK D 33, 33, G 3, 9)
m. özüm (BK D 36)
m. [özüm] (KT D 27)
birür m. (KT D 9)
kazganur m. (KT D 9)

meniñ benim
m. bodunum (BK D 29)
m. sabımın (KT G 11)

ne ne, hangi
n. kaganka (KT D 9, BK D 9)
n. kişi (BK D 28)

nek kişi adı
n. señün (KT K 12)

nençe nice, ne kadar çok
n. it- (BK K 9)

neñ hiç, hiç de; her hangi
n. buñug yok (KT G 8, BK K 6)
n. yılsıg bodunka (KT D 26)

n. n. sabım erser (KT G-B)
n. n[eñ] sab[ım ers]er (BK K 8)

oglan oğullar
o.-ım (KT G 1, K 11; BK K 1)
o.-ınızda (KT G-D)
o. taygun (KT G-D)

oglı oğullar
o.-ı (KT D 5, BK D 5)

og(ı)l oğul; evlât
o.-um (KT K 13, BK G 9)
o.-uma (BK K 10)
o.-uñ (KT D 24, 24)
o.-uñın (BK D 20)
o.-ı (KT D 1, 5, K 10; BK D 6, 18)
o.-in (BK D 7, 7, 24, G 3)
[o]glin (BK D 38)
o.-ıña (BK K 15)
[oglıñ]a (KT G 12)
o.-ınta üze (KT D 1, BK D 3)
kız o. (BK D 7; KT D 7, 24)
urı o. (BK D 7; KT D 7, 14)
kişi o.-ı (KT D 1, 1, K 10; BK D 2, 3)

ogul kişi adı (veya unvan?)
o. tarkan (KT K 12)

oguz kavim adı (Oğuz'lar) (KT K 6, 7; BK D 32, 38)
o. bodun (KT D 28, BK D 23)
o. bo[dun] (BK D 33)
o[guz] bodun (BK D 34)
o. yagı (KT K 8)
o. begleri (KT K 8)
o. begleri (KT D 22)
o. bilge tamgaçı (KT K 13)
tokuz o. (KT D 14, G 2, K 4; BK D 1, 12, 35)
t[okuz og]uz (BK D 29)
üç o. (BK D 32)
o.-garu (KT K 8)

ok ok
o.-un ur- (KT D 33, 36)

ok boy, kabile; boy örgütü
on o. (bkz.)

okı- çağırmak, davet etmek
o.-galı (BK D 28)

oksuz boy örgütü olmayan, örgütsüz
idi o. kök türük (KT D 3, BK D 4)

ol o
o. at (KT D 33, K 4)
o. bilmedükügin üçün (BK D 20)
o. bodunug (KT D 38)
o. ödke (KT D 21, BK D 18)
o. sabıg (KT G 7, BK K 6)
o. sü (KT K 8)
o. süg (KT D 32, 34; BK D 25)
o. süñüşde (KT K 2)
o. taş barkin (BK K 15)
o. tegdükde (KT D 36)
o. teñri (BK D 21)
o. törüde üze (KT D 16, BK D 14)
o. yergerü (KT G 8, BK K 6)
o. yılka (KT D 36, BK D 27)
o. yılkıg (BK D 38)

olur- oturmak; tahta oturmak, hüküm sürmek
o.-tum (KT D 26, G 1, 9; BK D 2, 15, K 1, G 9, 9)
o.-t[um] (KT B 1)
[olurt]um (BK K 7)
o.-ur ermiş (KT D 3, BK D 4)
o.-mış KT D 1, BK D 3)
o.-mış erinç (KT D 5, 5; BK D 6, 6)
o.-tuk(k)a (BK D 14)
o.-tukda (KT D 12)
o.-tukum üçün (BK D 36)
o.-tukuma (BK D 2, K 9)
o.-taçı sen (KT G 8)
[olurtaç]ı sen (BK K 6)
o.-sar (KT G 3, 8; BK K 6)
o.-up (KT G 4, 8, 9, G-D BK D 2)
[ol]urup (BK G-B)

sab söz, haber
s.-ıg (KT G 7; BK K 6, 6)
s.-ın (KT G 5)
s.-ım (KT G 11; BK D 1, G 13)
s.-[ım] (BK K 8)
s.-ımda (KTS G 10, BK K 8)
s.-ımın (KT G 1, 11, 12; BK K 1)
[s]abımın (BK K 14)
s.-ımin (KT G 2)
s.-ı (KT G 5, BK D 39, K 4)
s.-in (KT G 9, BK K 7)
s.-ıña (KT G 6, BK K 5)
(*s. al-:* KT G 7, BK K 6)
(*s. sı-:* KT G 11, BK K 14)

saç saç
s.-in (BK G 12)

sakın- düşünmek; kaygılanmak
s.-ıñ (BK D 33)
s.-tım (KT K 10, 10, 11, 11, 11, 11)
sak[ıntım] (BK D 35)
s.-ur men (BK B 6)
s.-ıgma (BK D 2)
s.-matı (KT D 10, BK D 9)
(*-gerü s.-:* KT D 10)
(*ölteçiçe s.-:* BK D 2)
(... *tip s.-:* KT K 11)

sanç- mızraklamak
s.-dım (BK D 26, 30, 31, 32, 37)
s.-dımız (KT K 6)
s.-dı (KT D 36, K 2, 5, 5, 6, 8, 9)
(*süsin s.-:* (KT K 6; BK D 30, 31, 37)

sansız sayısız, hesapsız (BK G 12)

sayu her
yir s. (KT G 9, 9; BK K 7, D 22)
yir [say]u (BK K 7)

sebig kişi adı
s. kül irkin (BK G 14)

sebin- sevinmek
s.-ip (BK D 2)
(*ögirip s.-*)

sekiz sekiz
s. tümen (BK D 26)
s. yaşda (BK D 14)
s. yegirmi (BK D 24)
otuz artukı s. (BK G 2)

seleñe ırmak adı (Selenga)
s. kodı (BK D 37)

sen -sin
arkuk s. (KT G 8, BK K 6)
ömez s. (KT G 8, 8; BK K 6, 6)
boltaçı s[en] (BK K 14)
kirteçi s. (BK K 14)
körteçi s. (BK K 14)
olurtaçı s. (KT G 8, BK K 6)
ölteçi s. (KT G 8, BK K 6)

señün general (< Çin. *tsiang-kün*)
çaça s. (BK D 26)
çañ s. (KT K 13)
ku s. (BK G 8)
lisün tay s. (BK G 11)
nek s. (KT K 2)
udar s. (KT K 12)
s.-üg (BK G 9)
s.-ke (KT D 32)

sı- kırmak
s.-yu ur- (KT D 36)

sıgıt feryat, figan (KT K 11)
[sı]g(ı)t(ı)m(ı)n (KT Kaide 4)

sıgıtçı yasçı, ağlayıcı
yogçı s. (KT D 4, K 11; BK D 5)

sıgta- yas tutmak, ağlamak
s.-mış (KT D 4, BK D 5)
(*s.- yogla-*)

sıgun geyik (BK B 5)

sıma- kırmamak
s.-dı (KT G 11, BK K 14)
(*sabımın s.-*)

silig kişi adı
yegen s. begiñ (KT D 33)

sıñar yarı, yarım
s. süsi (BK D 32)
[*sıñ*]*ar süsi* (BK D 32)

siñil kız kardeş
s.-im (KT D 20, BK D 17)
(*s.-im kunçuyug*)

sir kavim adı (Altı Sir'ler)
[*al*]*tı s.* (BK D 1)

sogdak kavim adı (Soğd'lar)
s. bodun (KT D 39)
s. tapa (KT D 31)

sog(u)d kavim adı (Soğd'lar)
s. berçik er (KT K 2)
[*s*]*og(u)d* (KT B 1)

soña yer adı
s. yışda (KT D 35, BK D 27)

sök- sökmek
s.-üpen (KT D 35, BK D 27)
(*karıg s.-*)

sökür- çöktürmek, bağımlı kılmak
s.-tüm (BK K 10)
s.-tümiz (KT D 18, BK D 16)
s.-miş (KT D 15, BK D 13)
(*tizligig s.-*)

sözleş- sözleşmek, konuşmak
s.-dimiz (KT D 26, BK D 21)

sub su; ırmak
ot s. (KT D 27, BK D 22)
yer s. (BK D 35)
yir s. (KT D 19, 20; BK D 17)
s.-ça (KT D 24)

[*su*]*buñd*[*a*] (BK K 13)
s.-ı (KT D 11, BK D 10)
s.-ın (BK D 35)
s.-ıñaru (BK D 40)
(*ot s. kılma-*: KT D 27, BK D 22)
(*s.-ça yügür-*: KT D 24)

subsuz susuz, çorak yer, çöl (BK G-D)

suk haset, kıskançlık, hırs, öfke
s.-un (BK D 38)

sü ordu, asker (KT D 2. K 8; BK D 3, G-D)
beş tümen s. (BK D 25)
ekin (ekinti yerine*) s.* (BK D 32)
ilki s. (BK D 32)
ol s. (KT K 8)
tört tümen s. (BK G 8)
ulug s. (KT D 28)
s. atı (KT D 39)
s. [*t*]*egişinte* (KT K 5)
s.-g (KT D 32; BK D 25, G 1, 8)
s.-si (KT D 12, 37; BK D 11, 27, 32, 32, G 1)
s.-sin (KT K 6, 7; BK D 26, 26, 30, 31, 31, 34, G 1)
süsi[*n*] (BK D 30)
[*süs*]*in* (BK D 28)
(*yadag s.*: BK G 1)
(*s. süle-*: (KT D 2, BK D 3)
(*s. taşık-*: KT K 8)
(*s. yorı-*: BK G-D)

süçig tatlı, hoş (KT G 5, BK K 4)
s. sabın (KT G 5, BK K 4)
s. sabıña (KT G 6; BK K 4, 5)

süle- ordu sevketmek, ordu ile sefere çıkmak
s.! (BK D 40)
s.-dim (KT G 3, 3, 4, 4; BK D 24, 25, 25, 26, 26, 28, 32, 38, 39, 41, S 2, 2, K 3, 3)
sül[*edim*] (BK D 33)
sü[*ledim*] (BK G 2, K 3)
s.-dimiz (KT D 17, 17, 18, 31, 35, 39; BK D 15, 15)

sü[ledimiz] (BK D 15)
s[üledimiz] (BK D 15)
s.-miş (KT D 15, BK D 13)
s.-p (KT D 12, BK D 11)
s.-pen (KT D 2, BK D 3)
s.-yü bir- (KT D 8, 8; BK D 8, 8)
(*sü s.-*: KT D 2, BK D 3)

süñüg mızrak
s. batımı (BK D 26)

süñüglüg mızraklı, mızraklı süvari (KT D 23, BK D 19)

süñük kemik
s.-üñ (KT D 24)
s.-üg (BK D 20)

süñüş savaş, muharebe
eki ulug s. (BK D 34)
ulug s. (KT D 40)
yegirmi s. (KT D 15, BK D 13)
(*s. süñüş-*: KT D 15, 40; BK D 13, 34)

süñüş- savaşmak
s.-düm (BK D 23, 25, 26, 26, 27, 28, 29, 30, 30, 31, 34)
[sü]ñüşdüm (BK D 30)
[süñ]üşdüm (BK D 37)
süñ[üşdüm] (BK G 6)
s.-dümiz (KT D 18, 32, 35, 37, K 1, 3, 4, 4, 5, 6, 6, 7; BK D 17, 28)
s.-miş (KT D 15, 40, K 1)
sü[ñüş]miş (BK D 13)
s.-geli (BK D 32)
(*süñüş s.-*: KT D 15, 40; BK D 13, 34)
(*-ka s.-*: KT D 32)

sür- sürmek, uzaklaştırmak
s.-e (KT D 23, BK D 19)
(*s.-e elt-*: KT D 23)
(*s.-e ilt-*: BK D 19)

şad yüksek bir unvan, Şad (KT D 17, 27, K 11; BK D 15, 21, G 9)
ş.-ın (KT D 14, BK D 12)
ş.-in (BK D 28)
(*ş. olur-*: BK G 9)

şadapıt unvan
ş. begler (KT G 1, BK G 13)
şad[apıt] begler (BK G 14)

şalçı kişi adı
alp ş. (KT D 40, K 2, 2, 3)

şantuñ yer adı, Şantung ovası (< Çin. *Şan-tung*)
ş. yazıka tegi (KT D 17, G 13; BK D 15)
[ş]antuñ (BK K 2)

tabar yer adı (Tabaristan?)
t.-da (KT D 38)

tabgaç Çin, kuzey Çin (KT D 4, 28; BK D 5, 23, 35)
t. bodun (KT D 6, 14; BK D 6, 12, K 4)
t. bodunka (KT D 7, BK D 7)
t. kagan (KT K 13)
t. kaganın (KT G 12)
t. kaganka (KT D 7, 8, 9; BK D 8, 9, 39)
t. kaganta (KT K 12)
[tabg]aç kaganta (KT G 11)
t. oñ totok (KT D 31)
tab[gaç] oñ totok (BK D 25)
t. ätin (KT D 7)
t. at[in] (BK D 7)
[tab]gaç atlıg süsi (BK G 1)
t.-ka (BK D 38)
t.-da (BK D 36)
t.-garu (BK D 35)

tabgaçgı Çin'deki, Çin egemenliğindeki
t. begler (KT D 7)
[tab]gaçgı begler (BK D 7)

tadık (tadak?) kişi adı
t.-ıñ çorıñ boz [at] (KT D 32)

tag dağ
t.-ka (BK G 7)
t.-da (BK G 8)
t.-dakı (KT D 12)
t.-ça (KT D 24, BK D 20)
(*töñker t.-da*: BK G 8)

o.-upan (KT D 1, 16; BK D 3, 14)
kagan o.- (KT D 16, G 9; BK D 2, 14, K 7)
şad o.- (BK D 15, G 9)

olurma- oturmamak, tahta oturmamak
o.-dım (KT D 26; BK D 21, 22)
o.-d (*olurmadım* yerine) (KT D 27)
tün udıma- küntüz o.- (KT D 27, BK D 22)

olurt- oturmak, tahta oturmak
o.-dı (KT D 26)
o.-[dı] (BK D 21)
kagan o.- (KT D 26; BK D 21)

on on
o. erig (KT K 7)
o. ok (bk.)

on ok kavim adı (On Ok'lar, Batı Türkleri)
o. o. bodun (KT D 19, BK D 16)
o. o. oglum (KT K 13)
o. o. oglına (BK K 15)

onunç onuncu
o. ay (BK G 10)

oñ kişi adı (< Çin. *Wang*)
o. totok (KT D 31, 32)
[o]ñ totok (BK D 25)

opla- atılmak, kendini tutamamak
o.-yu teg- (KT D 32, 35, K 2, 3, 5, 5)
o[playu] (KT K 4)

ordu kağan'ın karargâhı
o.-g (KT K 8, 9)

ortu orta
o.-sıñaru (KT G 2, 2; BK K 2, 2)
kün o. (KT G 2; BK K 2)
tün o. (KT G 2, BK K 2)

ot ateş (KT D 27, BK D 22)
o.-ça (KT D 37, BK D 27)
o. sub kılma- (KT D 27, BK D 22)

otuz otuz (KT K 2, BK D 28)

o. artukı bir (BK D 28-29, G 9)
o. artukı üç (BK D 34)
o. artukı tört (BK D 38)
o. artukı sekiz (BK G 2)
bir o. (BK D 25)
biş o. (KT D 18, BK D 15)
altı o. (BK D 26)
yiti o. (KT K 1)
yeti o[tuz] (BK D 26)
o. tatar (KT D 4, 14; BK D 5)
o. [tatar] (KT G 1)
o.-ka (KT K-D, K-D; BK G 10, 10)
o. yaşa- (KT K 2)

otuz tatar kavim adı (Otuz Tatar'lar)
o. t. (KT D 4, 14; BK D 5)
o. [tatar] (KT G 1)

oz- geçmek, ileri gitmek, öne geçmek; kurtulmak
o.-dı (BK D 28)
o.-a (KT K 7, BK D 31)
o.- yañ- (BK D 31)
o.-a kel- (KT K 7)

ö- düşünmek, akıl etmek, bilmek
ö-yür ermiş (KT G 5)
ö[yür erm]iş (BK K 4)
ö-mez sen (KT G 8, 8; BK K 6, 6)

öd (I) zaman
ö. teñri (KT K 10)
ö.-ke (KT D 21, 40, G 1; BK D 18)

öd (II) öd, safra kesesi
ö.-iñ[e] (BK D 29)
(*ö. küni teg-*)

ödüş tam gün, 24 saat
ö.-ke (BK G-D)
(*yiti ö.*)

ög anne, üvey anne
ö.-üm (KT D 11, 25, 31; BK D 10, 21)
ö.-lerim (KT K 9)

ög- övmek
ö.-d[ı] (BK G 15)
(tımag it- ö.-)

ögir- sevinmek
[ö]gir-ip (BK D 2)
ög[irip] (BK D 41)
(ö.-ip sebin-)

ögsüz öksüz, anasız (at adı?)
ö. akin (KT K 9)

ögtür- övdürmek
ö.-t[üm] (KT B 2)

ökün- pişman olmak, üzülmek
ö.! (KT D 23, BK D 19)
ö.-üp (KT D 40, BK D 38)

öl- ölmek
ö.-tüg (KT G 6, 7; BK K 5, 6)
ö.-ti (KT D 19, 19, 20, 33, 33, 33, K 4, 6, 8; BK D 37)

ö.-ügme (BK D 37)
ö.-teçi (KT D 29, BK D 23, 31)
ö.-teçi sen (KT G 8, BK K 6)
ö.-teçi erti (BK D 33)
ö.-teçi ertigiz (KT K 10)
ö.-teçiçe (BK D 2)
ö.-sikiñ (KT G, BK K 5)
ö.-sikiñin (KT G 10, BK K 8)
ö.-sikig (KT G 7, BK K 5)
ö.-geli (KT K 10)
ö.-ü (KT D 27, 28; BK D 22, 22)
ö[lü] (BK K 7)
(*ö.-yit-:* KT D 28, BK D 22)
(*tor- ö.-:* KT G 9)

ölüg ölü, ölmüş
ö.-i (KT K 9)

ölür- öldürmek (KT Kaide 7)
ö.-eyin (KT D 10)
ö.-[eyin] (BK D 9)

ö.-tüm (BK D 26, 27, 28, 29, G 1, 3)
ö[l]ürtüm (BK D 28)
[ölürt]üm (BK G 8)
ö.-tümiz (KT D 36, 38, K 2, 7)
ö[l]ürti (BK G 9)
ö.-miş (KT D 40, 40)
ö.-üp (BK G 7)
(*ö- al-:* KT D 40, K 2)

öñre ileride, doğuda (BK G 13)
ö. kün tugsıkda (KT D 4)
ö. kün tugsıkdakı (BK D 5)

ör- baş kaldırmak, isyan etmek (?)
ö.-ti (KT B 1)

örpen yer adı
ö.-te (BK D 26)

ötüg rica
ö.-i (BK D 39)

ötüken yer adı (Ötüken)
ö. yir (KT G 8, BK K 6)
ö. yış (KT G 3, 4, 8; BK K 2)
ö. yışda yig (KT G 4)
[öt]üken [yış]da (BK K 3)
ıduk ö. y[ış bodun] (KT D 23)

ötülüg ? (BK D 34)

öz ağaç özü ? (BK G 11)

özi kendisi, kendileri (KT D 3, 20, 38; BK D 17)
kül tigin ö. (KT D 30)
kül tigin ö[zi] (KT K-D)

özlik has, kendisine ait
ö. atin (BK G 12, K 11)

özüm kendim (KT D 17, K 10, 10; BK D 2, 14, 14, K 9, B 7)
men ö. (BK D 36)
ö.-in (BK D 21)
ö.-e (BK G 15)

purum Batı Roma İmparatorluğu, Bizans
apar p. kırkız (KT D 4, BK D 5)

tagık- dağa çıkmak
t.-mış (KT D 12)
(*balıkdakı t.- tagdakı in-:* KT D 12)
takı dahi, daha
ança t. (KT G 13)
taluy deniz
t.-ka (KT G 3)
tām duvar
t.-ka (KT G-D)
tamag yer adı
t. ıduk başda (KT K 1, BK D 29)
taman kişi adı (?)
t. tarkan (BK G 14)
tamgaçı mühürdar
makaraç t. (KT K 13)
oguz bilge t. (KT K 13)
tapa -a doğru, -a karşı
altı çub sogdak t. (KT D 31)
altı ç[ub sogdak] t. (BK D 25)
beş balık t. (BK D 28)
çik t. (BK D 26)
keñeres t. (KT D 39)
kırkız t. (KT D 35)
kıtań t. (BK G 2)
kıtań tatabı bodun t. (KT D 28, BK D 23)
oguz t. (BK D 32)
oguz bodun t. (KT D 28; BK D 23)
tabgaç t. (KT D 28% BK D 23, 26)
tañut t. (BK D 24)
tatabı t. (BK G 3)
türgiş t. (BK D 27)
taplama- tasvip etmemek, hoş karşılamamak, beğenmemek
t.-dı erinç (BK D 55)
tarban yer adı (bk. *tarman*)
keñü t.-ka tegi (BK D 18)

tarduş kavim adı, Köktürk kaganlığının batı kısmı
t. begler (BK G 13)
t. bodun üze (KT D 17, BK D 15)
t. [bodunug] (KT D 13, BK D 12)
t. ınançu çor (KT K 13)
tarkan yüksek bir unvan
apa tark[an] (BK G 13)
inençu apa yargan t. (KT B 2)
ogul t. (KT K 12)
taman t. (BK G 14)
tunyukuk boyla baga t. (BK G 14)
tarkat Tarkan unvanının çokluk şekli
t. buşruk begler (KT G 1)
tarman yer adı (bk. *tarban*)
keñü t.-ka tegi (KT D 21)
taş dış
t.-in (KT G 12, BK K 14)
(*için t.-in*)
taş taş; mezar taşı, kitabe
beñgü t. (KT G 12, 13; BK K 15)
bitig t. (KT K 13)
ol t. (KT G 13)
ol. t. barkin (BK K 15)
t-ka (KT G 11, G-D; BK K 8)
t.-in (BK B 7)
t.-[in] (KT K-D)
(*t. biti-:* KT G-B)
(*t. tokıt-:* KT G 12)
(*t.-ka biti-:* KT G-D)
(*t.-ka ur-:* KT G 11, BK G 8)
taşık- çıkmak, sefere çıkmak
t.-dımız (KT K 8)
t.-mış (KT D 11, BK D 32)
(*sü t.-:* KT K 8)
taşra dışarı, dışta, dıştan
t. tonsuz (KT D 26, BK D 21)
t. yorı- (KT D 11)
(*içre aşsız t. tonsuz:* KT D 26, BK D 21)

tat İranlı, yabancı
t.-ıña (KT G 12, BK K 15)
tatabı kavim adı (Tatabı'lar) (BK G 2, 8)
t. bodun (BK D 39, G 7)
kıtań t. (KT D 4, 14; BK D 5)
kıtań t. bodun (KT D 28, K 1; BK D 23)
tatar kavim adı (Tatar'lar, Moğol'lar)
otuz t. (KT D 4, 14; BK D 5)
otuz [tatar] (KT G 1)
tokuz t. (BK D 34)
tay büyük (< Çin.)
t. señün (BK G 11)
(*lisün t. señün*)
taygun taylar, oğullar (*tay* kelimesinin topluluk şekli)
t.-uñızda (KT G-D)
(*oglanıñızda t.-uñızda*)
teblig hilekâr, aldatıcı
t.-in (KT D 6, BK D 6)
(*t.-in kürlügin [üçün]*: BK D 6)
teg gibi
böri t. (KT D 12, BK D 11)
koń t. (KT D 12, BK D 11)
teñri t. (KT G 1; BK D 1, K 1, G 13)
bilmez t. bol- (KT K 10)
körmez t. bol- (KT K 10)
eçisin t. (KT D 5)
kañin t. (KT D 5, BK D 6)
teg- değmek, varmak, erişmek; hücum etmek
t.-di (KT D 32, 33, 33, 36, 37, K 2, 5, 6, 8)
[tegd]i (KT K 4)
t.-miş (KT D 40)
t.-miş erti (KT D 40)
t.-dük üçün (BK D 30)
t.-dükin (KT D 34)
t.-ip (KT K 5; BK G 8, G-D)
(*ödiñe küni t.-*: BK D 29-30)

tegdük hücum, saldırı, savaş
t.-de (KT D 36)
tegi kadar, değin
bişükiñe t. (KT G 6, BK K 4)
bunça yirke t. (KT G 4)
bükli kaganka t. (KT D 8, BK D 8)
kadırkan yışka t. (KT D 2)
keçenke t. (BK D 18)
keñü tarmanka t. (KT D 21)
kırkız yiriñe t. (BK D 15)
on ok oglıña tatıña t. (BK K 15)
[on ok oglıñ]a tatıña t. (KT G 12)
şantuñ yazıka t. (KT G 3)
temir kapıgka t. (KT D 2, 8, 17, 39, G 4; BK D 4, 15, K 3)
tokuz ersinke t. (KT G 3, BK K 3)
yaşıl ügüz şantuñ yazıka t. (KT D 17, BK D 15)
yer bayırku yiriñe t. (KT G 4)
yir bayırku yeriñe t. (BK K 3)
tegiş çatışma
t.-inte (KT K 5)
(*sü t.-inte*)
tegme- varmamak, erişmemek
t.-dim((KT G 3, BK K 3)
[teg]medim (KT G 3)
telinme- delinmemek

t.-ser (KT D 22, BK D 18)
temir demir (yer adında)
t. kapıgka (KT D 2, 8, 17, 39, G 4; BK D 4, 8, 15, K 3)
temir kapıg yer adı (Demir Kapı geçidi) bk. *temir*
teñri gök, gök yüzü; tanrı (KT D 12, 15, 22, 25, G 9, K 10; BK D 11, 13, 14, 18, 21, 33, 35, K 7, 9, 10)
teñ[ri] (KT G-B)
[t]eñri (BK D 21)
t[eñri] (BK B 3)
t. bol- (KT KB)
t. teg (KT G 1; BK K 1, D 1, 1, G 13, 13)

t. töpüsinte (KT D 11, BK D 10)
t. yarlıkazu (KT D 29; BK D 23)
kök t. (KT D 1, BK D 2)
ol t. (BK D 21)
t.-de (KT G 1, BK K 1)
teñr[ide] (KT G-D)
t.-si (KT D 10, BK D 10)
(*türük t.-si:* KT D 10, BK D 10)

teyeñ sincap
t.-in (BK K 12, G 12)
(*kök t.-in*)

tez- kaçmak
t.-ip (KT D 34; BK D 38, 41)
t[ezip] (BK D 37)
(*t.-ip bar-:* KT D 34, BK D 41)

tegin prens (bk. *tigin*)
kül t. (KT K 8)

ti- demek, söylemek
t.-r ermiş (KT D 9, BK D 8)
t.-ser (KT G 7)
t.-p (KT D 9, G 7, K 11; BK D 9, 32, 40, 41, K 5)
t.-yin (KT D 12; BK D 35)

tid- engel olmak, tutmak (< **tıd-*)
t.-a (KT K 11)

tigin prens (bk. *tegin*)
begim t. (KT G-B)
özüm t. (BK D 14)
kül t. (KT D 32, 34, 35, 37, K 1, 2, 2, 4, 5, 5, 5, 6, 7, 8, 10, K-D, K-D, G-D, G-D)
inim kül t. (KT D 26, 27, 30, K 10, B 1; BK D 21)
[*inim kül ti*]*gin* (BK D 21)
toña t. (KT K 7, BK D 31)
yollug t. (KT G-B)
yol(l)ug t. (KT G-D; BK G-B, G-B)
yol(l)ug t[igin] (KT G 13)
t.-ig (KT D 40, B 1)
t.-in (KT G-B)

tik- dikmek
t.-dim (KT D 25)
t.-miş (KT D 16)
t.-e bir- (BK G 9, 11)
(*balbal t.-:* KT D 16, 25; BK G 9)

timag (?) alkış (?), takdir (?)
t. it- (BK G 15)
t. i[t]- (BK G 15)
(*t. it- ög-:* BK G 15)

tiñla- dinlemek (< **tıñla-*)
t.! (KT G 2)
(*katıgdı t.-*)

tip diye, amacı ile
anı añıtayin t. (BK D 41)

tir- dernek, toplamak
t.-miş (BK D 11)
ti[r]m[iş] (KT D 12)
(*t.-kubrat-*)

tir- yaşamak, dirilmek
[*ti*]*rip* (KT G 10)

tirgür- diriltmek
t.-ü (KT D 29)
[*tirgür*]*ü* (BK D 23)

tirig diri, canlı; hayat
t.-i (KT K 9)
t.-dekiçe (KT G-D)

tiril- derilmek, toplanmak
t.-ip (KT D 12; BK D 11, 34, 36, 39)
tir[ilip] (BK D 29)

tiril- diriltmek, hayata dönmek
t.-ti (BK D 31)

tirkiş kervan (KT G 8, BK K 6)
arkış t. (KT G 8)

tiyin diye
-ayin/-eyin t. (KT D 28, 39; BK D 23, 33)
-maz/-mez t. (BK D 25, 39)

-çun t. (KT D 11, BK D 10)
-zun t. (KT D 11, 19, 20, 25; BK D 10, 16, 17, 20, 21)
[-z]un t. (BK D 22)
[-zun] t. (KT D 27)

tizlig dizli, güçlü, kuvvetli
t.-ig (KT D 2, 15, 18; BK D 13, K 10)
t.-[ig] (BK D 3)
(*t.-ig sökür-*)

to- doymak
t.-sık (KT G 8, BK K 6)
(*äçsık t.-sık*: KT G 8)

tod- doymak
t.-sar (KT G 8, BK K 6)

tog- aşmak, geçmek
t.-a (KT D 35, 37; BK D 27)
(*t.-a yorı-*)

togla ırmak adı (Tola)
t. ügüzüg (BK D 30)

togu yer adı
t. balıkda (KT K 4, BK D 30)

tok tok
t. arkuk sen (KT G 8, BK K 6)

tokı- vurmak, dövmek
t.-dım (BK D 31, G 8)
t.-dı (KT K 6)

tokıt- taş üzerine yazdırtmak, hàkkettirmek
t.-dım (KT G 12, 13, 13; BK K 15)
[tokıt]dım (KT G 13)
(*taş t.-*: KT G 12, 13; BK K 15)

tokuz dokuz
t. eren (KT K 9)
t. erig (KT K 6)
t. ersinke tegi (KT G 3)
t. oguz (KT G 2; BK D 1)
t[okuz og]uz (BK D 29)
t. oguz bodun (KT D 14; BK D 12, 35)
t. tatar (BK D 34)

tokuz ersin yer adı
t. e.-ke (KT G 3)

tokuz oguz kavim adı (bk. *tokuz*)

tokuz tatar kavim adı (bk. *tokuz*)

tokuzunç dokuzuncu
t. ay (KT K-D)

tolgatma- eza cefa etmemek
t.-ñ (BK K 13)
(*emgetme- t.-*)

tonlug elbiseli, giyimli
t. kıl- (KT D 29, BK D 23)

tonsuz elbisesiz, giyimsiz, çıplak
taşra t. (KT D 26, BK D 21)
(*içre aşsız taşra t.*)

toña kişi adı
t. tigin (KT K 7, BK D 31)

koñıt- aşağıya dönük olmak, aşağıya meyletmek
t.-mış (BK D 2)

toñra kavim adı
t. bir uguş alpagu (KT K 7)
t. yılpagutı (BK D 31)

tor- açlıktan ölmek, açlıktan zayıf ve bitap düşmek
t.-u (KT G 9, BK K 7)
(*t. öl-*)

torug doru
t. at (KT D 33)

toruk zayıf, mecalsiz (KT D 39)

totok askeri vali (< Çin, **tuo-tuok*)
koşu t. (KT K 1)
oñ t. (KT D 31, 32)
[o]ñ t. (BK D 25)
t.-ug (KT D 38)

tögültün yer adı
t. yazı (KT G 6, BK K 5)

tölis kavim adı (Köktürk kağanlığının doğu kısmı)
t. begler (BK G 13)
t. tarduş (BK D 12)

töñker yer adı
t. tagda (BK G 8)
[*tö*]*ñker tagka* (BK G 7)

töpü tepe, doruk, zirve
t.-sinte (KT D 11, BK D 10)
(*teñri t.*)

töri- yaratılmak (bk. *törü-*)
t.-miş (KT K 10)

tört dört
t. buluñ (KT D 2, BK D 3)
t. buluñdakı (KT D 2; BK D 2, 3, 24, K 9)
t. tümen (BK G 8)
t. yegirmi (BK D 15)
t. yolı (BK D 36)
ay artukı t. (BK G-B)
otuz artukı t. (BK D 38)
tör[*t bıñ*] (KT G-B)

törtünç dördüncü olarak (KT K 6, BK D 31)

törü sözlü yasa, töre; tören, merasim
t.-g (KT D 3, 16, 30; BK D 2, 36)
t.-[*g*] (BK D 4)
t.-de üze (KT D 16, BK D 14)
t.-n (BK K 9, 10)
t.-ñin (KT D 22)
t.-gin (BK D 19)
t.-miz (KT D 22)
t.-sin (KT D 1, 8, 8, 31; BK D 3)
t.-sün (*törüsin* yerine: KT D 13)
[*tö*]*rüsin* (BK D 11)
t.-sinçe (KT D 13, BK D 12)
(*el t.*: KT D 22, 22)
(*il t.*: KT D 1, 8, 31; BK D 3)
(*t.-g it-*: KT D 3)
(*t.-g kazgan-*: KT D 16, 30, 31)

törü- yaratılmak (bk. *töri-*)
t.-miş (KT K 10)

tudun unvan
t. yamtarıg (BK D 40)

tugsık (güneş) doğma, doğuş, doğu
t.-(k)a (KT G 2, BK D 8)
t.-da (KT D 4, 8; BK D 5)
t.-ıña (BK K 2)
tu[*gsıkıña*] (BK K 11)
(*kün t.*: KT G 2, D 4, 8; BK D 5, 8)
(*kün t.-ı*: BK K 2)

tunyukuk yüksek bir unvan (vezir Tunyuyuk)
t. buyla baga tarkan (BK G 14)

tut- tutmak, yakalamak; korumak, muhafaza etmek
t.dum (BK G 9)
t.-dı (KT D 38, 39)
t.-mış (KT D 19)
t.-mış erinç (KT D 3, BK D 4)
t.-sık (KT G 4)
t.-sıkıñın (KT G 10, BK K 8)
t.-up (KT D 3, 7; BK D 4, 10)
t.-upan (KT D 7)
t.-a (KT G 8, D 1; BK D 3)
(*āt t.-*: KT D 7)
(*el/il t.-*: KT G 8, 10, D 1, 3; BK K 8, D 3, 4, G 9)
(*t.-a bir-*: KT D 1, 1; BK D 3, 3)

tutuz- tutturmak, yakalatmak
t.-t[*ı*] (KT D 38)

tuygun kişi adı
t. elteber (KT K-D)

tuygut kişi adı (KT G-B)

tüketi tamamiyle, baştan sonuna kadar
t. eşid (BK K 1)
t. eşidgil (KT G 1)

tümen 10,000
bir t. (KT K 1)
bir t. artukı yeti biñ (BK G 1)

beş t. (BK D 25)
biş t[ümen] (KT D 31)
sekiz t. (BK G 8)
üç t. (BK G 8)
tün gece, geceleyin (KT D 27, BK D 22)
t. ortusıñaru (KT G 2, BK K 2)
t.-li künli (BK G-D)
(*t. udıma- küntüz olurma-*: KT D 27, BK D 22)
tüpüt yer adı (Tibet) KT D 4, BK D 5)
t. kaganta (KT K 12)
t.-ke (KT G 3, BK K 3)
türgi (*törgi*?) yer adı
t. yargun költe (KT D 34)
türgiş kavim adı (Türgiş'ler) (BK D 27)
t. bodunug (KT D 37)
kara t. bodun (KT D 38, 39)
kara t. bodunug (KT D 40)
t. kagan (KT D 18, 37, 38; BK D 16, 27)
tür[*giş kagan*] (BK K 9)
[*t*]*ürgiş kaganka* (BK K 9)
t. kaganta (KT K 13)
türük kavim adı (Türk'ler)
kök t. (KT D 3, BK D 4)
t. amtı begler (BK G 13)
t. amtı bodun begler (KT G 11, BK K 8)
t. begler (KT D 7, 34; BK D 7, K 13)
t. begler bodun (KT G 10; BK D 2, G 15, K 8)
[*t*]*ürük beglerin bodunin* (BK G 15)
t. bilge kagan (KT G 1, B 1; BK K 1, D 1, G 13)
t. bodun (KT D 6, 10, 11, 22, 25, 27, G 6, 7, 8, 8, 10, K 6; BK D 7, 9, 10, 19, 21, 22, 30, 33, 33, 38, K 5, 5, 6, 6, 8)
t. kara kamag bodun (KT D 8, BK D 8)
t. bodunıñ (KT D 1, BK D 3)
t. bodunug (KT D 16, 21, 25; BK D 14, 18, 20, 36)
t. bodun[*ug*] (KT D 25)
t. bodunum (BK K 13)
t. kagan (KT G 3, BK K 2)

t. ıduk yiri subı (KT D 40)
t. oguz begleri (KT D 22)
t. teñrisi (KT D 10, BK D 10)
t. törüsün (*törüsin* yerine) (KT D 13)
tü[*rük tö*]*rüsin* (BK D 11)
t.-[*üm*] *bodunum* (BK D 16)
t.-üme bodunuma (BK K 12, G 10)
t.-ümiz [*bodunumız*] (KT D 18)
tüş- düşmek
t.-[*di*] (KT K 4)
tüz barışık, uyumlu
t. ermiş (KT D 3)
tüzsüz itaatsiz, uyumsuz, kavgalı
t. üçün (KT D 6, BK D 6)
tüzül- anlaşmak, ilişkileri düzeltmek
t.-tüm (KT G 5)
tü[*zültüm*] (BK K 3)

u uyku
u-da (KT D 35, 37; BK D 27)
u- muktedir olmak, yapabilmek, edebilmek
u-daçı ert|*i* (BK D 19)
(*artatı u-*)
uç- uçmak; vefat etmek
u.-dı (KT K-D)
u.-dukda (KT D 30, BK D 14)
u.-a bar- (KT D 16, G-D; BK D 20, G 10)
udar kişi adı
u. señün (KT K 12)
udıma- uyumamak
u.-dım (KT D 27, BK D 22)
(*tün u.- küntüz olurma-*)
udlık uyluk, kalça
u.-in (KT D 36)
udşur- kovalamak
u.-u sanç- (KT D 36, K 2)

uguş boy, kabile, grup
bir u. alpagu (KT K 7)
u.-ug (BK D 31)
u.-um BK D 25, 25)
u.-ı (KT G 6)
(*u. bodun:* BK D 25, KT G 6)

ulayu önce, ilk önce; ve
u. iniygünüm (KT G 1, BK K 1)
eki şad u. iniygünüm (KT K 11)
ögüm katun u. öglerim ekelerim (KT K 9)
tunyukuk boyla baga tarkan u. buyruk... (BK G 14)
başlayu u. (BK G 13, 14, 14)

ulug ulu, çok büyük
u. irkin (KT D 34, 34)
u. oglum (BK G 9)
u. sü (KT D 28)
u. süñüş (KT D 40, BK D 34)
ertiñü u. (BK K 9)
[*ertiñü u*]*lug* (BK K 10)

uluş şehir
bukarak u. (KT K 12)

uma- muktedir olmamak, yapamamak, edememek
u.-duk (KT D 10, BK D 9)
(*itinü yaratunu u.-*)

umay tanrıça adı
u. teg ögum katun (KT D 31)

ur- vurmak; taşa yazmak, hâkketmek
u.-tum (KT G 10, 11, 11; BK K 8, 8)
[*urtu*]*m* (BK K 8)
u.-tı (KT D 33, 36)
(*okun u.-:* KT D 33, 36)
(*taşka u.-:* KT G 11, BK K 8)

urı erkek
u. ogluñ (KT D 24)
u. ogluñın (BK D 20)
u. oglin (BK D 7, 7)

urtur- hâkkettirmek, nakşettirmek

u.-tum (KT G 12)
ur[*turtum*] (BK K 14)
u[*rturtum*] (KT G 12)
(*bediz u.-:* KT G 12, BK K14)
(*sab u.-:* KT G 12)

urugsırat- dölsüz bırakmak, zürriyetsiz bırakmak
u.-ayin (KT D 10)
(*u.- ölür-*)

uygur kavim adı (Uygur'lar)
u. elteber (BK D 37)

uz süs, tezyinat, desen
u.-ug (BK G-B)
(*bedizig u.-ug*)

üç üç
ü. kurıkan (KT D 4, BK D 5)
ü. oguz (BK D 32)
ü. tümen (BK G 8)
ü. yegirmi (KT D 18)
eki ü. (BK D 41)
otuz artukı ü. (BK D 34)

üç kurıkan kavim adı (bk. *üç*)

üç oguz kavim adı (bk. *üç*)

üçün için, olduğundan
türük bodun ü. (KT D 27)
antagıñın ü. (KT G 9)
armakçısın ü. (KT D 6)
[*armakçısı*]*n ü.* (BK D 6)
bilmedükin ü. (BK D 16)
[*bilmedükin*] *ü.* (KT D 19)
bilmedükügin ü. (BK D 20)
bulgakin ü. (KT K 4, BK D 29)
kikşürtükin ü. (KT D 6)
küregüñin ü. (KT D 23, BK D 19)
tebligin kürlügin ü. (BK D 6)
tebligin kürlüg< *in* > *ü.* (KT D 6)
yablakıñın ü. (BK D 20)
yañılukin ü. (KT D 19)

yañıltukin yazıntukin ü. (BK D 16)
yarlıkadukin ü. (KT G 9)
yoñaşurtukin ü. (KT D 6, BK D 7)
anı ü. (KT D 3; BK D 4, 28)
kutum bar ü. (KT G 9, d29; BK K 7)
kutum ülügüm bar ü. (BK D 23)
ülügüm bar ü. (KT D 29)
bilmedük ü. (KT D 24)
birtük ü. (KT D 12, B 1; BK D 11, 32)
kagan olurtukum ü. (BK D 36)
tegdük ü. (BK D 30)
yarlıkaduk ü. (KT D 15; BK D 13, 33, 34)
yarlıkaduk üç[ün] (BK K 10)
tüzsüz ü. (KT D 6, BK D 6)

üçünç üçüncü olarak (KT D 33, K 6)

üdsig (?) (BK D 34)

ügüz ırmak, nehir
yaşıl ü. (KT D 17, BK D 15)
yinçü ü. (BK K 13)
yinçü üg[üz] (KT G 3)
ü.-üg (KT D 37, 39; BK D 27, 30)
ü.-çe (BK D 20)

üküş çok
ü. kişi (KT G 7, BK K 6)
ü. ölteçi (BK D 31)
ü. türük bodun (KT G 6, BK K 5)
(*ü. kıl-:* KT D 29, G 10; BK D 14, 24, K 7)

ülüg talih
ü.-üm (KT D 29, BK D 23)
(*kutum ü.-üm:* BK D 23)

ürüñ beyaz
ü. kümüşin (BK K 11)

üze üstte, yukarıda; üzerine; gereğince (KT D 1, 10, 22; BK D 2, 18, 35, K 10, 12)
tarduş bodun ü. (KT D 17, BK D 15)
bodunta ü. (KT D 21, BK D 26)

kişi oglınta ü. (KT D 1, BK D 3)
ol törüde ü. (KT D 16, BK D 14)

yabgu yüksek bir unvan
y.-g (KT D 14, BK D 12)
y.-[sın] (BK D 28)
(*y. şad*)

yabız kötü, fena
y. bol- BK D 32)
y. ertimiz (BK D 32)
y. yablak (KT D 26, BK D 21)

yablak fena, kötü; kötülük, nifak
y. agı (KT G 7, BK K 5)
y. kagan (KT D 5, BK D 6)
y. kişi (KT D 39)
y. bol- (KT K 11, BK D 30-31)
y. bo[l]- (KT K 7)
y. ermiş (KT D 5, BK D 6)
y. kigür- (KT D 23, BK D 21)
yabız y. (KT D 26, BK D 21)
y.-ıñın üçün (BK D 20)

yabrıt- bozguna uğratmak, hezimete uğratmak
y.-dım (BK D 31)
y.-[...] (BK D 31)

yadag yaya, piyade (BK D 32, G 1)
y. süsin (BK G 1)
y.-ın (KT D 28, 32)
(*y.-ın yalañın:* KT D 28)

yagı düşman
y. bol- (KT D 9, 10, 34, 39, K 1, 2, 4; BK D 9, 9, 26, 29, 30)
y. er- (KT D 2, 14, 14; BK D 3, 12, 12)
oguz y. (KT K 8)
y.-g (KT D 15, BK D 13)
y.-si (KT D 12, BK D 11)

yagısız barışık, dost
y. kıl- (KT D 30, BK D 24)

yagız yağız, kara yağız
y. yer (KT D 1)
y.-in (KT K 5, 8)

yaguk yakın (KT G 7, BK K 5)
  y[ag]uk
yagru yakın
  y. bar- (KT G 7, BK K 6)
  y. kon- (KT G 5)
yagut- yaklaştırmak
  y.-ır ermiş (KT G 5, BK K 4)
yalabaç elçi
  y.-ı (BK D 39)
yalañ yalın, çıplak
  y. bodunug (KT D 29, BK D 23)
  y.-ın (KT D 28)
    (*yadagın y.-ın:* KT D 28)
yalma kaftan
  y.-sınta (KT D 33)
    (*yarıkınta y.-sınta*)
yamtar kişi adı
  ışbara y. (KT D 33)
  y.-ıg (BK D 40)
    (*tudun y.-ıg:* BK D 40)
yan- dönmek
  y.-a kel- (KT D 28)
yana yeniden, tekrar (KT D 10, 21, 38, 40; BK D 9, K 10)
yantur- döndürmek, geri çevirmek
  y.-u (KT K 11)
yañıl- yanılmak, hata etmek
  y.-tıg (KT D 23, BK D 19)
  y.-tı (KT D 20)
  [y]anıltı (BK D 35)
  y.-tukin (BK D 16)
  y.-taçı siz (KT G 11)
  y.-sar (KT G 6)
  y.-s[ar] (BK K 4)
  y.-ıp (KT G 10, BK K 8)
yañıluk yanılmış, hata etmiş (*yañıltuk* yerine mi?)
  y.-ın üçün (KT D 19)

yaraklıg silâhlı (KT D 23, BK D 19)
  y. eligin (KT D 32)
  y.-dı (KT D 32)
yarat- yapmak, yaratmak, düzenlemek
  y.-dım (BK K 9)
  y.-mış (KT D 13; BK D 1, 12, G 13)
  y.-ıgma (KT K 13)
  y.-ıp (BK D 17)
  y.-[ıp] (KT D 20)
  yar[atıp] (KT D 19)
    (*bediz y.-:* KT K 13)
    (*it- y.-:* KT D 19, BK D 17)
yaratit- yaptırmak, inşa ettirmek
  y.-dim (BK K 14)
    (*bark y.-*)
yaratun- kendini düzenlemek, düzene sokmak, örgütlenmek
  y.-u uma- (KT D 10, BK D 9)
    (*itin- y.-*)
yaratur- yaptırmak
  y.-tum KT G 12)
yargan unvan
  inençu apa y. tarkan (KT B 2)
yargun yer adı
  türgi y. költe (KT D 34)
yarık zırh
  y.-ınta (KT D 33)
    (*y.-ınta yalmasınta*)
yarlıka- (Tanrı) buyurmak, lûtfetmek, esirgemek
  y.-duk (KT D 15; BK D 13, 23, 23, 34, K 9, 10)
  y.-dukin (KT G 9)
  yar[lıkadukin] (BK K 7)
    (*teñri y.-*)
yaş yaş, ömür yaşı
  y.-da (BK D 14)
  y.-ıma (BK D 24, 24, 25, 25, 26, 26, 28, 29, 38, G 2, 7)
  y[aşıma] (BK G 2)

[*yaş*]*ıma* (BK D 31)
y.-ımka (BK D 15)
y.-ıña (KT D 31, 32, 33, 35, K 1)
yaşı[*ña*] (KT K-D)

yaşa- aşamak
y.-yur erti (KT K 2, 2)
(*bir kırk y.-*)
(*otuz y.-*)

yaşıl ügüz ırmak adı (Sarı ırmak) bk. (KT D 17, BK D 15)

yat- yatmak
y.-dı (KT D 24, BK D 20)
y.-u kal- (KT K 9)

yań- yaymak, dağıtmak, hezimete uğratmak
y.-dım (BK D 33)
y.-ıp (KT D 34)
y.-a (KT D 23; BK D 19, 31
(*y.-a elt-*: KT D 23, BK D 19)
(*y.-ıp buz-*: KT D 34)
(*oz- y.-*: BK D 31)
(*sanç- y.-*: BK D 33)

yay yaz
y. bolsar (BK B 3)
y.-ın (BK D 39)

yaz ilk bahar
y.-ın (BK G 2)
y.-ıña (BK K 8, D 31)

yazı ova, step (KT G 7, BK K 5)
y.-ka tegi (KT G 3, 17; BK D 15)
(*tögültün y.*: KT G 7, BK K 5)
(*şantuñ y.*: KT G 3, D 17; BK D 15)

yazın- yanılmak, hata etmek, ihanet etmek
y.-tı (BK D 17)
y.-tukin üçün (BK D 16)
(*yañıl- y.-*: BK D 16)

yazukla- hata etmek, suç işlemek (?)
y.-[...] (BK D 36)

yeg daha iyi (bk. *yig*)
-da y. kıl- (BK D 24)

yegdi daha iyi bir şekilde
y. kazgan- (BK D 36)
-da y. igid- (KT G-D)

yegen kişi adı
y. silig begiñ (KT D 33)

yegirmi 20 (bk. *yigirmi*)
y. süñüş (BK D 13)
üç y. (KT D 18)
tört y. (BK D 15)
yeti y. (BK D 24)
yiti y. (KT D 11, BK D 10)
sekiz y. (BK D 24)
tokuz y. (BK G 9)
eki yegir[*mi*] (KT D 28, BK D 23)
tok[*uz yegir*]*mi* (BK G 9)

yeme da/de, dahi, ve
buyrukı y. (KT D 3, 5; BK D 6)
buyrukı begleri y. (KT D 19, BK D 16)
yañılıp ölsikiñin y. (KT G 10)
begleri y. bodunı y. (BK D 4)
bunça y. (KT K 9)

yençü inci (ırmak adı: Sır Derya) bk. *yinçü*
y. ügüz (BK K 3)
y. üg[*üz*] (KT G 3)

yer yer, toprak; ülke, memleket (BK D 18) (bk. *yir*)
y. sub (BK D 35)
teñri y. (BK D 29)

yagız y. (KT D 1)
y.-te (KT G 13, 13; BK K 15)
y.-de (BK D 20, 35, 36)
y.-gerü (KT G 8)
y.-[*ger*]*ü* (BK K 6)
y.-in (BK D 35)
y.-iñe (BK K 3)

y.-iñerü (BK D 40)
(*y. sub:* BK D 35, 35, 40)

yeti yedi (bk. *yiti*)
y. biñ (BK G 1)
y. yegirmi (BK D 10, 24)
y. o[tuz] (BK D 26)
y. otuzka (KT K-D)
y. yolı (KT D 15)
y. yüz (KT D 13, BK D 11)

yetmiş yetmiş
y. er (BK D 11, KT D 12)

yıl yıl
elig y. (KT D 8)
[ı]t y. (BK G 10)
lagzin y. (BK G 10)
tokuz yegirmi y. (BK G 9)
tok[uz yegir]mi y. (BK G 9)
y.-ka (KT D 36, K 4, K-D, K-D; BK D 27, 30)
(*biçin y.-ka:* KT K-D)
(*koñ y.-ka:* KT K-D)

yılkı at sürüsü
y.-g (BK D 38)
y.-sın (BK D 24)
y.-[sın] (BK D 39)
yılk[ıs]ın (KT G-B)
(*y. barım:* BK D 24)

yılpagut cesur savaşçılar, yiğit savaşçılar (bk. *alpagu*)
y.-ı (BK D 31)
(*toñra y.-ı*)

yılsıg zengin, müreffeh
y. bodunka (KT D 26)
[y]ılsıg bodunta üze (BK D 21)

yırıya kuzeyde (KT G 1, D 14; BK D 12)
y.-garu (KT G 2, 4, D 28; BK K 2, 3, D 23)

yış orman, ormanla kaplı dağ
çuğay y. (KT G 6, BK K 5)
kadırkan y. (BK D 39)

ötüken y. (KT G 3, 4, 8; BK K 3)
(*ötüken y[ış]:* KT D 23)
(*ötüken [y]ış :* BK D 19)
(*ötüken [y]ış:* BK K 6)
y.-ıg (BK D 21, 35; BK 27, 27)
y.-ka (KT D 1, BK D 37)
y.-da (KT G 4, D 33; BK D 27)
(*altun y.-ıg:* BK D 27)
(*kadırkan y.-ka:* KT D 1)
(*kögmen y.-ıg:* KT D 35, BK D 27)
(*ötüken y.-da:* KT G 4)
(*soña y.-da:* KT D 35, BK D 27)

yit- yitmek, kaybolmak
y.-ü (KT D 27, 28; BK D 22, 22)
(*öl- y.-*)
(*ölü y.-ü kazgan-:* KT D 27, BK D 22)

yiti yedi (bk. *yeti*)
y. otuz (KT K 1)
y. otuzka (KT K-D, BK G 10)
y. ödüşke (BK G-D)
yi[ti yaşda] (KT D 30)
y. yegirmike (KT K-D)
kırk artukı y. (BK D 13)
kırk artuk[ı y]iti (KT K-D)

yitinç yedinci
y. ay (KT K-D)
y. erig (KT K 5)

yitür- yitirmek, kaybetmek
y.-ü ıd- (KT D 7, BK D 7)

yog cenaze töreni (KT K-D, BK G 10)
y. yıparıg (BK G 11)
y.-ınta (KT K 7)
y.-[ınta] (BK D 31)
(*y. ertür-:* KT K-D, BK G 10)

yogan kalın, ağır
y. ıg (BK G 15)

yogçı yasçı, yas tutucu

y. sıgıtçı (KT D 4, K 11; BK D 5)

yogla- yas tutmak
y.-mış (BK D 5, KT D 4)
(*y.- sıgta-*)

yōk yok (bk. *yok*)
y. bol- (KT D 11)
y. erti (KT D 39)

yok yok; değil (bk. *yōk*)
y. bol- (KT D 11, 25, 25; BK D 36, 40, G 9)
y. bo[l]- (BK D 22)
y. [bol]- (BK D 28, 33)
y. çıgań (KT G 10, BK K 7)
y. er- (KT G 4, D 39, K 10)
y. k[ıl]- (BK G 4)
y. kış- (KT D 32, 34; BK D 25)
ańıg y. (KT G 3, BK K 2)
buń y. (KT G 3)
neń buńug y. (KT G 8)

yokad- yok olmak
y.-u bar- (KT D 10)

yol yol
y.-ta (KT K 9)
(*yurt y.*)

yolagçı öncü (?) (BK G-D)

yolı kez, kere, defa (BK G 2)
altı y. (BK D 28)
biş y. (KT K 4)
tört y. (BK D 30)
kırk artukı yeti y. (KT D 15, BK D 13)

yollug kişi adı ("talihli")
y. tigin (KT G-B, G-D; BK G-B, G-B)
y. t[igin] (KT G 13)

yorı- yürümek
y.-[dım] (BK D 27)
y.-dımız (KT D 37)
y.-yur ertig (KT G 9)
[yorıy]ur ertig (BK K 7)
y.-p (KT D 35, BK G-D)

yo[rıp](BK D 27)
y.-pan (BK D 37)
(*sü y.-*: BK G-D)
(*taşra y.-*: KT D 11, 12)
(*toru ölü y.-*: KT G 9)

yorıt- yürütmek, ilerletmek
y.-dım (KT G 4)
yor[ıtdım?] (BK G 5)
y.-maz ermiş (KT G 6)
yo[rıtmaz] ermiş (BK K 4)

yugur- yoğurmak
y.-u (BK G-D)

yulı- yağma etmek, yağmalamak
y.-galı (BK D 32)

yurç kayın birader
y.-in KT D 32)

yurt yurt, kamp yeri, konaklama yeri
y.-da (KT K 9)
(y. *yol*)

yut açlık, kıtlık, kıran
y. bol- (BK D 31)

yutuz eş, zevce, harem
y.-in (BK D 38)
y.-[in] (BK G 3)
yu[tuz]in (BK D 24)
[yu]tuzin (BK G 4)
(*ogul y.*: BK D 24, 38, G 3)

yügerü yukarı, yukarıya
y. kör- (BK D 2)
y. kötür- KT D 11, BK D 10)

yügür- koşmak, akmak
y.-ti (KT D 24, BK D 20)

yüküntür- baş eğdirmek, boyun eğdirmek
y.-tüm (BK K 10)
y.-tümiz (BK D 13)
y.-miş (KT D 2, BK D 13)

KAYNAKLAR

Aalto, Pennti, G. J. Ramstedt und J. G. Granö, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu,* LX: 7 (1958).

Aḫmetov, M. A., "Glagol v yazıke orḫono-yeniseyskiḫ pamyatnikov", İzdatel'stvo Saratovskogo universiteta, Ufa 1978.

Amanjolov, A. S., *Glagol'noye upravleniye v yazıke drevnetyurkskiḫ pamyatnikov,* Moskva 1969.

______, "K genezisu tyurkskiḫ run", *VYa,* 1978, No. 2, 76-87.

Arat, R. R., "Über die Orientations-Bezeichnungen im Türkischen", *Aspects of Altaic Civilization* (Proceedings of the Fith Meeting of the Permanent International Altaistic Conference), ed. Denis Sinor, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 23, 1963, 177-195.

Aydarov, G., *Yazık orḫonskogo pamyatnika Bilge-kagana,* Alma-Ata 1966.

Bang, W., Über die köktürkischen Inschrift auf der Südseite des Kültägin Denkmals, Leipzig 1896.

______, "Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei", *TP, VII* (1896), ss. 325-355.

______, "Zu den köktürkischen Inscriften", *TP, IX* (1898), ss. 117-141.

______, "Turcica", *Mitteilungen der Vorderasiatische Geselschaft,* 1917, Barthold, W., "Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften", *Die alttürkischen Inschriften den Mongolei,* Neue Folge, St. Petersburg 1897, 36 s.

______, "Die altturkischen Inschriften und die arabischen Quellen", *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei,* Neue Folge, St. Petersburg 1899, 29 s.

Batmanov, I. A. Z. B. Aragaçi ve G. F. Babuşkin, *Sovremennaya i drevnyaya Yeniseyka,* Frunze 1962.

______, "Sledı govorov v yazıke pamyatnikov orḫono-yeniseyskoy pis'mennosti", *Problemı tyurkologiya i istorii vostokovedeniya,* Kazan' 1964, 118-121.

Bazin, Louis, *Les calendriers turcs anciens et medievaux,* Service de Reproduction des Theses Universite de Lille III, 1974.

Bombaci, A., "On the ancient Turkic title *Eltäbär", Proceedings of the IX-th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference,* Naples 1970, 1-66.

______, "On the ancient Turkish title *šadapït*", *UAJb* 1976, c. 48, 32-41.
Borgoyakov, M.İ., "*Yış* v drevnetyurkskiḫ pamyatnikaḫruniçeskoy pis'mennosti", *Arḫeologiya Severnoy i Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk 1975.
Caferoğlu, A., "Tukyu ve Uygurlarda han unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, 105-119.
Clark, L. V., "Mongol Elements in Old Turkic?", *JSFOu*, 75 (1977), 110-168.
Clauson, Cerard, "The Ongin Inscription", *JRAS* 1957, 177-192.
______, "Notes on the 'Irk Bitig'" *UAJb*. c.XXXIII/3-4 (1961) 218-225.
______, *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962.
______, "The Origin of the Turkish 'Runic' Alphabet", *AO*, XXXII, (1970), 51-76.
______, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
Czegledy, K., "Čoγay-Quzï, Qara-Qum, Kök-Öng", *AOH*, XV, 1-3 (1962), 55-69.
______, "On the numerical composition of the ancient Turkish tribal confederations", *AOH*, XXV, 1-3 (1972), 275-281.
Doerfer, Gerhard, "Eine seltsame Alttürkisch-Chaladsch Parallele", *TDAY* 1973-1974, 13-24.
______, "Proto-Turkic Reconstruction Problems", *TDAY* 1975-1976, 1-59.
Donner, Otto, "Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie", *JSFOu*, XIV: 1 (1896), 1-71.
Eckmann, Janos, "Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatischtürkischen Literatursprache", *Studia Altaica*, Wiesbaden 1957, 51-59.
______, *Chagatay Manual*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series: 60, Bloomington 1966.
Ecsedy, H., "Old Turkic titles of Chinese origin", *AOH*, XVIII, 1-2 (1965, 83-91.
Emre, A. Cevat, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri: Fonetik*, İstanbul 1949.
______, "Türkçede Bulanık *e (é)* Fonemi" Türk Dili-Belleten 1946 Seri: III/6-7 487-497
Erdal, Marcel, *Voice and Case in Old Turkish*, Hebrew University 1976 (Yayımlanmamış doktorluk tezi).
______, "Die Morfemfuge im Alttürkischen", *WZKM*, 71 (1919), 83-114.

______, "The Chronological Classification of Old Turkic Texts", *CAJ*, 151-175.
Foy, Karl, "Türkische Vokalstudien", *MSOS*, 1900, 180-215.
Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941; İkinci baskı: Leipzig 1950; Üçüncü baskı: Leipzig 1974.
______, "Über Ortsbezeichnungen im ALttürkischen", *SO*, XIV: 5 (1950), 1-14.
______, "Zur Geschichte der türkischen Vokalharmonie", *UAJb*, XXIV (1952), 105-111.
______,"Alttürkische Datierungsformen" *UAJb*, XXVII (1955), 191-203.
______, "Das Alttürkische", *Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 21-45.
Giraud, René, *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960.
______, *L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961.
Grønbech Kaare, *Der türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936.
Grønbech, V., *Forstudier til tyrkisk lydhistorie*, Copenhague 1902.
Hamilton, James, "Toquz-oguz et On-Uygur", *JA* 250 (1962), 23-63.
______, "OPLA-/YOPLA-, UF-/YUF- et autres formes semblables en turc ancien", *AOH*, XXVIII/1 (1974), 111-117.
______, "Le nom de lieu *K.Ç.N.* dans les inscriptions turques runiformes", T'oung Pao, LX (1974), 294-303.
______, ve Louis Bazin, "Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang", *Turcica*, IV (1972), 25-42.
Hovdhaugen, Even, "Turkish words in Khotanese texts", *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, 24 (1971), 163-209.
______, "The relationship between the two Orkhon inscriptions", *AO*, XXXVI (1974), 55-82).
İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve bugün Şamanizm*, Ankara 1954.
Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne, Helsingfors 1892.
İsḫakov, F. G., "Dolgiye glasnıye v tyurkskiḫ yazıkaḫ", *Issledovaniya posravnitel'noy grammatike tyurkskiḫ yazıkov, çast' I: Fonetika*, Moskva 1955, 160-174.
______, "Garmoniya glasnıḫ v tyurkskiḫ yazıkaḫ", aynı yer, 122-159.
Jisl, L. "Kül-tegin anıtında 1958'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları", Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, XXVII (1963), 387-402.
Karamanlıoğlu, A. F., "*Silik* sözü üzerine", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 320-322.

Klyaştornıy, S. G. ve V. A. Livşits, "Sogdiyskaya nadpis' iz Buguta", *Strani i Narodı Vostoka,* Moskva 1971, 121-146; İngilizcesi: "The Sogdian Inscription of Bugut revised", *AOH,* XXVI (1972), 69-102; Türkçesi: S. Çağatay ve S. Tezcan, "Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi: Soğutça Bugut Yazıtı", *TDAY* 1975, 217-224.

———, *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii,* Moskva 1864.

———, "The Tes Inscription", *AOH,* XXXIX-1 (1985, 137-156.

Kobeşavidze, İ. N., "K ḫarakteristike grafiki i fonemnogo sostava yazıka orḫono-yeniseyskiḫ nadpisey". *ST,*. 1972, No. 2, 40-46.

Kondrat'yev, V. G., *Oçerk grammatiki drevnetyurkskogo yazıka,* Leningrad 1970.

Kononov, A. N., *Grammatika yazıka tyurkskiḫ runiçeskiḫ pamyatnikov VIIX vv.,* Leningrad 1980.

Korkmaz, Zeynep, "Zur Ableitung der türkischen Postposition *učun* ~ *üčün* ~ *ičin* usw.", *UAJb,* XXXIII, 1-2 (1961), 98-100.

Kormuşin, İ. V., "K osnovnım ponyatiyam tyurkskoy runiçeskoy paleografii", *ST,* 1975, No. 2.

Kotwicz, W. ve A. N. Samoilovitch, "Le monument turc d'Ikhekhuchetu en Mongolie centrale", *RO* 1926 (1928), 60-107.

Koz'min, N. N., "Klassovoye litsa 'atısı' Yollıg-Tegina, avtora orḫonskiḫ pamyatnikov", *Sbornik Statey,* Leningrad 1934.

Kulıyev, A. A., "O priçastii na *-gli/-kli* v yazıke orḫono-yeniseyskiḫ pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti", *Uçeniye Zapiski MV SSO AzSSR.* Seriya yazıka i literaturı, No. 6 (1976), 43-46.

Kurat, A. N., "Gök Türk Kağanlığı", *DTCF Dergisi,* X, 1-2 (1952, 57-77.

Ligeti, L., "Les voyelles longues en turc", *JA* (April-June 1938), 177-204.

Livşits, V. A., "O proisḫojdenii drevnetyurkskoy runiçeskoy pis'mennosti", *ST* 1978, No. 4, 87-98.

Liu, Mao-Tsai *Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe),* Wiesbaden 1958.

Malov, S. Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Moskva 1951.

———, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov,* Moskva 1952.

———, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii,* Moskva-Leningrad 1959.

Matuz, Joseph, "Trois fragments inconnus de l'Orkhon", *Turcica,* IV (1972) 15-24.

Melioranskiy, P. M., *Pamyatnik v çest Kyul-Tegina* (= *ZVO,* XII, 2-3), Sanktpeterburg 1899.

Menges, K. H., *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies,* Wiesbaden 1968.

Meyer, I. R., "Bemerkungen über das Schrift system des Runentürkischen", *AO,* 29 (1965), 183-202.

———, "Kāšγari und einige Probleme der Vokallänge im Türkischen" *TDAY* 1974.

Mori, M., *"Eltäbär/Eltäbir* and *İrkin", Acta Asiatica,* 9 (Tokyo 1965), 31-56.

———, "The T'u-chüeh concept of Sovereign", *Acta Asiatica,* 41 (Tokyo 1981), 47-75.

Nadelyayev, V. M., "Çteniye orḫono-yeniseyskogo znaka ȝ i etimologiya imeni Ton'yukuka", *Tyurkologiçeskiye İssledovaniya,* Moskva-Leningrad 1963, 197-213.

Nasilov, D. M., "K voprosu o modalnıḫ slovaḫ *ärinč, ärki* i *ärkän* v drevnetyurkskiḫ yazıkaḫ", *Trudı samarkandskogo gosudarstvennago universita im. A. Navoi,* No. 102 (Samarkand 1960), 127-132.

———, "O nekotorıḫ slojnıḫ formaḫ v drevnetyurkskiḫ yazıkaḫ", aynı yer 133-143.

———, "O lingvistiçeskom izuçenii pamyatnikov tyurkskoy pis'mennosti", *Tyurkologiçeskiy Sbornik,* 1972, (Moskva 1973), 62-68).

Nasilov, V. M., *Yazık orḫono-yeniseyskiḫ pamyatnikov,* Moskva 1960.

———, *Drevne-uygurskiy yazık,* Moskva 1963.

Németh, J., "Zur Kenntis des geschlossenen *e* im Türkischen", *KCsA,* I, Supplement (Budupest ve Leipzig 1939), 515-531.

———, "Zur Erklärung der Orchon-inschriften", *Festschrift Friedrich Giese* (= *Die Welt des Islams,* Sonderband, 1941), 35-45.

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları,* I-IV, İstanbul 1936-1941.

Ögel, B., "Göktürk yazıtlarının 'Apurım'ları ve 'Fu-lin' problemi", *Belleten,* 33 (1945), 63-87.

Pelliot, P., "L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs", *TH,* XVI 51915), 687-689.

Polivanov, Ye. D., *"Tu-kyüe* kitayskoy transkriptsii—turetskoye *türklär",* *İAN,* 1927, Seriya VI, 21, No. 7-8, 691-698.

Poppe, N., "Altaisch und Urtürkisch", *UJb,* VI, 1-2 (1926), 94-121.

———, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I: Vergleichende Lautlehre,* Wiesbaden 1960.

———, *Introduction to Altaic Linguistics,* Wiesbaden 1965.

———, "Altaic Linguistics: An Overview", *Sciences of Language,* No. 6 (Tokyo 1975), 130-186.

Pritsak, O., "Die Herkunft der Allophone und Allamorphe im Türkischen", *UAJb*, XXXIII, 1-2 (1961), 142-145.
———, "Das Alttürkische", *Handbuch der Orientalistik, Fünfter Band: Turkologie* (Leiden/Köln 1963), 27-52.
Pulleyblank, E. G., "The Chinese name for the Turks", *JAOS*, 85, No. 2 (1965), 121-125.
Radloff, W;., *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Petersburg 1892-1899.
———, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, St. Petersburg 1897.
———, *Die alttürkische Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, St. Petersburg 1899.
———, "Alttürkische Studien", *Bull. Acad. imp. Sc.* I (1909), 1213- 122; II (1910), 217-228; III (1910), 1025-1036; IV (1911), 305-326; V (1911), 427-452; VI (1912), 747-778.
Ramstedt, G. J., "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *JSFOu*, XXX (1913).
———., "Alte türkische und mongolische Titel", *JSFOu*, 55 (1951) 59-82.
Räsänen, M., "Beitrage zur Frage der türkischen Vokalharmonie", *JSFOu*, 45 (1932), 1-10.
———., "Regenbogen-Himmelsbrücke", *SO*, XIV : 1 (1947), 3-11.
———., *Materiallien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (= *SO* XV), Helsinki 1949.
———., "Türkische Miszellen", *SO*, XXV: 1 (1960).
———, "Die Vokallänge der ersten Silbe im Türkmenischen", *SO*, XXV: 1 (1960), 1-12.
Ross, E. Denison, "The Tonyukuk Inscription, being a Tranlatian of Professor Vilhelm Thomsen's final Danish rendering", *BSOS*, VI, Part 1 (1930), 37-43.
Sertkaya, O. F., "Köl Tigin ve Köl-iç-Çor kitabelerinde geçen OPLAYU TEGMEK deyimi üzerine", *JTS*, 7 (1983), 369-375.
Sprengling, M., "Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece", *AJSLL*, LVI, No. 1 (January 1939), 1-19, No. 4 (October 1939), 365-383.
Şçerbak, A. M., "Tyurkskiye glasnıye v koliçestvennom otnoşenii", *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, Moskva 1966, 146-162.
———, "O tyurkskom vokalizme", *Tyurkologiçeskiye İssledovaniya*, Moskva 1963, 24-40.
———, *Sravnitel'naya fonetika tyurkskiḫ yazıkov*, Leningrad 1970.

———, "O soçetaniya *ol.ça b.rça* v runiçeskiḫ nadpisaḫ", *ST*, 1975, No. 6, 88-90.
Şervaşidze, İ. N., *Formı glagola v yazıke tyurkskiḫ runiçeskiḫ nadpisey*, Tbilisi 1986.
Tekin, T., "Köktürk yazıtlarındaki deyimler üzerine", I-II, *Türk Dili*, c. 6 (Ankara 1957), 372-374 ve 423-426.
———, "On Kök Turkic *büntägi*", *VAJ*, VIII, No. 3 (Sebtember 1963), 196-198.
———, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Bloomington 1968.
———; *Ana Türkçede aslî uzun ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları: B 15, Ankara 1975.
———, "Göktürk alfabesi", *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: XVI-41, Ankara 1981, 27-37.
———, "The Terkhin inscription", *AOH*, XXXÖII, 1-3 (1982), 43-68; Türkçesi: "Taryat (Terhin) kitabesi", *TTK-Belleten*, XLVI, Sayı: 184 (1982), 795-838.
Temir, A., "Die Konjuktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen", *Oriens*, IX (1956), 41-85 ve 233-80.
Tenişev, E.R., "Pereboy *s/š* v tyurkskiḫ runiçeskiḫ pamyatnikaḫ", *Struktura i istoriya yazıkov*, Maskva 1971, 289-95.
———, "Otrajeniye dialektov v tyurkskiḫ runiçeskiḫ i uygurskiḫ pamyatnikaḫ", *ST*, 1976, No. 1, 27-33
———, *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka*, AN SSSR, Moskva 1976
Thomsen, K., "The closed *e* in Turkish", *Acta Orientalia*, XXII, 3-4 (Havniae 1957), 150-153.
———, "Bemerkungen über das türkische Vokalystem der zweiten Silbe", *AOH*, 16(1963) 313-318.
Thomsen, V., "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, notice préliminaire", *Bulletin de l'Académie Royal des Sciences et des Lettres de Danemark, Copengahue* 1893, 285-299.
———, *Inscriptions de L'Orkhon déchiffrées* (= *MSFOu*, V.), Helsingfors 1896.
——— "Gammel-tyrkiske irdskrifter fra Monogoliet, i oversaettelse og med indlening", *Samlede Afhandlinger* II (Kobenhaven 1922), 465-516; Almancası: "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einletung". Çev. H. H. Schaeder, *ZDMG* (1924), 121-175

———,"Ein Blatt in türkischer 'Runen' Schrift", *SBAW* (1910), 296-306 (= *Afh.*, 201-216).

———, "Dr M.A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-huang", *JRAS* (1912), 181-227 (= *Afh.*, 217-267)

———, "Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi", *JSFOu* XX: 4(1913), 1-9 (= Afh., 83-91).

———, *Turcia, études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie* (= *MSFOu* XXXVII), Helsingfors 1916 (= *Afh.*, 92-198).

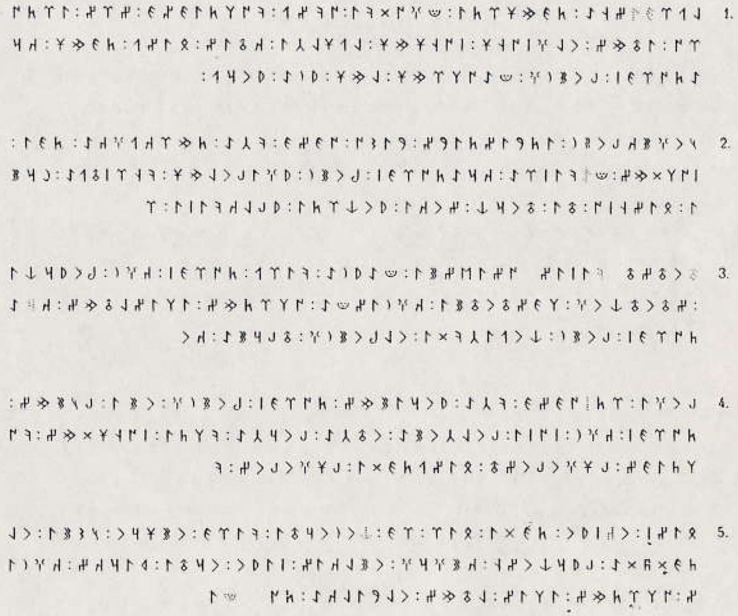
Vasil'yev, D. D., "Pamyatniki tyurkskoy runiçeskoy pis'mennosti aziatskogo areala", *ST*, 1976, No. 1, 71-81.

———, *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya,* (pod obşçey red. akademika A. N. Kononova, otvetsvennıy redaktor S. G. Klyaştornıy), Akademiya Nauk SSSR, Leningrad 1983.

Vladimirtsov, B., "A propos d'*Ötüken yiš*", *Comptes rendus Acad. Sc. URSS*, 1929, 133-136.

I Monument.

Côté de l'Est.

Bilge Kağan (Fin Atlası)

6. [illegible]

7. [illegible]

8. [illegible]

9. [illegible]

10. [illegible]

11. [illegible]

12. [illegible]

13. [illegible]

14. [illegible]

15. [illegible]

16. [illegible]

17. [illegible]

[illegible] 18.

[illegible] 19.

[illegible] 20.

[illegible] 21.

[illegible] 22.

[illegible] 23.

[illegible] 24.

[illegible] 25.

[illegible] 26.

[illegible] 27.

[illegible] 28.

[illegible] 29.

[illegible] 30.

[illegible] 31.

[illegible] 32.

[illegible] 33.

[illegible] 34.

[illegible] 35.

[illegible] 36.

[illegible] 37.

[illegible] 38.

[illegible] 39.

[illegible] 40.

[illegible] 41.

Côté du Sud-Est.

[illegible] 42.

Côté du Sud.

[illegible] 43.

[illegible] 44.

[illegible] 45.

[illegible] 46.

[illegible] 47.

[illegible] 48.

[illegible] 49.

[illegible] 50.

[illegible] 51.

[illegible] 52.

[illegible] 53.

[illegible] 54.

[illegible] 55.

[illegible] 56.

[illegible] 57.

Côté du Sud-Ouest.

[illegible] 58.

Côté de l'Ouest.

Tableau au-dessus de l'inscription chinoise.

59.

60.

61.

62.

63.

Côté du Nord.

64.

65.

66.

67.

68.

69.

70.

71.

72.

[illegible] 73.

[illegible] 74.

[illegible] 75.

[illegible] 76.

[illegible] 77.

II Monument, a.

Tab. 39.

[illegible]

II Monument.

Côté de l'Est.

—

[illegible] 1.

[illegible] 2.

[illegible] 3.

[illegible] 4.

[illegible] 5.

Kül Tigin (Fin Atlası)

[illegible] 6.

[illegible] 7.

[illegible] 8.

[illegible] 9.

[illegible] 10.

[illegible] 11.

[illegible] 12.

[illegible] 13.

[illegible] 14.

[illegible] 15.

[illegible] 16.

[illegible] 17.

[illegible] 18.

[illegible] 19.

[illegible] 20.

[illegible] 21.

[illegible] 22.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 23.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 24.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 25.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 26.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 27.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 28.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 29.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 30.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 31.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 32.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 33.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 34.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 35.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 36.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 37.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 38.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 39.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 40.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Côté du Sud-est.

[illegible] 41.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Côté du Sud.

[illegible] 42.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 43.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 44.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 45.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 46.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 47.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 48.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 49.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 50.

[illegible] 51.

[illegible] 52.

[illegible] 53.

[illegible] 54.

Côté du Sud-ouest.

[illegible] 55.

Côté de l'Ouest.

À droite de l'inscription chinoise.

[illegible] 56.

Côté du Nord.

[illegible] 57.

[illegible] 58.

[illegible] 59.

[illegible] 60.

[illegible] 61.

[illegible] 62.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 63.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 64.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 65.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 66.
[illegible]
[illegible]

[illegible] 67.
[illegible]
[illegible]

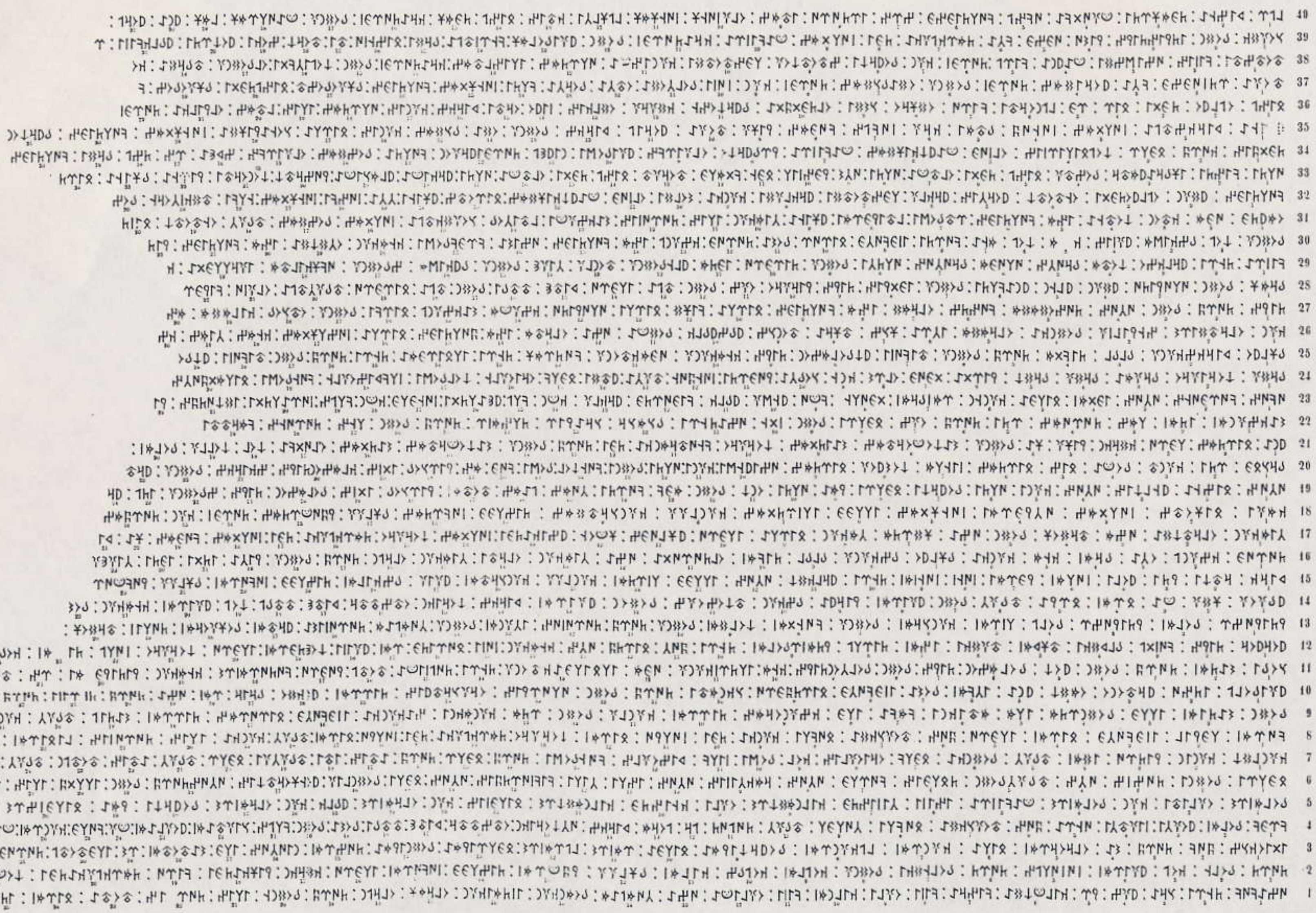
[illegible] 68.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 69.
[illegible]
[illegible]

Côté du Nord-Est.

[illegible]
[illegible] 70.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

K.

Kül Tigin (Radloff'tan)

K. II.

[illegible]

K c.

[illegible] 1

[illegible] 2

K. I.

[illegible]

K a.

[illegible] 13

[illegible] 12

[illegible] 11

[illegible] 10

[illegible] 9

[illegible] 8

[illegible] 7

[illegible] 6

[illegible] 5

[illegible] 4

[illegible] 3

[illegible] 2

[illegible] 1

K. III.

[illegible]

K b.

[illegible] 13

[illegible] 12

[illegible] 11

[illegible] 10

[illegible] 9

[illegible] 8

[illegible] 7

[illegible] 6

[illegible] 5

[illegible] 4

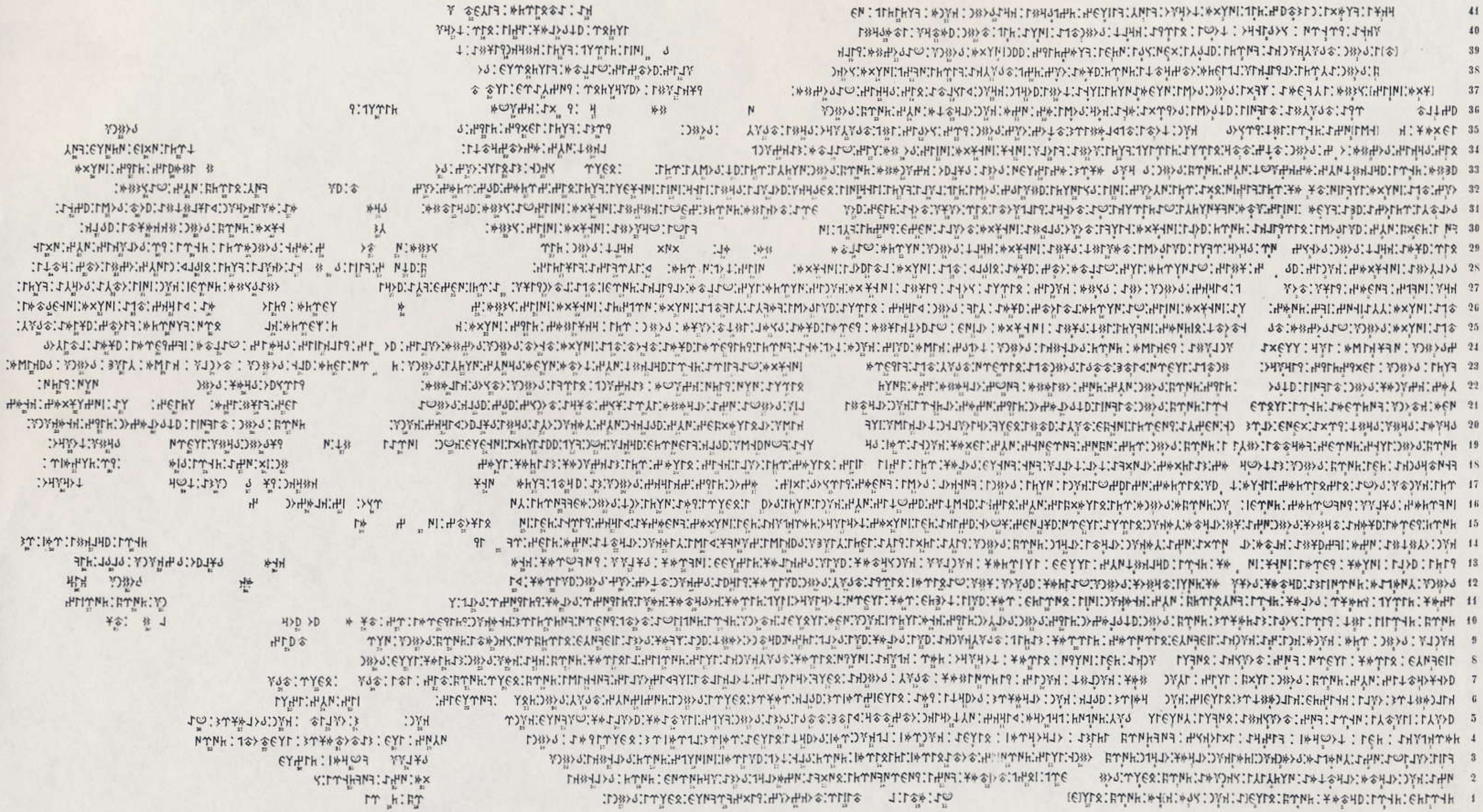
[illegible] 3

[illegible] 2

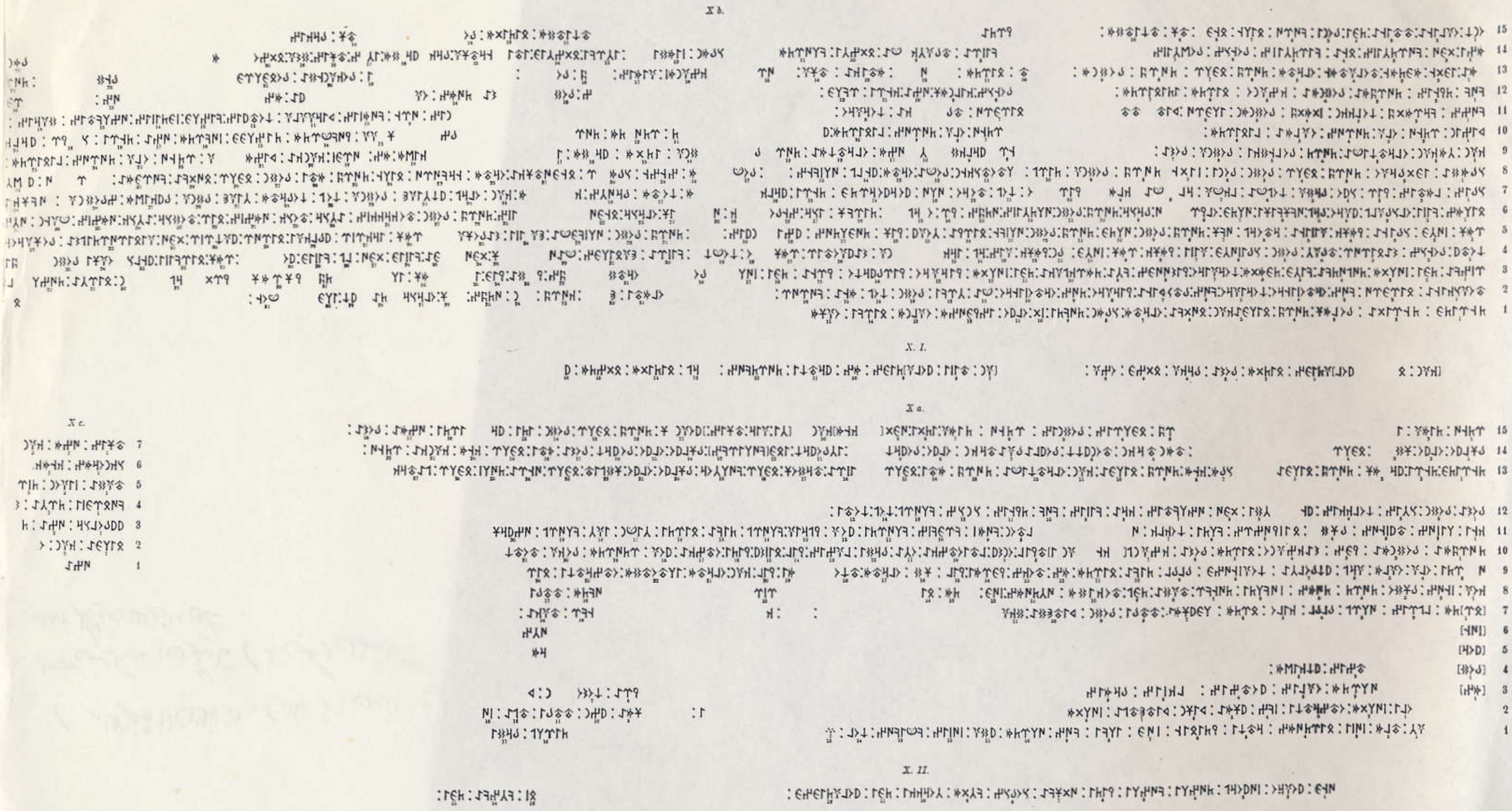
[illegible] 1

Kül Tigin (Radloff'tan)

X.

Bilge Kağan (Radloff'tan)

Bilge Kağan (Radloff'tan)